

JAARBOEK

19 | 2009



DELFT. SPOORSINGEL

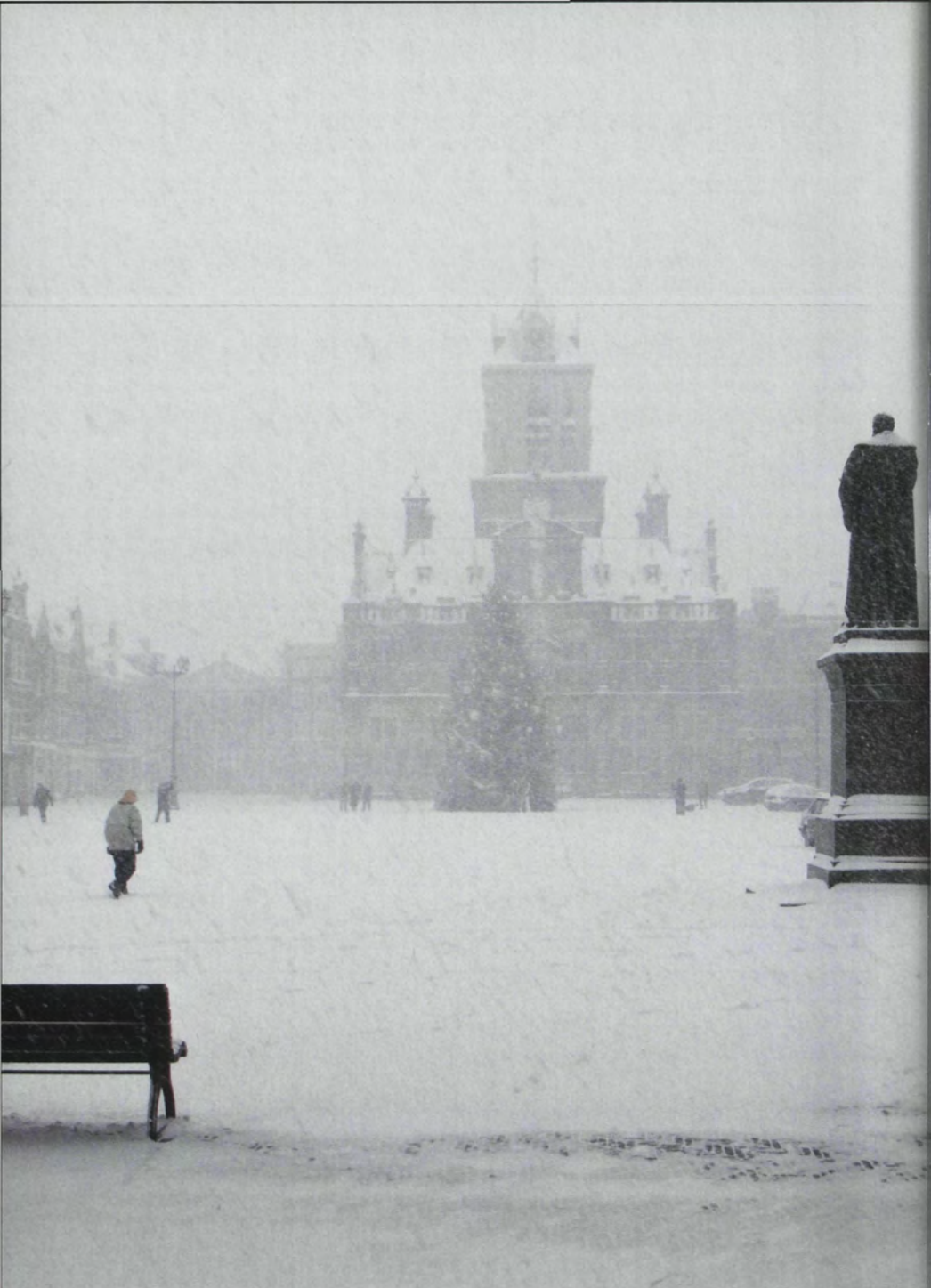


DELPHIA BATAVORUM

Jaarboek Delfia Batavorum

19 - 2009





Jaarboek Delfia Batavorum

19 - 2009



Historische Vereniging Delfia Batavorum

Delft 2010

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum,
secre. Kanaalweg 10, 2628 EC Delft, <http://www.delfia-batavorum.nl>

Redactie:

Wilma van Giersbergen, voorzitter

Jos Hilkhuijsen

Peter Becker

Frida de Jong

Peter van der Krogt, eindredacteur

Ria van der Meer, secretaris

(Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft, e-mail riameer@wanadoo.nl)

Jaap Oldenkamp

Druk- en bindwerk: Visdruk, Alphen aan den Rijn

© 2010 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Foto op omslag: De spoorzone een eeuw geleden (Ansichtkaart uit de collectie van Max van Noort)

Foto blz. 2: Delft in een sneeuwstorm, 22 december 2009 (Foto: Peter van der Krogt)

Inhoud

Redactioneel	7	<i>Jan Vrins</i> Delft en de Elckerlyc een bijzondere band	155
Historische Vereniging Delfia Batavorum	9	<i>W.F. Weve</i> De Le Comteprijs 2008	169
Jaarverslag over 2009	11	<i>J.P. Bakx, E.J. Bult, S.H. Jongma, M. Kerkhof en B. Penning</i> Archeologische Kroniek	179
<i>A.M. Bergman</i> Kroniek over 2009	25	<i>M. van Noort</i> Delfiana	197
<i>Theo C. J. van der Heijden</i> Een geuzenlied van de Delftse rederijkers uit 1629	45	<i>Peter van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 2009	219
<i>H.L. Houtzager</i> Delftse rariteitenverzamelingen in de zeventiende en achttiende eeuw	59	<i>J.A. Meter Hagg</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 2009	221
<i>Huib van Walsum</i> De cholera als aanjager van de volksgezondheid	75	Het gemeentebestuur van Delft in 2009 De Delftse bevolking	229
<i>Wilma van Giersbergen</i> Tandem Fit Surculus Arbor: Eens wordt de loot een boom: Het Delftse Tekengenootschap 1828-1864	97	Over de auteurs	231
<i>Aart Struijk</i> De laatste veldwachter van Vrijenban	131	Lijst van adverteerders	236
<i>Ria van der Meer</i> Na honderd jaar: Agneta naast Jacobus in het park	147	Naamregister	237

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum draagt dit jaarboek op aan

Dr. H.L. Houtzager

wegens zijn grote verdienste voor het jaarboek als auteur en als voorzitter van de redactiecommissie tot mei 2006.

De vorige jaarboeken zijn opgedragen aan:

- H.W. van Leeuwen (1991)
- Ir. H.H. Vos † en mw. W.M. Vos-de Koning (1992)
- Drs. A.J.H. Rozemond † (1993)
- A.C. Kleyweg † (1994)
- J. Grakist (1995)
- Mr. H.V. van Walsum (1996)
- Ir. W.F. Weve (1997)
- B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
- Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
- Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen † (2000)
- Drs. J.L.W. van Leur (2001)
- Mw. drs. L. Thijsse (2002)
- P.A. van Koppen † (2003)
- Ing. W.A.G. van Leeuwen (2004)
- Mw. A.M. Bergman † (2005)
- Jan, Willem en Gerrit Mensert (2006)
- Max van Noort (2007)
- Gilde Delft Stadswandelen (2008)

Redactioneel

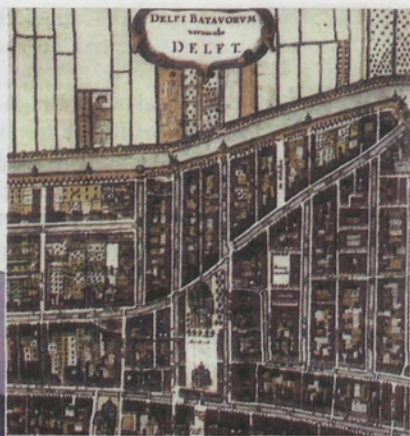
Ook dit jaar geeft de Historische Vereniging Delfia Batavorum het jaarboek uit en wel de negentiende editie, Jaarboek 2009. Zoals gebruikelijk heeft de redactie geprobeerd om u, naast de vaste rubrieken, afwisselende artikelen aan te bieden. Het oudste artikel in tijd is dat van Theo C.J. van der Heijden. Hij behandelt de achtergronden van een geuzenlied, dat op schrift werd gesteld door de Delftse rederijkerskamer De Rapenbloem en de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 verheerlijkt. Hans Houtzager neemt de Delftse particuliere rariteitenverzamelingen in de zeventiende en de achttiende eeuw voor zijn rekening. Huib van Walsum boog zich over de cholera-epidemieën die in de negentiende eeuw Nederland en zeker ook Delft teisterden en voor vele slachtoffers zorgden. Wilma van Giersbergen behandelt het tekengenootschap Tandem Fit Surculus Arbor, dat van 1828 tot 1864 diverse activiteiten voor de gegoede burgerij ontwikkelde. Naar aanleiding van een bekeuringboekje van Pieter Willem van Oosten, de laatste veldwachter van Vrijenban, gaat Aart Struijk in op zijn taken en op de moeilijkheden die hij ondervond tijdens de uitoefening van zijn beroep. In oktober werd een beeld van Agneta van Marken geplaatst naast dat van haar man, honderd jaar na haar dood. Naar aanleiding daarvan besteedt Ria van der Meer aandacht aan de rol die Agneta speelde in het parkleven. Tot slot beschrijft Jan Vrins, naar aanleiding van de mega-uitvoering van *Elckerlyc* afgelopen jaar, de geschiedenis en de ontwikkeling van deze toneelopvoeringen in Delft.

Per 1 januari 2010 moet de redactiecommissie ook afscheid nemen van enkele medewerkers. Een nieuwe studie noopt Peter Becker tot opzegging van zijn beeldredacteurschap en An Bergman moet wegens gezondheidsredenen afhaken waardoor ze de Kroniek, die ze vanaf 2001 voor haar rekening nam, niet meer kan verzorgen. De redactie verkeert echter in de gelukkige omstandigheid dat ze voor beiden een opvolger wist te vinden. Fotograaf Jaap Oldenkamp neemt de taak van beeldredacteur op zich en vanaf 2010 gaat Gab Lansbergen de Kroniek verzorgen. De redactie wenst beiden een inspirerende en plezierige samenwerking toe.

Onze dank gaat ook deze keer weer uit naar de auteurs en de fotografen, die hun publicaties en illustraties belangeloos aan onze vereniging afstonden. Medewerking mochten we ontvangen van Erfgoed Delft, die de archeologische rubriek verzorgde. Opnieuw zijn wij onze adverteerders zeer erkentelijk voor hun financiële steun, waardoor het mogelijk wordt het jaarboek voor de negentiende keer te laten verschijnen. Wij wensen u veel leesplezier met deze uitgave.

De redactie

Net voor het ter perse gaan van dit jaarboek bereikte ons het droevige bericht dat An Bergman op 1 maart 2010 is overleden. We danken haar voor haar veelzijdige inzet voor de vereniging en voor haar grote betrokkenheid bij het verschijnen van het jaarboek.



DELFLA BATAVORUM

Historische vereniging met hart voor Delft



Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden

P. Bouwmeester † (1950)
Mr. G.E. van Walsum † en mw. mr.
J.M. van Walsum-Quispel † (1951)
Mr. H.E. Phaff † (1952)
P.C. Visser † (1959)
J. van Oel † (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge † (1970)
C.D. Goudappel † (1976)
A.J.J.M. van Peer † (1977)
G.G. Kunz † (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp † (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond † (1985)
Ir. K.J.H.W. Deen † (1996)
Dr. M.A. Verschuyf (1997)
Prof. dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)
Dr. H.L. Houtzager (2006)
Drs. W.H.M. Aalbers (2006)

Delfia Batavorumprijs (J.W. Blokpenning)

D. Wijbenga † (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond † (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap
Delft (1995)
Redactiecommissie Delfia
Batavorum (1996)
Projectgroep Delfts Aardewerk (2001)
Midden-Delfland Vereniging (2003)
H.W. van Leeuwen (2005)
Dr. W.C.M. Zwennis † (2007)

Le Comteprijs

Dr. F. Spies (1999)
Ir. en mw. J. Koelstra-van der Struif
(2000)
J.C. van Dijk (2001)
C. Koreneef (2002)
Stichting Sint-Hippolytuskapel (2003)

J. Coppoolse en mw. J. van Gastel
(2004)
N. Peters (2005)
J.W. Versfelt en mw. E. Bekink (2006)
J.W.M. Ploegmakers en mw. A.H.J.
Ploegmakers-Talens (2007)
Vestia Delft (2008)

Bestuur

Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft
(2001; voorzitter en lezingen)
Ir. J.E.J. van Bergen (2006; 2e voorzitter)
Mr. D.J. van Doorninck (2006; secretaris)
G.J. Augustinus (2003; penningmeester)
W.A.F.X. de Fraiture
(2005; namens Commissie Behoud
Stadsschoon, tot september 2009)
Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen
(2006; namens de redactiecommissie)
Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet
(namens Commissie Behoud Stadsschoon:
vanaf september 2009)
M. van Noort
(2002; namens de excursiecommissie)
Mw. drs. E.H. Olsder-Toxopeus
(2006; commissaris boeken)
Mw. G.M. van der Wees
(2008; commissaris publiciteit en PR)

Redactie Delf en convocaat/ nieuwsbrief

Mw. G.M. van der Wees

Commissie Behoud Stadsschoon

Ir. P. Jonquière (voorzitter)
W.A.F.X. de Fraiture
(secretaris, tot september 2009)
Mw. W.C.E. Kemper-van Eendenburg
(secretaris, vanaf april 2009)
Mw. ir. A. Keers

Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet

(wnd voorzitter)

Ir. T. Remmerswaal

Ir. D.F.H. de Quartel

Redactiecommissie

Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen

(voorzitter)

Mw. drs. M.A. van der Meer (secretaris)

Drs. J.W.L. Hilkhuijsen

Mw. drs. F. de Jong

Dr. P.C.J. van der Krogt

P.G. Becker (tot 1 januari 2010)

J.J. Oldenkamp (vanaf 1 januari 2010)

Excursiecommissie

M. van NOORT (voorzitter/secretaris)

P.D. van Tijn (vanaf april 2009)

G.L.S. van den Akker

Mw. P.J. de Vries

Commissie voor de Le Comteprijs

Drs. W.H.A.M. Aalbers (voorzitter)

Ir. W.F. Weve (secretaris)

Ir. I. Kriens

Adverteerders

Jaarboek

Mw. A.M. Bergman (overl. 1 maart 2010)

Kroniek

Mw. A.M. Bergman (tot 1 januari 2010)

G.L. Lansbergen (vanaf 1 januari 2010)

Stichting Geschiedschrijving Delft

Mr. W.E. Merens (voorzitter)

Mr. D.J. van Doorninck (secretaris)

R. van Pelt RA (penningmeester)

Ir. J.E.J. van Bergen

Mr. J.P.H. Jansen (tot november 2009)

Mr. P. Ruysch (vanaf december 2009)

Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft

Mw. G.M. van der Wees (tot juli 2009)

Mw. P. Legen-Branger (vanaf juli 2009)

C.D.M. Vanwesenbeeck (adviseur, tot
december 2009)

B. van der Wulp

(adviseur, vanaf december 2009)

Lustrumcommissie 2010

Dr. H.G. Heijmans (voorzitter)

Mr. D.J. van Doorninck (secretaris)

G. Augustinus (penningmeester)

Mw. M.J. Aalbers-Offermans (lid)

Mw. A.E. Mooij-Groenhof (lid)

Internetredactie

W.A.F.X. de Fraiture

Vertegenwoordigingen namens Delfia Batavorum.

Commissie Organisatie Open

Monumentendag: J. Kelderman en

L.F.J.R. Bracco Gartner

Leden van de Commissie Behoud

Stadsschoon maakten deel uit

van het Platform Spoor, van de

Klankbordgroep Gasthuisplaats en

van Strategische Monumentenzaken

Delft

Jaarverslag over 2009

Huishoudelijk

Een voorstel tot wijziging van het huishoudelijk reglement is in voorbereiding; daarbij worden de overige reglementen, zoals voor de fondsen, meegenomen. De algemene ledenvergadering van 2010 zal hierover kunnen besluiten.

Stichting Geschiedschrijving Delft

Het bestuur van de stichting heeft in de eerste helft van 2009 G. Verhoeven aangezocht als kwartiermaker voor het project 'Geschiedschrijving Delft'. Hij heeft een synopsis gemaakt voor de inhoud van de te maken publicatie over de geschiedenis van Delft. Daarover heeft hij een enthousiaste inleiding gehouden op de jaarvergadering van 19 mei. Aan de hand van zijn adviezen heeft het bestuur een plan van aanpak vastgesteld voor het project dat naar verwachting een duur zal hebben van vier jaar. Verhoeven is de beoogde hoofdredacteur. Het plan is rond de zomer ingediend bij de gemeente Delft met het verzoek om een subsidie van 125.000 euro. Met een dergelijke subsidie zal het benodigde onderzoek en het schrijven kunnen starten. Bovendien is er dan een uitgangspositie om ook andere sponsors en fondsen bereid te vinden de benodigde financiële bijdragen tot eenzelfde bedrag te leveren. Het plan is positief ontvangen maar de besluitvorming over de gevraagde subsidie is nog niet rond.

Intussen heeft het bestuur een Comité van Aanbeveling opgericht, voor steun en advies. Inmiddels hebben G.A.A. Verkerk, burgemeester van Delft, M.A.P. van Haersma Buma, dijkgraaf van Delfland, D.J. van de Berg, voorzitter van het College van Bestuur van de Technische Universiteit Delft, J.H.J. Mengelers, voorzitter van de Raad van Bestuur van TNO, en H. Schouten zich bereid verklaard daarin zitting te nemen. Om diverse persoonlijke redenen zijn de bestuursleden mr. P.H. Jansen en mevrouw G. van der Wees teruggetreden. Zij zijn opgevolgd door mr. P. Ruysch en mevrouw P. Legen. Wegens verandering van baan heeft C.D.M. Vanwesenbeeck zijn functie als adviseur van het bestuur neergelegd. Hij is opgevolgd door B. van der Wulp.



De boekentafel tijdens de Algemene Ledenvergadering op 19 mei 2009 (Foto: René van der Krogt).

Lustrumcommissie

De lustrumcommissie rapporteerde twee maal aan het bestuur inzake de voortgang van de werkzaamheden. De commissie koos als thema voor het lustrum: 'Delft in 1935, industrie, arbeid en onderwijs'.

Canon

In het zomernummer van *Delf* is door de redactie een voorzet gepubliceerd voor een Delftse canon. Deze was reeds eind 2008 gepresenteerd in Museum Het Prinsenhof met de uitnodiging aan alle Delftenaren om te reageren. Het bestuur van Delfia Batavorum heeft gemeend serieus op die uitdaging in te moeten gaan en heeft daartoe een werkgroep gevormd. Deze bestaat uit D. van Doorninck, H. Houtzager, P. van der Krogt, H. van Leeuwen, Mw. I. Leupen, Mw. R. van der Meer, Mw. A. Sterringa, Mw. G. van Walsum en H. van Walsum onder voorzitterschap van J. van Bergen. Deze werkgroep is enkele keren bijeen geweest om te praten over de mogelijke opzet van een canon en criteria voor de keuze van de 'vensters'. Om niet te abstract bezig te zijn, is ook een 'long list' gemaakt met vele relevante onderwerpen. Voorts is met Erfgoed Delft gesproken over samenwerking bij de verdere aanpak. Door personele omstandigheden ligt deze activiteit tijdelijk stil.

Delf

Vorig jaar is *Delf* verschenen in een nieuw format. Het blad verschijnt nu vier keer per jaar full colour. Het nieuwe format en de gekozen formule, themanummers die zo veel mogelijk aansluiten bij Delftse ontwikkelingen, slaan goed aan bij het publiek. Ook inhoudelijk maakt het blad een kwaliteitsslag door. Elk nummer blijkt voor veel lezers een 'collectors item'. Trudy van der Wees vertegenwoordigt Delfia Batavorum in de redactie van *Delf*. Zij levert regelmatig ook zelf bijdragen aan het tijdschrift.

Website en nieuwsbrief

Het afgelopen jaar is regelmatig vergaderd over het moderniseren van de nieuwsbrief. Nadat eerst was besloten de titel aan te passen - convocaat werd nieuwsbrief - werd vervolgens de inhoud en de verschijningsvorm van het communicatiemiddel ter discussie gesteld.

Het bestuur heeft ervoor gekozen om de inhoud van de nieuwsbrief te handhaven, maar in de loop van 2010 deels afscheid te nemen van de gedrukte versie die per post wordt verspreid. De leden die dat willen, ontvangen de nieuwsbrief voortaan per e-mail. Dit scheelt de vereniging aanzienlijk in geld en menskracht. Ook de website van Delfia Batavorum is kritisch tegen het licht gehouden. Besloten is om de website in de loop van 2010 te vernieuwen. De site zal er anders uit komen te zien, zoekfuncties worden verbeterd en de website zal vaker worden ingezet voor interactieve communicatie met de leden.

Excursiecommissie

Afgelopen jaar heeft de excursiecommissie veel activiteiten ontplooid. Soms was een bijzondere excursie niet maanden van te voren in onze agenda vastgesteld, maar als de mogelijkheid zich dan plotseling voordeed, trachten wij daar terstond op in te haken. Vandaar deze lange lijst.

Wij willen overigens onze grote dank betuigen aan An Bergman die telkens met e-mail en telefoon in contact stond met alle (aspirant)-deelnemers waarna wij de deelnemerslijst kregen.

15 maart: stadswandeling *Het onbekende bijzondere van Delft*. Een herhaling van de wandeling van 30 november 2008 langs de (on)bekende bezienswaardigheden door het zuidoosten van het centrum, te weten Nieuwe Langendijk, Oosteinde, Oranjeplantage en de tussenliggende straten.

23 mei: onder stralende weersomstandigheden werd met een grote groep belangstellenden een bezoek gebracht aan kasteel Duivenvoorde in Voorschoten. Wij werden door het Van Wassenaer Orkest muzikaal ontvangen waarna er door ervaren gidsen een rondleiding plaats vond door dit prachtige landgoed.

18 juli: het bezoek aan de historische druivenkwekerij De Sonnehoeck in Kwintsheul mocht zich eveneens in de belangstelling van een groot aantal 'batavien' verheugen. Men spant zich hier in om alle historische elementen in stand te houden: de druivenmuren, de druivenkassen, de twee ketelhuisjes, de watertoren. Men kweekt hier nog de dieppaarse bedauwde druiven van het ras Fran-



Bezoek aan de druivenkas (Foto: Annemarie van Noort).

kenthaler en heel wat leden kochten een trosje. Aansluitend werd een bezoek gebracht aan het Westlands Museum in Honselersdijk. Hier werd de Westlandse tuinbouwgeschiedenis behandeld, waarbij extra aandacht werd besteed aan de tuin waar op ouderwetse wijze producten worden gekweekt die vroeger veel in het Westland voorkwamen. Als klap op de vuurpijl werd voor de leden van onze vereniging een heuse groenteveiling gehouden.

4 september: bezoek aan de begraafplaats Crooswijk. Mooi weer en daarbij is Crooswijk een van Rotterdams mooiste parken. Het is niet alleen een gedenkplaats en een cultuurhistorisch monument, maar tevens een Rijksmonument, de moeite waard om te bezichtigen. Wij werden door een van de medewerkers deskundig rondgeleid. Indrukwekkend waren bijvoorbeeld de graven van en de gedenktekens voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

26 september: met een volle bus op excursie naar Zierikzee en Den Briel. Het bleek op de juiste manier verwoord te zijn in de nieuwsbrief: 'nergens is het Zeeuwse verleden zo intact gebleven als in Zierikzee; met zijn 558 beschermde panden is het de achtste monumentenstad van Nederland.'

Wij bezochten de scheepsreparatiewerf, maakten een rondwandeling door de stad en konden daarbij kennis nemen van een aantal zeer interessante bezienswaardigheden. Na de lunch vertrokken wij naar Den Briel dat men aan de hand van een plattegrond en een routebeschrijving zelf kon verkennen. Allengs zag men heel wat deelnemers de terrassen bevolken...



Excursie Zierikzee (Foto: Annemarie van Noort).

31 oktober: stadswandeling *Het onbekende en bijzondere van Delft*. Wederom onder leiding van en samengesteld door Jan Koelstra. Nu was het zuidelijk deel van de binnenstad aan de beurt, zoals de omgeving Achterom, Lange Geer, Asvest en Breestraat. Een succesvolle serie die we er zeker in zullen houden.

25 november: de expositie *Aan het Russische hof* in de Amsterdamse Hermitage. Deze Amsterdamse Hermitage is een dependance van die van Sint-Petersburg. Een aantal van onze leden trachtte destijds al op eigen gelegenheid de tentoonstelling te bezoeken, maar na uren tevergeefs in de rij te hebben gestaan, keerden zij onverrichter zake naar Delft terug. Nu met een eigen bus van deur tot deur was dat beter geregeld. Wij zagen van het uitvoerige, maar niettemin strenge, hofprotocol de feestelijke bals -hoorden soms de muziek- de fantastische japonnen, de unieke meubels, waaronder de beroemde Romanov-troon, indrukwekkende (Fabergé)juwelen, enz. En alles onder leiding van goede gidsen in kleine groepjes.

9 december: wegens enorm succes werd de excursie naar de Amsterdamse Hermitage herhaald en weer met een volle bus.

Bijdragen uit het Delfia Batavorumfonds

Dit jaar werd geen verzoek gedaan om een bijdrage uit dit fonds.

Le Comteprijs

De commissie, belast met de nominaties voor de Le Comteprijs, moest een keuze doen uit zeventien kandidaten. Uiteindelijk werden vijf prijswinnaars genomineerd: Kalverbos 22, restauratie en herbestemming van de watertoren; Markt 30, aanpassing van de winkelpui van Gispen; Molenstraat 11 b-c, restauratie van de pakhuizen van Bousquet; Paardenmarkt 54-62, herinrichting van de tuin van het hofje van Pauw, en Voorstraat 54/56, restauratie van dit grachtenpand. Dit jaar was er voor het eerst, in samenwerking met de krant *Delft op Zondag*, een publieksprijs beschikbaar gesteld. De uiteindelijke winnaar was de woningbouwcorporatie Vestia Delft, met de herinrichting en restauratie van de tuin van het hofje van Pauw. De publieksprijs werd gewonnen door het project Molenstraat 11 b-c, de voormalige zeepfabriek van Bousquet.

Open Monumentendag

Op 12 september was Delfia Batavorum aanwezig met een stand in de hal van het stadhuis. De boekenverkoop ten bate van het Delfia Batavorumfonds liep goed, en de -gratis mee te nemen- historische tijdschriften vonden gretig aftrek. Een aantal nieuwe leden schreef zich in.

Winnaars geschiedenisprizen eindexamen VWO / HAVO / VMBO

Het is traditie dat Delfia Batavorum een prijs ter beschikking stelt voor drie eindexamen-leerlingen aan de drie Delftse colleges, die op het eindexamen een acht of hoger voor geschiedenis hebben behaald. Dit jaar was de prijs het boek *Waterwolven, een geschiedenis van stormvloed, dijkenbouwers en droogmakers* van Carula Rooijendijk. De winnaars waren: van het Grotiuscollege Gui-

do Keizer, Mieke de Boef en Anne Dijkstra. Van het Sint Stanislas College waren het Shanice Tan, Michael van Putten en Marianne Sedee. Van het CLD vielen in de prijzen Erik van Zanden en Wietse Stam. Dit jaar is de derde prijs bij het CLD niet uitgereikt. Jammer is ook dat geen VMBO leerling voor een prijs in aanmerking kwam. Met deze jaarlijkse prijs hoopt Delfia Batavorum de belangstelling voor geschiedenis onder jongeren te stimuleren.

Aanbieding van het jaarboek

Het achttiende jaarboek is door de redactiecommissie opgedragen aan het Gilde Delft Stadswandelen. De leden van het gilde verzorgen belangeloos en met veel enthousiasme historische rondleidingen in de stad en bevorderen op die manier de kennis van heden en verleden van de stad Delft.

Lezingen

Op donderdag 5 februari 2009 hield Jacques Moerman, historicus met onder andere als aandachtsgebied Midden-Delfland, in DOK een lezing *Sion, klooster, buitenplaats en tuinbouwgebied*. Aan de noordgrens van Delft, net op Rijswijks gebied, ligt de buurtschap Sion, die van de late middeleeuwen tot vandaag drie geheel verschillende bestemmingen heeft gekend. Tot de reformatie stond daar het klooster Sion. Bij het Kapittel van Sion waren in de bloeitijd 25 kloosters aangesloten. In de zeventiende eeuw groeide de hofstede Sion uit tot één van de grootste buitenplaatsen uit de regio, die onder andere toebehoort heeft aan de familie Van Hogendorp. Van de Franse tijd tot op heden was het een tuinbouwgebied. Spreker maakte het via een power-point presentatie zijn publiek mogelijk om door zijn ogen te kijken naar de vele sporen van vorige bestemmingen die nog in het terrein te vinden zijn.

Op donderdag 5 maart sprak Wil Schackman in DOK over *Delft en de landbouwkoloniën*. Van zijn hand is het boek *De proefkolonie, vlijt, vaderlijke tucht en het weldadig karakter van onze natie*. Na de Napoleontische tijd was de armoede in Nederland groot. Naar schatting tien procent van de bevolking kon niet in het levensonderhoud voorzien en was afhankelijk van de bedeling. In Drenthe en in het noordelijk deel van Overijssel lagen nog vele woeste gronden die voor de landbouw geschikt konden worden gemaakt. De Maatschappij van Weldadigheid bedacht een win-winsituatie. Als de bedeeden hun brood zouden kunnen verdienen met het ontginnen van deze gronden, werd de economie van Nederland gediend en waren de steden van hun bedeeden af. Hoe dit plan, waarvoor ook Delft en de burgers grif geld gaven, langzamerhand verwerd tot een dwangstelsel dat veel leed heeft veroorzaakt, werd in de lezing benauwend duidelijk gemaakt.

Op donderdag 9 april voerde kunstenaar en architect Teun van Staveren in DOK zijn publiek mee naar het gebied tussen de Nieuwe Plantage en het Rijn-Schiekanaal met een lezing over *Kunstverzamelaar Hugo Tutein Nolthenius: zijn buis en tuin*. Hugo Tutein Nolthenius (1863 -1944) was directeur van de Nederlandse Olie Fabriek, het latere Calvé. Samen met zijn zuster bewoonde hij twee huizen aan de Nieuwe Plantage. Spreker woont zelf in een van deze huizen. In zijn le-

zing besprak hij het door de oprit van de nieuwe trambrug verminkte lustoord dat Tutein daar geschapen had. Verder schonk hij aandacht aan diens kunstverzameling, aan kunstminnende kringen rond hem en aan de grote stimulans voor het cultureel klimaat van Delft dat van hem en zijn zuster is uitgegaan. Ook de Wallertuin en de planologische ontwikkelingen kwamen aan bod.

De Algemene Ledenvergadering vond op 19 mei een gastvrij onderkomen in de vergaderzaal van de Rabobank, hoek Buitenhofdreef/Reinier de Graafweg. Na de pauze sprak historicus en oud-gemeentearchivaris Gerrit Verhoeven over de plannen van de Stichting Geschiedschrijving Delft om te komen tot een professionele beschrijving van de geschiedenis van Delft. Hij vermeldde twee gedenkwaardige 'jubilea': dit jaar was het 650 jaar geleden dat Hertog Albrecht van Beieren Delft belegerde en tot capitulatie dwong, en 150 jaar geleden werd het gemeentearchief opgericht met J. Soutendam als eerste archivaris. Over Delft is veel geschreven, maar dit neemt niet weg dat er grote behoefte bestaat aan een standaardwerk tot heden, met een kop en een staart, met een heldere samenvatting, de integratie van deelstudies, de verwerking van archeologische vondsten die de laatste jaren gedaan zijn, enzovoort. Het is van belang ook de recente historie van Delft te bestuderen en op te nemen. Het werk moet toegankelijk en betaalbaar zijn. Het aantal auteurs moet beperkt blijven; gedacht wordt aan drie, waarvan één tevens optreedt als hoofdredacteur. Het moet samenhang vertonen en geen verzameling zijn van losse geschiedenissen.

Op dinsdag 22 september sprak Wilma van Giersbergen, gastconservator van de tentoonstelling van Willem Hendrik Schmidt in museum Paul Tetar van Elven over *De colorist Willem Hendrik Schmidt*. Deze portret-, historie- en interieurschilder heeft een deel van zijn leven in Delft doorgebracht. Hij was in zijn tijd een van de meest succesvolle en bestbetaalde schilders van Nederland. Vooral zijn prachtige kleuren en zijn verantwoorde historische weergave van kleding, meubilair en inrichting werden geprezen. Voordracht en afbeeldingen brachten een man tot leven die in het historisch bewustzijn over het negentiende-eeuwse Delft niet mag ontbreken. Bij velen, zij het vaak onbewust, was hij al bekend door zijn afbeelding van de Delftse apotheker Kipp en zijn gezin.

Op donderdag 29 oktober hield Han Heijmans, directeur van het Science Centre van de TU Delft, in DOK een lezing over de standsverschillen en de maatschappelijke relevantie van het hoger onderwijs met de uitdagende titel *Broodstudiën zijn de pest der Academiën*. Waartoe moest hoger onderwijs opleiden? Tot beroepen waarmee men zijn brood kon verdienen, was de mening in de Franse tijd en later bij de liberalen en de ingenieursopleidingen. Tot vorming, opvoeding en verheffing van de jeugd vonden de regenten van de universiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht, waar misdragingen van studenten werden beschouwd als uitingen van een vergefelijk studentikoos proces van volwassenwording.

De Anders Rozemondlezing, uitgesproken op donderdag 10 december in DOK door stadsarcheoloog Peter Deunhouwer, ging over de spoorzone en wel over een speciaal facet daarvan. Hij zette zijn publiek *Op het spoor van de muur*. De aanleg van de spoortunnel biedt archeologen een kans om een blik te werpen op het zogeheten bodemarchief, de aanwijzingen die in de bodem aanwezig zijn

betreffende het leven in vroeger tijden. Als voorbeeld nam hij de afgebroken stadsmuur die van het begin van het Agnetapark tot aan de Binnenwatersloot vrijwel parallel heeft gelopen met de spoorweg. Aan de hand van voorbeelden bij het zoeken naar sporen van de Romeinse tijd in het Westland legde hij uit waar de archeoloog op moet letten en hoe hij uit de in de bodem gevonden gegevens tot conclusies kan komen. In de planning van het bouwproces is een - beperkte - tijd uitgetrokken voor het archeologisch onderzoek. Dat maakt de jaren van 2010 tot 2016 voor de stadsarcheologen tot een boeiende maar ook zenuwslopende tijd.

Uit dit overzicht blijkt dat Delfia Batavorum dit jaar het gehele lezingenprogramma heeft kunnen afwikkelen in twee zalen: DOK en de vergaderzaal van de Rabobank Zuid-Holland midden. Wat een weelde! Wij zijn dankbaar voor de genoten gastvrijheid en hopen op continuering.

Commissie Behoud Stadsschoon

Er was in het jaar 2009 veel te doen voor de alternatieve welstandscommissie van Delfia Batavorum. Met dat doel namelijk is de CBS destijds opgericht, omdat men niet tevreden was met de toenmalige gemeentelijke welstandscommissie. En die onvrede is er nog steeds, zeker wat betreft de advisering over de ontwikkelingen in de historische binnenstad.

De gemeente Delft bracht in 2009 een aantal nieuwe nota's uit, waarbij de CBS van de geboden gelegenheid gebruik heeft gemaakt om mondeling in te spreken of om schriftelijk een inbreng te leveren.

- De door B & W uitgebrachte nota *Visie Openbare Ruimte* is al in een vroeg stadium van commentaar voorzien, dat later als *Zienswijze* opnieuw is geformuleerd bij de officiële inspraaktermijn (juli 2009). De opmerking dat de openbare ruimte in de binnenstad een verrommeld aanzien heeft en helemaal niet historisch is ingericht, wordt in de *Nota van Beantwoording* ondersteund. Verwezen wordt naar de vervolgfase wanneer een nieuw handboek openbare ruimte wordt opgesteld.

- Het inspraakmoment (één avond) voor het *Beeldkwaliteitsplan Spoorzone Delft* is benut om op te merken dat het plan *Stad van Ramen en Deuren* een relatie legt met de structuur van de oude stad, maar dat de bouwmassa van het te bouwen stadskantoor op het ondergrondse station daar totaal niet in past. Er is onvoldoende aandacht besteed aan de inrichting van de buitenruimte (april 2009).

- Hoewel twee leden van het DB hebben meegedaan aan de inspraakbijeenkomsten voor de *Structuurvisie Delft 2030* heeft dat niet geleid tot een visie van de gemeente op het behoud van de historische binnenstad. Het geografische centrum van de stad zal verlegd worden naar het Stationsplein, Papsouwselaan en Martinus Nijhofflaan, waarbij de binnenstad zelfs als aparte wijk niet wordt genoemd. Een verontrostende ontwikkeling, die ertoe heeft geleid dat bij de behandeling van deze visie in de gemeenteraad in december 2009 de CBS alsnog een brief aan de raadsleden heeft gestuurd, waarbij een dringend beroep wordt gedaan om ook in de toekomst de Delftse binnenstad beter te beschermen tegen ongewenste ontwikkelingen.

- De revisie van de Welstandsnota heeft geen aanleiding gegeven daarop inhoudelijk te reageren.

- De afwikkeling van het bouwplan van drie huizen in de Nickersteeg is niet erg bevredigend verlopen. Hoewel de Commissie voor de Bezwaarschriften de CBS in het gelijk heeft gesteld in die zin dat er op basis van de monumentenverordening geen bouwvergunning had mogen worden afgegeven, heeft het college van B & W zoveel tijd genomen om over dat advies een besluit te nemen, dat intussen de bouw al was voltooid.

- Mede naar aanleiding van de door de CBS ingediende zienswijze op het bouwplan van studentenwoningen in de Poppesteeg is de eerste bouwaanvraag door B & W afgewezen. Tegen het gewijzigde bouwplan is verder geen bezwaar meer gemaakt, hetgeen niet wil zeggen dat men erg gelukkig is met dit uniforme bouwblok in één van de oudste stegen.

- Op basis van een krantenbericht heeft de CBS, na het bouwplan opgevraagd te hebben, ernstig bezwaar gemaakt tegen de bouw van een nieuwbouwwoning in de Hoefijzersteeg als onderdeel van het Renovatieplan Zeeppabriek. In een brief met historisch goed onderbouwde argumenten is aan de Commissie voor Welstand en Monumenten duidelijk gemaakt dat dit plan op deze plek niet past in de beeldkwaliteit van de oude stad. Helaas is er op deze brief geen enkele reactie gekomen en is het bouwplan in principe goedgekeurd, afhankelijk van kleurtoepassing en materiaalgebruik.

- Voor de nieuwbouw van de Sint Sebastiaansbrug is een bestemmingsplanwijziging nodig, omdat de nieuwe brug hoger en breder moet worden. Ondanks de vele bezwaren die tegen dit plan zijn ingebracht heeft de gemeenteraad deze wijziging toch goedgekeurd. In de zienswijze die de CBS naar de gemeente heeft gestuurd, wordt gesteld dat, om de twee Schieoevers te verbinden, de brug zeker niet hoger, eerder lager zou moeten worden om geen obstakel te worden tussen de verschillende delen van de stad. En gezien het uitgangspunt om het autoverkeer door de stad terug te dringen, is de noodzaak om de brug te verbreden niet aanwijsbaar aanwezig. Na overleg met het bestuur van DB is besloten om in deze zaak niet in beroep te gaan bij de bestuursrechter, hoewel op basis van de weerlegging van de aangevoerde bezwaren door de gemeente dat verdedigbaar zou zijn geweest.

- De bezwaarprocedure tegen het terrasbotenbeleid, die loopt sinds 2007, is nog niet ten einde. Nadat de Commissie voor de Bezwaarschriften het bezwaar tegen de uitbreiding van het aantal terrasboten, ingediend door de CBS en de twee bewonersverenigingen van de binnenstad, ontvankelijk, maar niet gegrond had verklaard, heeft het college van B & W dat advies niet overgenomen en het bezwaar NIET ontvankelijk verklaard. Tegen dat besluit is Delfia Batavorum, samen met de bewonersverenigingen, in beroep gegaan bij de bestuursrechter en de zitting daarover had plaats op 19 mei 2009. Bij uitspraak van de bestuursrechter is het beroep weer wèl ontvankelijk verklaard, waarna men ervan uitging dat eindelijk de inhoud van de bezwaren aan de orde zou komen. Tegen deze uitspraak is de gemeente in hoger beroep gegaan bij de Raad van State, heeft daarna een schorsingsverzoek ingediend, vervolgens dat verzoek op de valreep weer ingetrokken, waarna de zitting van het hoger beroep plaatsvond op 21 december j.l. Hoewel de gemeente Delft de eisende partij was, was er namens de gemeente niemand aanwezig, wat niet zo'n goede indruk maakte op de drie



Terrasboot in de Wijnbaven (Foto: René van der Krogt).

aanwezige staatsraden. De uitspraak moet nog volgen. Met dank aan Dami van Doorninck voor de juridische bijstand in deze.

- De Klankbordgroep Gasthuisplaats, waaraan leden van de CBS deelnemen, is op 29 oktober nog eens bijeen geweest, nadat B & W in september het besluit hebben genomen om de Gasthuisplaats als bouwlocatie vóór het jaar 2014 niet te ontwikkelen. De klankbordgroep zal betrokken worden bij een voorlopige inrichting en verbetering van het terrein, dat als parkeerterrein in gebruik zal blijven. De raadscommissie Ruimte en Verkeer heeft de klankbordgroep uitgenodigd voor een gesprek op 4 februari 2010, voorafgaande aan de commissiebehandeling van dit besluit.

- Vanaf het moment dat in de *Stadskrant* van 17 mei '09 de schets is gepubliceerd van een ontwerp voor een nieuwe Kapelsbrug heeft de CBS zich verzet tegen deze vernieuwing. Een platte rechte brug aan de Kolkzijde, als vervanging



De Gasthuisplaats (Foto: René van der Krogt).

van de brug met de twee bogen, zal het aanzien van de brug dermate verminderen, dat de zichtbare relatie die er nu nog is met het door Vermeer geschilderde wereldberoemde *Zicht op Delft* verloren zal gaan. Er zijn brieven gestuurd naar het college van B & W en de gemeenteraad en leden van de CBS zijn aanwezig geweest bij de behandeling van deze plannen in de Commissie voor Welstand en Monumenten en hebben daar ook ingesproken. Tot vier keer toe! Naar aanleiding van ons argument dat het ontwerp niet past binnen het vigerende bestemmingsplan is het plan voor de nieuwe brug ingrijpend veranderd. Maar ondanks het feit dat de leden van de Welstandscommissie zich tenslotte toch unaniem uitspraken voor een gebogen brugdek, omdat bij de tweedeling van de brug het oude en het nieuwe deel geen duidelijk relatie met elkaar hadden, is de platte brug toch goedgekeurd. Op 15 november wordt in de berichten van de gemeente melding gemaakt van een aanvraag voor een bouwvergunning voor de gedeeltelijke vervanging van de Kapelsbrug. De CBS heeft op 11 december een zienswijze ingediend met als conclusie dat een brug in historiserende stijl hier alleszins op zijn plaats zou zijn en perfect zou aansluiten bij de nieuwe slogan van Delft: *Creating History*. De vervanging van de oude brug heeft heel wat media-aandacht gekregen. Een interview van TV-West op de plek van de brug met de waarnemend voorzitter van de CBS Janny van der Jagt werd uitgezonden via Nederland NU en bracht ook de landelijke pers op het spoor van het verdwijnende *Zicht op Delft*. Er verschenen berichten in het *AD*, de *Telegraaf*, het *NRC* en zelfs *Delta* van de TU heeft erover geschreven. Als de vergunning wordt verleend, zal de vereniging Delfia Batavorum bezwaar maken tegen dit besluit.

- Er is vanuit Delfia Batavorum een brief verstuurd naar alle politieke partijen, waarin bij de opstelling van een nieuw verkiezingsprogramma meer aandacht wordt gevraagd voor het Erfgoed Delft en de versterking van de functie van Beschermd Stadsgezicht. Er wordt voorgesteld een zelfstandige Commissie voor het Beschermd Stadsgezicht en Monumenten in te stellen, inclusief de adviseer- ing over de openbare ruimte van de binnenstad.

De samenstelling van de Commissie Behoud Stadsschoon is dit jaar enigszins gewijzigd. Doordat voorzitter Peter Jonquière zijn verblijf in Zambia heeft kunnen verlengen, is Janny van der Jagt tot maart 2010 benoemd tot plaatsvervangend voorzitter. Zij maakt daarbij deel uit van het bestuur van Delfia Batavorum. Winand de Fraiture heeft na een aantal zeer actieve jaren afscheid genomen van de CBS en in zijn plaats is Els Kemper benoemd, in de functie van secretaris.

Ledenbestand

Het aantal leden per **1 januari 2009** bedroeg **1238**. Er werden **51** nieuwe leden ingeschreven, terwijl wegens verschillende redenen (eigen wens, overlijden, verhuizing, wanbetaling) **58** leden werden uitgeschreven. Netto verlies **7** leden. Per **31 december 2009** telt het ledenbestand **1231** leden, te onderscheiden in **922** algemene leden, **0** jeugdleden, **242** (gezins)leden op hetzelfde adres. Verder zijn er **5** ereleden, **5** leden voor het leven, **26** adverteerders, **4** media en **27** relaties/zusterverenigingen.



A.C.D.

Auto Centrum Delftstreken b.v.

Motorenweg 31
2623 CR Delft
T: 015 - 256 93 25
F: 015 - 256 06 02



Openingstijden Showroom:

maandag t/m donderdag van 8.00 tot 18.00 uur
vrijdag van 9.00 tot 21.00 uur
zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur

www.acdhyundai.nl

VISRESTAURANT

Den Blauwen Snoeck

Bij de verbouwing van het huis Verwersdijk 32, vond men eind 1983 een grote steen (56x74 cm.). Hij diende daar als putdeksel, misschien zelfs wel tot de zeventiende eeuw.

De afbeelding toont een snoek, waarboven duidelijke sporen van een kroon. Het blijkt dat er een huis De Blauwe Snoek stond, aan de Verwersdijk, enkele huizen ten zuiden van de "Anatomie".

De "Anatomie" was gevestigd in de kapel van het Maria Magdalenaklooster, die op het huidige Doelenplein stond. Dit klopt met de vindplaats van de steen. De steen is thans in particulier bezit.

Een ander verhaal gaat rond, dat in de middeleeuwen een Herberg bij de blauwe snoek gelegen was. Aangezien men in die tijd in grote mengen bier nuttigde, vanwege de slechte drinkwaterkwaliteit, werd er wel beweerd, dat men "blauw" bij de "snoek" vandaan kwam.

De huidige naam leeft voort in het gelijknamige Visrestaurant 'Den Blauwen Snoeck' aan de Verwersdijk nummer 14. Hier kunt u het hele jaar terecht voor dagverse vis, tevens kunt u in het restaurant met groepen terecht, zowel voor de lunch alswel voor het diner!

Denkt u eraan, vis is gezond en lekker!

Verwersdijk 14, 2611 NH Delft, tel. 015 - 213 88 50

Geopend van 17.00 - 22.30 uur, dinsdags gesloten

Lunches voor groepen op afspraak



Bij het Archief Delft kunt u terecht voor uw onderzoeken naar Delftse dingen van vroeger; van voorouders tot schilderkunst en van stadhuis tot armenzorg. Ook kunt u oud nieuws vergaren over de huidige en vroegere buurgemeenten.

Voor veel genealogische vragen hoeft u uw stoel echter niet uit: Bezoek gewoon de Digitale Stamboom (www.archief.delft.nl) Deze wordt nog steeds uitgebreid en verbeterd.

Het Archief Delft beheert ook archieven en beeldmateriaal van instellingen als kerken, verenigingen enz., die voor openbare inzage in bewaring zijn gegeven.

Misschien komt uw collectie ook in aanmerking voor onze depots? Neem daarover vrijblijvend contact op met het Archief Delft; telefoon 015 - 260 2341.



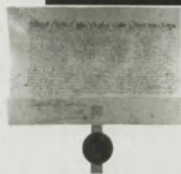
Het Archief Delft maakt samen met Museum Het Prinsenhof, Museum Nusantara, Museum Lambert van Meerten en Archeologie deel uit van de nieuwe gemeentelijke organisatie Erfgoed Delft en omstreken.

Via de website <http://CollectieDelft.nl> kunt u de Beeldbank bezoeken, waar nu al duizenden afbeeldingen digitaal te raadplegen zijn. Maar vergeet ook niet de website van het Gemeentearchief (www.delft.nl/archief), het begin van al uw onderzoeken en contacten!

Erfgoed

Archief

Delft



Oude Delft 169
2611 HB Delft

Kroniek 2009

samengesteld door mw. A.M. Bergman

Januari

- 4 Wethouder Lian Merckx opent samen met de directeur van DOK, Eppo van Nispen tot Sevenaer, het Delft Cultuurjaar 2009. Hierna volgt een optreden van Brigitte Kaandorp en de opvoering van het theaterspektakel *De Ijsbeeligen*.
- 6 Burgemeester G.A.A. Verkerk doet in zijn nieuwjaarstoespraak een beroep op de Delftse bevolking: 'Wees trots op de stad.' Strijdlustig stelt hij verder: 'We willen een echte Vermeer in Delft en die gaat er komen ook.'
- 6 De hoogheemraden J.G.P. Verbeek en J.J.J.M. van der Burg worden bij hun afscheid benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

- 7 Koning Winter regeert. Het wegdek in de binnenstad is deze morgen spiegelglad. Ook voor de vogels is het geen pretje. Vrijwilligers van de dierenbescherming zorgen voor bijvoer.



Bijvoeren van de vogels door vrijwilligers van de dierenbescherming (Foto: Fred Nijs).

- 7 Truus Feyge werd gekozen tot bekendste Delftenaar van 2008. Uit handen van voorganger Pierre van Hauwe ontvangt ze de bronzen Hugo. Al bijna dertig jaar zet Truus Feyge zich met Kattenhulp in voor (zwerf)katten in Delft en omgeving.
- 8 12.00 uur. Onder luid gejuich vernemen de 135 leerlingen van het Stanislas College dat hun actie voor de aanleg van waterputten in Nigeria ruim € 2.600 heeft opgebracht. Een heel etmaal volgden ze lessen waarbij ze 25 eurocent per les verdienen.
- 11 In DOK leest de in Delft geboren schrijfster Anna Enquist (pseudoniem van Christa Broer) passages voor uit haar nieuwste roman *Contrapunt*.

- 19 Patiënten in het Reinier de Graaf Gasthuis kunnen voortaan à la carte eten. Ook is er een zekere vrijheid om de maaltijd op een ander tijdstip te gebruiken.
- 21 Op 93-jarige leeftijd overlijdt te Heerhugowaard mevrouw C. Kunz-van der Spek, weduwe van de oud-voorzitter van Delfia Batavorum G.G. Kunz.
- 22 In Lijm & Cultuur zijn bijna tweehonderd artistieke objecten van Delftse amateurs te koop. Daarnaast is er een veiling en zijn er muziekoptredens.
- 23 *AD/Haagsche Courant* bericht dat de docent Duits van het Stanislas College, Hans Pieterse, de Docent van Morgen Award heeft gekregen voor het op YouTube geplaatste lesmateriaal over Duitse naamvallen.
- 25 In filmhuis Lumen gaat de documentaire *Morgen is gisteren* van Coen de Jong in première. Hierin komen vier bekende Delftse familiebedrijven in beeld die door de bouw van de spoortunnel moeten verdwijnen: de bloemenkiosk van Koos de Roos, hotel De Kok, dansschool Wesseling en snackbar De Turk.
- 29 Gedichtendag. Met haar gedicht *In Delft zijn alle straten blauw* wordt de 15-jarige Julia Naaborg uitgeroepen tot de beste dichteres van de drie Delftse scholengemeenschappen.

Februari

- 1 In kunstcentrum De VAK vindt het eerste Delftse Smartlappenfestival plaats.
- 2 Bij graafwerkzaamheden aan het Zuidplantsoen vinden bouwvakkers een granaat uit de Tweede Wereldoorlog. De Explosieven Opruimings Dienst (EOD) brengt het tachtig centimeter lange projectiel later op de dag elders tot ontploffing.
- 10 Vertegenwoordigers van het Christelijk Lyceum Delft ondertekenen samen met adviesbureau Ikada en boekhuis Iddink een overeenkomst voor de levering van gratis studieboeken voor het komende cursusjaar. Hiermee behoort het CLD tot de eerste scholen van Nederland.
- 12 Met een optreden van The Rythm Chiefs start in Speakers het De Koninck Bluesfestival.
- 13 Voor de laatste maal vindt de Nacht van de Kunst plaats in Bacinol, een van de gebouwen van de voormalige Gist- en Sprititus fabriek aan de Wateringsevest.
- 16 Wethouder Dick Rensen reikt deelnemerspasjes uit aan de eerste nieuwkomers in Delft die mee doen aan de kennismakingsronde langs Delftse musea.

Deze rondleiding wordt verzorgd door medewerkers van Thuis in Delft en is een initiatief van Erfgoedhuis Zuid-Holland.

- 16 Minister Koenders van Ontwikkelingssamenwerking bezoekt het Delftse bedrijf E.A.R.S. Hier werkt men aan een database met informatie over oogst en droogte in Afrika, waarmee het risico op misoogsten kan worden verminderd.
- 17 *AD/Haagsche Courant* schenkt uitgebreid aandacht aan het vandalisme rond het station Delft-Zuid. Fiets na fiets wordt er gestolen of in brand gestoken. Gedupeerden pleiten voor cameratoezicht.
- 25 Kunstenaar Chris Dagradi begint met het aanbrengen van zijn kunstwerken op de inmiddels blauw geverfde en dichtgetimmerde slooppanden aan het stationsplein.



Slooppanden bij het station in Delfts Blauw (Foto: Jaap Oldenkamp).

- 25 De sloophamer wordt nu definitief gezet in het grootste gebouw van wat eens Calvé was.
- 26 De Delftse Werkgroep Homoseksualiteit (DWH) viert haar 40-jarig jubileum met een aantal filmavonden in filmhuis Lumen.

Maart

- 2 In TOP halen bewoners van de oude wijken ten westen van de spoorzone met verhalen en foto's herinneringen op aan hoe het leven in die wijken vroeger was. De organisatie is in handen van het vakteam Cultuur, Kennis en Economie van de gemeente.
- 3 In de hal van een flatgebouw in de Sasboutstraat brengen vandalen een vuurwerkbom tot ontploffing. De ravage is groot.
- 4 Een brandje in een volle intercity maakt dat de reizigers uren op het station Delft moeten doorbrengen.
- 8 In Theater De Veste viert men internationale vrouwendag met een symposium. Jannie van der Hoeven mag dit jaar de Delftse Roos ontvangen voor haar jarenlange inzet op de Pieter van Opmeerschool voor speciaal onderwijs.
- 12 Bij een brand in woonzorgcentrum Die Buytenweye komt een 79-jarige bewoner om het leven.
- 16 Voor haar kordate optreden bij de brand van 12 maart in Die Buytenweye ontvangt directeur Marthi Zoetemelk bloemen uit handen van de coördinator van de technische recherche Eric Bouma.
- 17 Raadslid Alex van Leeuwen doet een beroep op het stadsbestuur om te zorgen voor een goede opslagplaats waar historische bouwornamenten zoals glas-in-loodramen en trapleuningen uit de slooppanden in de Spoorzone kunnen worden bewaard.
- 19 Op de plek waar eens de ingang van de Hippolytuskerk aan de Voorstraat was, planten leerlingen van de Max Havelaarschool vier leilinden. Deze bomen worden van oudsher gebruikt om de ingang van gebouwen te markeren.
- 20 De Koninklijke Porceleyne Fles maakt bekend vorig jaar een omzet van tien miljoen euro te hebben gehaald, 2,5 maal zoveel als in 2007. De stijging hangt samen met de overname van Leerdam Crystal en Van Kempen en Begeer.
- 25 In 't Proeflokaal presenteert Aad van der Hoeven van Bierhistorie Delft het bier: Delfts Gruit. Hij ontwikkelde dit bier samen met brouwer Erik Bouman uit Hillegom.
- 30 Met emmers vol slangen rijdt Walter Getreuer, eigenaar van de Delftse reptielenzoo Serpo, van zijn vertrouwde plek aan het Stationsplein naar het Drentse themapark Kabouterland, waar de dieren een voorlopig onderdak krijgen. Ook Serpo moet plaatsmaken voor de spoortunnel.



Marthi Zoetemelk ontvangt bloemen van Eric Bouma (Foto: Fred Nijs).

April

- 2 In de Leeghwaterstraat opent wethouder Anne Koning de drie woontorens voor studenten.
- 4 De Levende Etalagedag, een evenement dat deel uit maakt van het door de gemeente uitgeschreven project *Delftse Nieuwe*, blijkt een grote publieks-trekker.
- 4 Met de eerste van de drie te houden grote exposities viert Fotoclub '59 in DOK haar 50-jarig jubileum.
- 6 Samen met de directeurs van Woonbron en Vidomes slaat wethouder Ronald Vuijk de eerste paal voor de nieuwe wijk Harnaschpolder.
- 14 Tijdens een vergadering van de commissie Ruimte en Verkeer maakt wethouder Anne Koning bekend, dat de provincie Zuid-Holland en het stadsgewest Haaglanden 47% van de kosten van de opknapbeurt van de Sebastiaanbrug voor hun rekening nemen.

- 15 Het Gilde Delft ontvangt vertegenwoordigers van gilden uit het hele land. Na ontvangst in de Van der Mandelezaal maken de gildeleden rondwandelingen in de stad.
- 16 Tussen twee kastanjabomen aan de Ezelsveldlaan onthullen wethouder Anne Koning en de voorzitter van de belangenvereniging Zuidpoort, Henk Wijnen, een gedenksteen voor Ton Boon, de in 2004 overleden secretaris van de vereniging.
- 16 Met de onthulling van de nieuwe naam Het Buitenhuis voltrekt zich de opening van het verbouwde wijkcentrum in de Buitenhof.
- 22 Wethouder Lian Merckx onthult samen met ontwerper Tom Dorrestein de nieuwe stadsstijl: een D met daaronder twee schuine strepen.



Het nieuwe logo van Delft.

- 24 Met een grote magneet vist een inwoner van Ridderkerk twee opmerkelijk
25 ke voorwerpen op bij de Scheepmakerij, namelijk een handgranaat en een mortiergranaat. De Explosieven Opruimings Dienst concludeert dat het op scherp staande granaten uit de Tweede Wereldoorlog zijn en brengt ze op een veilige plek langs de A4 tot ontploffing.
- 24 Ook dit jaar trekt de boekenbeurs achter de Lutherse Kerk aan het Noordeinde veel belangstellenden. De opbrengst is bestemd voor restauratiewerkzaamheden.
- 30 Een koninginnedag waarbij halverwege de vlaggen halfstok gaan en festiviteiten in het gehele land vroegtijdig worden beëindigd als gevolg van het drama te Apeldoorn.

Mei

- 2 In *Delft op Zondag* een interview met Frederik H. Kreuger over zijn juist verschenen boek *De Fabriek*, dat handelt over zijn belevenissen van jong ingenieur tot directeur van de Kabelfabriek.
- 6 *AD/Haagsche Courant* bericht dat op een veiling van Sotheby's twee Delftse portretten 360.750 euro hebben opgebracht. Het betreft het echtpaar Willem Reijersz. de Langue en Maria Pijnacker, geschilderd door Willem Willemsz. van der Vliet (Delft 1584 - 1642). (Zie ook Delfiana)
- 9 Dag van Europa. Op de Markt staan kramen met vertegenwoordigers van zes politieke partijen, die informatie verstrekken met het oog op de Europese

verkiezingen. Kunstenaar Joost Konings en zijn broer verbeelden de Europese gedachte op een enorm Delfts blauw bord. Suggesties van voorbijgangers zijn hierbij welkom.

- 9 Molen De Roos doet voorlopig voor het laatst mee aan de landelijke Molendag. In verband met de komst van de spoortunnel gaat de molen dicht. Mogelijk zal de molen het een tijdlang zonder kap en wieken moeten doen.
- 10 David Kok, leerling van het Grotius College, wint een bronzen medaille bij de Benelux Wiskunde Olympiade te Bergen op Zoom.
- 10 In Brussel wint Stephan Timmers dit weekend de derde prijs (2.000 euro) in de cartoonwedstrijd, georganiseerd door de Europese Commissie.
- 12 Twee- tot drieduizend Delftenaren verzamelen zich 's avonds bij het restaurant Moodz op het Vesteplein voor de finale van het tv-programma *Mijn Tent is Top*. Helaas vist het restaurant met 42% van de uitgebrachte stemmen achter het net.
- 13 Met het symposium *BK City: making of the future* herdenkt de TU de grote brand, die precies een jaar geleden het gebouw van de faculteit bouwkunde in de as legde.
- 17 Met het nummer *Any Dream Will Do* uit de musical *Joseph* wint de 73-jarige bariton Ferry Verschuyf in Amsterdam de internetprijs van het Ouderensongfestival.
- 20 Als jongste ooit bereikt de 25-jarige TU-student Erik Ravenstijn de top van de Mount Everest.
- 23 Op de Markt opent René Steijger een expositie over twintig jaar Westerpap.
- 25 Vanwege de te verwachten grote regenval sluit het hoogheemraadschap Delfland de grachten in de binnenstad af. Dit om wateroverlast vanuit de Schie te voorkomen in de laaggelegen delen van de stad zoals het Rietveld. Later in de nacht bewijst hevig noodweer het nut van deze maatregel.



Molen De Roos (Foto: René van der Krogt).

Juni

- 3 In de dagopvang voor dak- en thuislozen aan de Surinamestraat woedt een felle brand. Na veertig minuten geeft de brandweer het sein: brand meester.
- 5 De 22^{ste} editie van de Mooi Weer Spelen gaat van start op het Heilige Geestkerkhof met *Rouge Carmin* van Compagnie LMN. Verder speelt Blikopener op de Markt en is er in de martelkamer van het stadhuis de voorstelling *Nightsbot* van Judith Nab.
- 6 In Antwerpen neemt de Delftse dichter Arnoud van Adrichem de Hugues C. Pernathprijs in ontvangst. Dit is een tweejaarlijkse poëzieprijs voor dichters jonger dan 43 jaar. De jury complimenteerde de dichter met zijn geëngageerde, sarcastische poëzie.
- 10 In aanwezigheid van directeur Wim Pijbes van het Rijksmuseum in Amsterdam en burgemeester Verkerk worden de 'drie vrouwen van Vermeer' weer samen gebracht in het Vermeer Centrum. Het betreft reproducties van respectievelijk de *Vrouw met de weegschaal*, het *Melkmeisje* en de *Brieflezende vrouw*.
- 16 Kroonprins Willem-Alexander opent in de TU de internationale conferentie SASBE 2009. De afkorting staat voor Smart and Sustainable Built Environments.
- 21 Het Delfts Symphonie Orkest viert zijn 90-jarig bestaan met een drukbezocht concert op de Markt. Hoogtepunt is het optreden van de violiste Lisa Ferschtman.
- 22 In het bijzijn van minister Jacqueline Cramer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer ondertekenen de Delftse woningcorporaties, de gemeenten Delft en Midden-Delfland, en het energiebedrijf Eneco een contract voor stadsverwarming. Men begint met de gerenoveerde woningen in de Poptahof en met de nieuwe huizen in de Harnaschpolder.
- 25 Op 89-jarige leeftijd overlijdt Pierre van Hauwe, onder andere bekend als dirigent van de Delftse Volkszangdag en van het door hem opgerichte Madrigaalkoor. Van Hauwe was Ridder in de Orde van Oranje Nassau, gelauwerd met de gemeentepening en met vele internationale onderscheidingen.



Pierre van Hauwe (Foto: Fred Nijs).

- 27 Op drie podia in de voormalige bedrijfspanen tegenover het station vindt het Ontspoord Festival plaats. Zo'n 1800 bezoekers woonden het festival bij in deze panden die als eerste gesloopt gaan worden om plaats te maken voor de spoortunnel.
- 28 Vandaag is in Bacinol de afscheidsexpositie *BASTA!!!* voor het laatst te zien. Ook dit gebouw moet wijken voor het nieuwe spoor.

Juli

- 3 De provincie Zuid-Holland draagt het beheer van de passantenhaven over aan de gemeente Delft. Hiermee krijgen de havenmeesters Janny Zeer en Halil Kilic de bevoegdheid om de heersende chaos op de Zuidkolk aan te pakken.
- 3 In *AD/Haagsche Courant* stelt Herman Weijers, voorzitter van de Stichting Vermeer Centrum Delft, dat het goed gaat met het centrum. Halverwege dit jaar zijn er al meer bezoekers geweest dan verwacht. Men hoopt dan ook het voor dit jaar begrote aantal van 30.000 bezoekers binnen te krijgen.
- 7 Zeven naoorlogse gebouwen zijn vanaf nu gemeentemonument: het hoge gebouw voor Elektrotechniek, de aula van de universiteit aan de Mekelweg, de Stevinlaboratoria I, II en III, het ketelhuis aan de Leegwaterstraat en de Marcuskerk aan de Menno ter Braaklaan.

- 12 Op een zestig meter lange catwalk tussen de Nieuwe Kerk en het Stadhuis showen mannequins kleding en accessoires. Het toegestroomde publiek is enthousiast.



Het ketelhuis aan de Leegwaterstraat (Foto: René van der Krogt).

- 16 In New York ontvangt Jeroen van den Hoven, hoogleraar ethiek en techniek aan de TU Delft, de World Technology Award in de categorie ethiek. Deze prijs viel eerder de Amerikaanse vice-president Al Gore ten deel.

- 17 Sluiting van het hoofdkantoor aan de Zuidwal. Er resten nu in Delft uitsluitend postagentschappen.
- 18 Voor de vijfde keer vindt op de Markt de internationale keramiekmarkt Delft Ceramica plaats. Vijftig kunstenaars uit België, Duitsland, Groot-Brittannië, Nederland en Tsjechië geven acte de présence. John Townsend uit het Engelse Portsmouth wordt door de vakjury tot winnaar van de Delft Ceramique Award uitgeroepen. Hij ontvangt de prijs van 2009 euro.
- 21 Vrijwilligers van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (KNNV) hebben in de Ackerdijkse polder tussen de A13 en de Rotterdamseweg een historische boomgaard in ere hersteld. De kaart van Cruquius uit 1712 maakte reeds melding van een boomgaard Ackersdijk met vruchtbomen. Een kudde Ouessantse klimschape zorgt ervoor dat de begroeiing binnen de perken blijft.
- 30 In het Tulip Inn Hotel ontvangt burgemeester Verkerk zijn Israëlische collega uit Kfar Saba en een wethouder uit Aarau (Zwitserland) om de 40-jarige stedenband te vieren. Ook de burgemeester van Freiberg (Duitsland) en een raadslid uit het Turkse Adapazari zijn aanwezig. Het bezoek zal, na rondleidingen en bezichtigingen, zondag worden afgesloten met het bijwonen van het Varend Corso.

Augustus

- 1 In het kantoor van DP6 architectuur, gevestigd in de oude Dynamohal aan de Kanaalweg, wordt druk gefilmd. De lokatie vormt het decor van Reinout Oerlemans' debuut-film *Komt een vrouw bij de dokter* naar de gelijknamige bestseller van Kluun.
- 5 Bij de Delftse Kunstwacht arriveert voor onderhoud het zesduizend kilo wegende standbeeld van Rembrandt afkomstig van het Amsterdamse Rembrandtsplein.



Het standbeeld van Rembrandt, van roest ontdaan en schoongemaakt (Foto: Fred Nijs).

- 7 Veel kraamvisite in een dierenwinkel in de Choorstraat, meldt het *AD/Haagsche Courant*. Een kameleon met vijftig kleintjes trekt uiteraard veel belangstelling.
- 7 Vijftien bruidsparen geven elkaar vandaag (07.08.09) het jawoord. Onder hen één stel dat de getallenreeks compleet maakt door elkaar precies om 12 uur, 34 minuten en 56 seconden trouw te beloven. Een atoomklok van stadsuurwerkmaker Van Loenen verleent assistentie.
- 10 Ook de Jan de Wittstraat is door woningcorporatie Vidomes in oude glorie hersteld. Met replica's van de originele voordeuren en met schilderwerk in de oorspronkelijke kleuren heeft de straat het aanzien van 1923 teruggekregen. Binnen is alles gerenoveerd naar de maatstaven van deze tijd. Eerder kregen de Patrimoniumstraat, de Anthonie Heinsiusstraat, de Van Slingelandtstraat en de Cornelis de Wittstraat het originele uiterlijk al terug.



De Jan de Wittstraat na de renovatie (Foto: René van der Krogt).

- 14 In het Meisjeshuis vindt onder grote belangstelling de opening van het Jazz Festival Delft plaats. Onder de aanwezigen oud-minister Hans Dijkstal.
- 20 Een week na zijn 82^{ste} verjaardag overlijdt te Rotterdam oud-stadgenoot en acteur Pieter Lutz. Evenals zijn twee reeds eerder overleden broers genoot hij grote bekendheid bij het Nederlands toneel.

- 24 Bij voorbereidende sloopwerkzaamheden in verband met de aanleg van de spoortunnel is volgens *AD/Haagsche Courant* behoorlijk veel asbest aangetroffen. Pas na specialistisch onderzoek kan worden begonnen met de sloop van panden aan het Stationsplein en de Van Leeuwenhoeksingel.
- 30 Vanaf vandaag rijden er geen Connexxion bussen meer door de regio Haaglanden. Wie nu per bus reist, doet dat met busonderneming Veolia.

September

- 1 De Delftse broers Hjalmar (25) en Gandert (27) van Raemdonck winnen op Duurzame Dinsdag duizend euro met hun aërodynamische wielschermen voor opleggers. Daarmee kan 10 tot 15% brandstof worden bespaard.
- 1 Ronald Schleurholts, partner bij Cepezed aan de Phoenixstraat, is verkozen tot een van de veertig belangrijkste, opkomende Europese architecten en ontwerpers onder de veertig jaar. Hij behoort hiermee tot de generatie architecten en ontwerpers die naar verwachting een grote invloed zullen hebben op het Europese woon- werk- en leefomgeving.
- 4 *AD/Haagsche Courant* bericht dat de rechter heeft bepaald, dat de gemeente aan drie automobilisten de schade moet vergoeden die zij opliepen bij pollers op de Oude en Nieuwe Langendijk.
- 11 Wethouder Lian Merkx geeft het startschot voor het derde culturele weekend *Delft op de Kaart*. Muziek, dans en theater maken dat de stad, en in het bijzonder de spoorzone, bol staan van de activiteiten. Samen met directeur Gerard Meijerink opent de wethouder tevens de nieuwe Bacinol II aan de Hoekade.
- 12 Op de gerestaureerde pakschuit *Nooit Gedacht* gaat Open Monumentendag 2009 van start.
- 16 In het opvanghuis Perspektief staan drie rekken met dames- en herenkleding, waaruit daklozen een keuze mogen maken. Ook is er een kapster aanwezig, die hen gratis van een nieuw kapsel wil voorzien. Initiatiefnemer is de Voedselbank die hiermee in het kader van 'De Week van de Armoede' een gebaar wil maken.
- 19 In de Oude Kerk brengt het Delfts Toneelgezelschap (DTG) het klassieke zinspel *Elckerlyc* na dertien jaar afwezigheid weer terug in Delft. Zie pagina 155-166.
- 21 In het Vermeer Centrum aan de Voldersgracht presenteert prof.dr.ir. F.H. Kreuger zijn tweetalige boek *Waar schilderde Vermeer zijn straatje?*

26 In de nieuwbouwwijk Molenbuurt worden vijf beelden van de Delftse kunstenaar Hans Kuijper onthuld. De beeldengroep verwijst naar het gedicht *Marc groet 's morgens de dingen* van Paul van Ostaijen. Daarin groet een jongetje bij het opstaan alle dingen die hij om zich heen ziet.

28 In *AD/Haagsche Courant* meldt Jeroen Beelen van het Toeristisch Informatie Punt (TIP) dat de economische crisis toeristen er niet van weerhoudt naar Delft te komen. Het teruglopend aantal buitenlandse toeristen wordt ruimschoots gecompenseerd door meer dagjesmensen uit eigen land.

Oktober

2 Bij boringen in de Bomenwijk heeft men afgelopen week, aldus *AD/Haagsche Courant*, prehistorische schelpenfossielen aangetroffen. Dit zou het bewijs leveren dat Delft 2,5 miljoen jaar geleden aan een soort waddezee lag.

4 In het Agnetapark vindt de onthulling plaats van het borstbeeld van Agneta van Marken. Zie pagina 147-152.

10 Elke dag staan er foto's in de kranten van gebouwen rond het spoor die verdwijnen. De sloophamers doen hun werk.

10 Na eerdere wandelingen over Trafalgar Square Londen, Hibya



Toeristisch Informatie Punt (Foto: Fred Nijs).



Het borstbeeld van Agneta van Marken (Foto: René van der Krogt).

Plaza Tokio en het Reina Sofia Museum Madrid loopt Animaris Umerus over de Markt. Een door wind in gang gezet reusachtig object -twaalf meter lang en vier meter hoog- van kunstenaar Theo Jansen, dat zich door middel van tientallen benen, voeten en gewrichten op komische wijze voortbeweegt.

- 11 Première van de film *Delft is Here* in filmhuis Lumen. De documentairemaker Coen de Jong ontdekte dat Delft op de wereldkaart nog driemaal voorkomt: een getto in Zuid-Afrika, een eiland bij Sri Lanka en een plaatsje in het midden van de Verenigde Staten van Amerika. De Jong maakte opnamen in alle locaties.
- 12 Sven Buijsrogge, Tim Dumaij en Thijs Berkman, leerlingen van de vierde klas VMBO van het Christelijk Lyceum Delft, winnen de tweede prijs in de landelijke fotowedstrijd *De Gouden Schoolbank*. De prijs van vijfhonderd euro wordt besteed aan fotomateriaal voor de school.
- 13 Leerlingen van basisschool De Schatkaart staan triomfantelijk in de krant met een door hen gemaakt 'broodje gezond' van maar liefst tien meter. Ze lieten zich inspireren door het thema van de Kinderboekenweek 'Aan tafel!' eten en snoepen in kinderboeken.
- 21 Ongeveer zeshonderd jaar geleden werd in de Papenstraat de eerste steen gelegd van het pand Huysse van Sint Christoffel, gesticht als het Oude Vrouwenhuis, later het Dameshuis genoemd. Vandaag opent de nieuwe eigenaar, woningcorporatie DUWO, het gerenoveerde pand met 76 kamers, speciaal bedoeld voor huisvesting van buitenlandse studenten.
- 23 Even zijn de inzittenden van tramlijn 1 ter hoogte van de Westlandweg in paniek. Ze horen een klap en zien vonken spatten. Blijkt de bovenleiding op de tram te zijn gevallen. Door de stroom onmiddellijk uit te schakelen wordt verder gevaar voorkomen. Het brandje wordt snel vanuit de brandweerkazerne geblust. Met bussen kunnen de passagiers hun reis voortzetten.
- 23 Kunst, wetenschap en techniek vormen het thema van het vierde en laatste culturele weekend *De Delftse Loop der Dingen*. Door de hele stad zijn verschillende activiteiten met als hoogtepunt een 'kettingreactie' van tientallen aaneengeschakelde kunstwerken.
- 26 De Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (KNNV) laat weten blij te zijn dat het leefgebied van de beschermde ruige dwergvleermuis in de Delftse Wallertuin behouden blijft. Dit is mogelijk geworden door instemming van de eigenaar van de Wallertuin om 34 bomen niet te kappen.

November

- 2 Op 80-jarige leeftijd overlijdt prof.dr. Joop Doorman. Vanaf 1972 tot 1994 doceerde Doorman als eerste het vak ethiek en techniek aan de TU Delft.
- 4 De KNNV doet in opdracht van stadsecoloog Diny Tubbing onderzoek naar de muurflora in de Delftse grachten, aldus *AD/Haagsche Courant*.
- 5 Na 35 jaar de functie van studentenpastor te hebben bekleed, neemt dr. Ton Meijknecht officieel afscheid, waarbij hij wordt benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
- 10 De European Research Council kent 2,5 miljoen euro toe aan prof.dr. Cees Dekker voor onderzoek op het gebied van nanotechnologie.
- 10 Delft wordt door de Stichting Kunstweek uitgeroepen tot Kunststad 2010.
- 13 *AD/Haagsche Courant* meldt dat de portiersloge op het voormalige Calvé-terrein aan de Wateringsevest is uitgeroepen tot gemeentelijk monument. Het is één van de eerste gebouwen in Nederland van gewapend beton.
- 18 Een diner in restaurant De Wereldzaak ten bate van de Stichting Stedenband Delft-Esteli vormt de afsluiting van de feestelijkheden rond het 25-jarig jubileum van de stichting.
- 19 De Radio Ziekenomroep (RAZO) wint de A.J. Prins Cultuurprijs 2009. De aanmoedigingsprijs gaat naar de jongeren van de initiatiefgroep SkateJam.
- 20 In de Van der Mandelezaal vindt de première plaats van de Nederlandse vertaling van het muziekdrama *King Arthur* van Henry Purcell. De uitvoering is in handen van de Delftse Stichting Personare. Ad van Unen heeft de muzikale leiding. De vertaling van het zeventiende-eeuwse libretto is van wijlen Frans Kellendonk.
- 23 Bij de GGD's start de inentingscampagne tegen de Mexicaanse griep voor kinderen in de leeftijd van zes maanden tot en met vier jaar en hun huisgenoten. In de regio Haaglanden staat men gereed voor 75.000 prikken.
- 26 In Museum Het Prinsenhof vindt de première plaats van de opera *Paleisgeheimen* uitgevoerd door ongeveer tachtig Delftenaren met als doel het museum en de Nederlandse geschiedenis te promoten bij een zo breed mogelijk publiek.

December

- 5 In het stadhuis wordt de oude raadzaal ontruimd. Na bijna dertig jaar krijgt de zaal een moderner jasje.
- 5 Jarenlang gaf de Delftse kunstenares Loes van der Holst les in schilderen. Nu staat zij met haar werk een week op de Biennale in Florence, als één van de 631 deelnemers. De tentoonstelling trekt tussen de 30.000 en 40.000 bezoekers.
- 11 Op de Oostsingel staat de eerste verzamelcontainer voor plastic. In de komende tijd zullen verspreid over de stad nog twintig van dit type containers worden geplaatst.
- 12 Om verzekering en verantwoordelijkheden goed te kunnen regelen wordt molen De Roos door de vereniging De Hollandse Molen overgedragen aan ProRail. De molen wordt in zijn geheel opgevijzeld en zal in 2012 met behulp van een speciale funderingsconstructie op het dak van de spoortunnel herrijzen.
- 12 Feest bij Scouting Marco Polo. Na maanden hard werken vindt de heropening plaats van het clubgebouw, dat vorig jaar volledig afbrandde.
- 13 15.00 uur. In het kader van de klimaatconferentie in Kopenhagen vragen kerken met het luiden van de klokken wereldwijd aandacht voor de opwarming van de aarde. Delft blijft niet achter: acht kerkklokken beieren mee.
- 15 Lichtjesavond. Zoals elk jaar ontsteekt de burgemeester om 19.00 uur de kerstboom op de Markt, dit keer met honderden led-lampjes. Er worden sprookjes en verhalen verteld. Ondanks de bittere kou, is de sfeer hartverwarmend.
- 16 Door het plaatsen van mussenkasten hoopt de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (KNNV) te bevorderen dat de huismus Delft weer weet te vinden.
- 18 Het Bibliotheekblad roept DOK uit tot Beste Bibliotheek van Nederland.
- 21 In de Oude Kerk geeft het jongenskoor van St. John's College uit Cambridge onder leiding van dirigent Andrew Nethsingha een kerstconcert.
- 22 In DOK vindt de presentatie plaats van de *Architectuurgids Delft*. De vorige gids stamt uit 1992. De nieuwe gids bevat ook gebouwen uit de periode 1990 - 2010.

*Delft in de sneeuw,
20 december
(Foto: René van
der Krogt).*



- 22 Vergezeld door een kameel delen Delftse daklozen soep en kerstpresentjes uit onder het motto: 'Samen Stadgenoot'. Hierna staat voor de daklozen in de Maria van Jessekerk een kerstmaaltijd klaar.
- 25 De kerstviering in de Oude Kerk wordt verstoord door een smeltende sneeuw-massa die goten en afvoerpijpen verstopt, waardoor smeltwater de kerk instroomt. Nadat de brandweer het euvel heeft verholpen, zetten de vierhonderd kerkgangers de kerstviering voort.
- 31 In de meeste straten wordt 2009 afgesloten met knallend vuurwerk. Helaas zijn er plaatselijk ook ongeregelheden waar de Mobiele Eenheid aan te pas moet komen.



VAN DER DUSSEN

RESTAURANT LOUNGE

Bagijnhof 118
2611 AS Delft
telefoon 015 2147212
fax 015 2159137
info@restaurantvanderdussen.nl
www.restaurantvanderdussen.nl



Zoekt u een betrouwbaar adres voor
advies over of de aanschaf van een computer
of aanverwante artikelen? kom dan eens langs!

Computershop Delft - Binnenwatersloot 34
Delft - 015-2136989 - www.computershopdelft.nl



DOK, leen de wereld in Delft



DOK leent tegen een aantrekkelijk tarief allerlei boeken, muziek, films, kunstwerken en bladmuziek uit!

Onder het genot van een heerlijk kopje koffie kunt u een krant of tijdschrift lezen in ons leescafé!

DOK beheert de collectie van Delfia Batavorum. Te leen en in te zien bij DOK Centrum!

Laat u verrassen, ervaar DOK!

Abonnement Senior, 65+ voor DOK Bibliotheek 2009, € 28,00. Delftpaskorting € 7,00!

DOK Centrum
Vesteplein 100 - Delft

DOK Voorhof
M.Nijhofflaan 78 - Delft

DOK Tanthof
Sandinoweg 151 - Delft

Een geuzenlied van de Delftse rederijkers uit 1629

Theo C. J. van der Heijden

Inleiding

In 1629 laat de weduwe van Andries Reyersz., in leven drukker te Dordrecht, een boekje van de persen rollen, dat getiteld is *Een nieu Geusen Lied-Boeckken*. Hierin staat afgedrukt het *Triumph-Liedt over de beerlicke victorie van 's Hertogenbosch*. Het lied eindigt met de regels: 'Zoo zullen wy met vreucht//Al tzaem *Rapen gbeneucht*.'

Hiermee is de bron van het lied bekendgemaakt. Het is geschreven door de Delftse rederijkerskamer *De Rapenbloem*, die als zinspreuk voerde *Wy rapen gbeneucht*. Een dergelijke manier van verwijzen komt in rederijkerskringen heel vaak voor. De naam van de auteur is niet bekend. Het lied werd voor het laatst uitgegeven in 1925.¹

Ten onrechte werd aan deze tekst geen aandacht besteed in een monografie over de Delftse rederijkerskamer *De Rapenbloem*. Pas na de publicatie van deze uitgave² bleek het bestaan van het Delftse geuzenlied. In deze lacune wordt dus nu voorzien. Tevens zal blijken dat de Delftse rederijkers met hun inbreng ook in 1629 zeer stevig in een bepaalde politiek-religieuze traditie staan.

Militair-strategische positie van de Nederlanden

Na het Twaalfjarig Bestand kreeg in Spanje die beweging de grootste invloed, die met kracht de oorlog tegen de Nederlanden wenste te hervatten. Door middel van een bliksemstrategie moesten de opstandige gewesten zo snel mogelijk onderworpen worden. Prins Maurits en de Staten voerden een defensieve politiek, mede door geldgebrek. Spinola belegerde Bergen op Zoom in 1622, dat vervolgens door het leger van Maurits ontzet werd. Een maand na het overlijden van Maurits viel Breda (1625).

Onder zijn opvolger Frederik Hendrik veranderde de politiek van de Staten fundamenteel. De verdedigende houding werd opgegeven en men besloot het initiatief te nemen. Financiële problemen werden een stuk minder vanwege de verovering van de Spaanse zilvervloot door Piet Hein in 1628. De Staten, evenals Frederik Hendrik, kwamen tot het inzicht, dat het grondgebied van de Zeven Provinciën behouden moest blijven. De buitengrenzen zouden systematisch beter beveiligd moeten worden.

De offensieve strategie begon in het oosten met de inname van Oldenzaal (1626) en Groenlo (1627). Vervolgens moest een buffer aan de zuidkant van de Republiek worden gecreëerd, waarbij Den Bosch als aantrekkelijk doelwit gold. De

Ecu Nieu

KW

842

B39

Geusen Lied

Boeckken / Waer in

begrepen is de gantichen

handel der Nederlanden / van

tbeghtinsel der Troublen / Oorloghen /

veranderinge inde Religie / wreedtheyt des

spaensche Gouverneurs / ende de victorien

die ons God almachtich verleent heeft doo

de Voysen wt den doozlichtighen huyse

van Massouwen / ende het wijs beleide

der G. N. Heeren Staten.

Met noch zommitighe Reserpenen / ten
zelve propooste / hier achter by gestelt
ende nieuwelicx vermeerderet.



Vive Dieu, la santé du Roy, & la
prosperité des Gueux. 1629.

Koninklijke
Bibliotheek
te 's Hage.

Titelpagina (Foto: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

stad lag strategisch, dichtbij de Maas en de toegangswegen naar Holland, de Veluwe en Utrecht. Vandaar uit zou Breda kunnen worden heroverd. De bisschopsstad Den Bosch, evenals de omliggende Meierij, was daarnaast een katholiek bolwerk, dat de Spaanse koning niet graag wenste af te staan. Den Bosch was moeilijk te veroveren, omdat de stad een sterk garnizoen had en gelegen was in een zeer moerassig gebied. Een verovering zou een harde klap voor de Spanjaarden zijn.³

Politiek-religieus Delft

Dat Delft oranjestad is, hoeft geen betoog. Willem van Oranje heeft er gewoond en is er vermoord. In politiek opzicht steunde de stad zonder meer de opstand. Willem van Oranje sloot zich in 1573 openlijk bij de calvinisten aan. In hetzelfde jaar verboden de Staten van Holland de uitoefening van de katholieke godsdienst. Veel mensen bleven overigens, ook in Delft, de oude religie nog trouw. Het is dan ook niet bevreemdend, dat een dergelijk verbod door de Staten werd herhaald in 1579 en 1581 op lokaal niveau.

Het stadsbestuur erkende de leidende rol van de gereformeerde kerk, maar hield er wel aan vast dat deze zich niet diende te bemoeien met stedelijke politiek. Delft werd dus een gereformeerde stad, hoewel de verhouding van de kerkenraad met de stedelijke overheid delicaat bleef.

Na het Twaalfjarig Bestand, waarin de katholieken iets meer ruimte kregen, trachtten de Staten-Generaal oude bepalingen aan te scherpen en de gereformeerde kerkenraad bleef zeer alert op katholieke activiteiten en riep de overheid steeds op de regels te handhaven. Van enige gereformeerde tolerantie was totaal geen sprake. De katholieken mochten eigenlijk alleen in het geheim hun godsdienst uitoefenen. De stedelijke overheid probeerde een matigende invloed uit te oefenen.

Het aantal lidmaten van de gereformeerde gemeente nam toe en vanaf 1608 wilde de kerkenraad er een vijfde predikantenplaats bij. De Staten, die hierin moesten toestemmen, deden dat uiteindelijk in 1639. De invloed van de Delftse dominees in Holland was niet gering. Zij werden zeer regelmatig uitgenodigd om deel te nemen aan provinciale synodes, die overigens in de periode van 1574 tot 1634 ongeveer om de tien jaar in Delft plaatsvonden.⁴ Blijdschap vanuit Delft over de inname van het katholieke Den Bosch is dus niet verwonderlijk. Of dit ook iets te maken heeft met het optreden van de Bossche kanunniken in 1584 is volstrekt onzeker. Na de moord op Willem van Oranje kwamen zij bij elkaar in de kathedraal, om hun vreugde te laten blijken met het zingen van het Te Deum. De protestanten zagen het als een straf van God, dat 's avonds de bliksem in de kerk sloeg.⁵

De Delftse rederijkers

In het algemeen leefden de rederijkers, zeker die uit Holland, mee met de politieke en godsdienstige kwesties die in de Republiek aan de orde waren. Niet

Geuse Liedekens.

Met de Geustrouwē gaen - sy moester nochtans aen
Sing schier haer klap v'rschuren - als dit moeste ghe-
beuren - daerom sachmansc' reuren - want sy bleef
lieker maeght - dan met den Geus gheplaeght.

Den Wynd'gom wou niet wachren - hy wild' by
haer vernachten - hy had haer gaen verkrachten
Had sy noch willen roeben - hy was so vol gedachten
Datse hem ging verachtē - ded vā hem grote klachtē
Dat deed sy h'ri bedroeben - maer hy heeft haer eer
lang - ghekrege in bedwang - en ging also syn gang/
Alz' ach sy noch so bang - hy ging oock stacy houwen/
Het bier lagh al ghebrouwen - als dese maeght moest
Zrouwē - de koele wyn plāept - die lagh ooc al herept.

Oorlof ghy Batavieren - laet ons nu gaen verciereu
Dassou mer frap manieren - de Princ van Orangien
Met een krans van Laurieren - wilt zaem bzeuchde
bantieren - laet baendels / wimpels swieren - tot spyt
van die van Spangien - bewaert heer bzoech en laet
Den Prins met synen raet - al booz den byant quzet/
O heer ons doch bystaet - dat alle de krijchs knechten
Gheirouwich moghen bechten - en zoo haer wallen
rechtē - zoo sullen wy met bzeucht
Al zaem Rapen gheneucht.

Een Liedeken met een Refereyn daer op accor-
derende, voor desen ghemacct by de Fontey-
misten binnen Dordrecht.

Ontwaecht ghy Batavieren/
Al die u Vaderlandt bemint/
Treckt onder Leeuws banieren/
Want den Standaert is nu ontwine/
Ghy zyt/dit wel bezint/
Op 's Werelts int - also men bint
Dooz Cesarts beschreben
Dat ghy certepn - boben Romeyn
Altijt waer't hooch beheben.

Om dat in hondert Eplanden zo Plinius beschryft
Gren kloeker in wapenen en waren als Batavieren/
Da Julius Cesar zelfs in syn redenen dyft/
Dat sy de Romeynen passerden dooz haer bestieren/
In Pompeius tijden quamen sy te Romen plattieren/
En

zelden gaven zij commentaar op actuele zaken en traden op als vormers van de publieke opinie. Vaak ontstonden daardoor problemen met de gereformeerde kerkenraden, die van mening waren, dat de rederijkers zich teveel bemoeiden met onderwerpen die des dominees waren. Bovendien werden hun toneelspe- len verderfelijk geacht. De wereldlijke overheid laveerde daar tussendoor en trachtte de orde zo goed mogelijk te handhaven, waarbij eenieder tot zijn recht hoorde te komen. Dat rederijkerskamers ook optraden ten behoeve van de cha- ritas speelde hierbij natuurlijk ook een rol.

De situatie in Delft was niet anders. Ook *De Rapenbloem* liet zich inspireren door de actualiteit. Het huis van Oranje Nassau speelde daarin een belangrijke rol en de opstand werd krachtig gesteund in de opiniërende rol van de rederij- kers. Zo detoneerden zij in de stad Delft zeker niet, zoals uit enkele voorbeelden hierna zal blijken.

In de jaren 1573-1577 woonde in Delft de schoolmeester Pieter Sterlinx van Antwerpen. Hij was overtuigd voorstander van de reformatie en aanhanger van de prins van Oranje. Hij manifesteerde zich in *De Rapenbloem* als een enthousiast rederijker, maar in die rol kreeg hij een groot conflict met de kerkenraad en vertrok uit Delft. Van zijn hand is een zestal geuzenliederen over krijgshan- delingen en politieke ontwikkelingen tijdens de opstand en een beschrijving van het beleg van Haarlem (1572-1573). In 1575 verscheen zijn vertaling van een Frans relaas over het beleg van Sancerre, welk werk hij heeft opgedragen aan het stadsbestuur van Delft.

Enkele jaren later, in 1581, vond in Delft een rederijkersconcoure plaats, waarbij een tiental kamers uit Delft en omgeving optraden. In hun gedichten en liede- ren, die op de Markt ten gehore werden gebracht en waarmee prijzen te ver- dienen waren, steunden zij vaak onverbloemd prins Willem van Oranje en zijn strijd tegen Spanje.

Een ander sterk voorbeeld van antikatholicisme en Oranjegezindheid komt uit 1616. In dat jaar schreef een lid van *De Rapenbloem*, de legerofficier Gijsbrecht van Hogendorp, een treurspel over de moord op Willem van Oranje. De Inquisi- tie en de katholieke geestelijkheid, in het bijzonder de jezuieten, krijgen er flink van langs, terwijl de held, Willem van Oranje, een tragische dood sterft.⁶

In het licht van het bovenstaande is het geuzenlied van de Delftse rederijkers uit 1629 goed te plaatsen in een Oranjegezinde traditie, steun aan de opstand en de reformatie, en strijd tegen Spanje en het catholicisme.

Inhoud van het lied met commentaar

Strofe 1. Het lied opent triomfantelijk met een oproep tot de godin van het gerucht, Fama. Zij moet komen om de lof en roem van God te vergroten en te prijzen vanwege de grote overwinning. De Spanjaarden, genoemd als hongerige en magere Spekjannen, moesten wijken en zich nu aanpassen aan de lessen van het geuzenvolk. Voor altijd moet herinnerd worden, dat prins Frederik Hendrik zo snel 's-Hertogenbosch wist te veroveren. Hij matte de bevolking af, zodat zij er genoeg van kreeg. Vanaf regel 12 verschuift de schrijver het perspectief, dat

De tekst van het lied met annotatie

Triumph-Liedt over de heerlicke victorie van 's Hertogen-bosch

Op de wijze: *De fiere Nachtegale*

Komt Fama* nu ter eeren En wilt den lof vermeerren*, Roemet* de Heer der Heeren Van dees groote victory.	Latijnse naam voor de godin van het gerucht vergroten prijst
5 Speck* zal syn bloedt verteeren*, Om dat hy moet passeeren* En nu moet Geusen leeren*. 't Is een eeuwich' memory, Dat de Prins* dese Stadt	scheldnaam voor een Spanjaard; wegwijnen weggaan, naar een andere plaats gaan van de geuzen leren
10 Kreegh vanden Bosch zeer rat*. Hy maeckten haer* zoo mat, Zoo dat sy 't wierden zat*, Want onse stucken blaekten* En de granaten kraekten,	Frederik Hendrik snel hen, de inwoners er genoeg van kregen ons geschut brandde
15 Dies* sy haer* lustich rackten, Dat sy aldaer Niet konden berghen haer*.	Daarom; hen, de inwoners zich redden
Daer was kermen en stenen* Met zuchten ende wenen, 20 Haer ermen* ende beenen Zachmen inde lucht vliegen. Seignoor* is ons verschenen Maer is zeer haest* verdwenen. Zommighe liepen henen	kreunen armen spotnaam voor verspaanste Antwerpenaar snel
25 Om te stuypen en nijghen* Voor de beelden van hout Van zilver ende gout, Die sy hebben aenschout Met moede alzoou stout*;	bukken en buigen met overmoed
30 De Kercken stonden open Daer sy in ginghen loopen Te hooren mis met hoopen*, Doch 't kon haer* helpen niet: Sy bleven int verdriet	om de mis bij te wonen in groten getale hen
35 Wanneer men heeft geschreven 't Jaer zestienhondert even* Neghenentwintich neven* September veerthien daghen*, Orangien zachmen streven*	precies daarnaast 14 september voortgaan
40 Zeer aerdich na het leven*, Den Bos die zachmen beven;	vingdriek en vitaal

neutraal lijkt te zijn (hij/zij), naar een veel subjectiever, zelfs chauvinistisch, niveau (wij). Onze kanonnen bulderden en de met een springlading gevulde projectielen ontploften. De trefkans was groot en de bevolking kon zich niet redden.

Een paar andere Hollandse rederijderskamers reageerden eveneens op de verovering van Den Bosch. Uit Gouda komt de rederijker Michiel Vlack. Hij schreef een *Kort verhaal* in dichtvorm over het optrekken van de Goudse schutterij in 1629, bij gelegenheid van de belegering van Den Bosch.

De Goudse rederijderskamer *De Goudsbloem* vroeg in 1629 de stedelijke overheid om financiële ondersteuning voor de opvoering van een toneelstuk, een *Victoryspel*, ter ere van de stad Gouda en prins Frederik Hendrik over de verovering van Den Bosch. Voorts kreeg de kamer toestemming een gedicht over de inname voor te dragen, niet in het openbaar, maar wel in de Agnietenkerk.

In 1629 organiseerde een van de Haagse rederijderskamers, *De Jonge Batavieren*, vertoningen (tableaus vivants), zoals blijkt uit P. Nootmans, *Vertboningen over de heerlycke en noyt voor desen verkregen victory van 's Hertogen-bosch*, op 20 september 1629. De Haagse overheid subsidieerde het project.⁷

Strofe 2. In de stad kon men gekerm en gekreun, gezucht en geweent horen. Armen en benen vlogen door de lucht. De Spanjaard kwam wel, maar is weer snel verdwenen. Sommige mensen zochten hun heil bij de houten, zilveren en gouden beelden, waaruit zij hun overmoed hadden geput. Men trachtte tevergeefs te ontkomen door in kerken te vluchten tijdens misvieringen.

Hier is waarschijnlijk geen of weinig sprake van overdrijving. Er is een dagboek bewaard gebleven, waarin een anonieme burger verslag doet van de gebeurtenissen. Het ging er inderdaad pittig aan toe. Op ieder schot dat de Bosschenaren losten, loste de vijand er wel tien. Het dominicaner klooster werd gebombardeerd en veel huizen gingen tegen de vlakte door het kanonvuur. Een grote hoeveelheid bommen werd afgevuurd. Na de ontploffing van een mijn in het grote bolwerk was overgave onvermijdelijk. De gouverneur verliet met het garnizoen de stad, evenals vele geestelijken en enkele burgers. In de stad was die dag een groot gejammer en geweeklaag te horen.⁸

Strofe 3. Op 14 september 1629 zag men enerzijds een vindingrijke en vitale telg uit het geslacht van Oranje, anderzijds een angstig Den Bosch, geheel tot ons genoegen. Wij riepen dan ook luidkeels, dat de Hollandse verloofde gearriveerd was. De Spaanse lafaards moesten de stadspoorten uitvluchten. Papen en begijnen moesten zich uit de voeten maken, terwijl de onzen moedig de strijdkreet aanhieven: 'Leve de Geus!'

De gebezigde bruidsmetaforiek was elders ook niet onbekend. In twee andere geuzenliederen, waarvan we de namen van de auteurs niet weten, komt deze beeldspraak ook voor. Het eerste lied, *Een nieuw Liedeken, van de Bossche Maegt, daer soo menigen Minnaer na heeft gbejaecht*, dateert uit het begin van het beleg, mei 1629. In deze dialoog in dichtvorm ontspint zich een gesprek tussen de Hollandse minnaar en de Bossche maegt. Hij maakt haar het hof, maar

	't Was wel na ons behaghen*. Wy riepen over luyt: Hier is d'Hollantsche bruyt*,	naar ons genoeg verloofde
45	Menigen spaenschen guyt* Moest daer ter poorten uyt; Veel papen en bagijnen Die zachmen daer verschijnen, Maer moesten haest* verdwijnen.	schelm, schavuit, lafaard
50	Ons volk couragieus* Riepen <i>Vive le Geus</i> .	ijlings moedig
	Trompetten lietmen hooren Tot spijt vande seignoren, Tot lof ons Prins verkoren,	
55	Den vromen Helt Nassouwen, Quamen haer* zoo verstooren; 't Klonck niet wel in haer* ooren Gaven den moedt verloren*, Zo wel mannen als vrouwen.	de sinjoren (zie r. 22) hun zij gaven de moed op
60	Seignoor kleyn ende groot Kreegh alzulcken aenstoot*, Zoo dattet hem verdroot: Want daer bleeffter veel doot. Speck Jan* die zachmen draven,	vijandelijke bejegening
65	Ons soldaten als Graven* Die ginghen haer* keel laven Met koele wijn, Speck Jan bleef inde pijn*.	scheldnaam voor hongerige Spaanse soldaat koninklijke ambtenaren hun ellende
	Paep Jan* die mach wel schromen*,	naar analogie van Spek Jan; vrezen
70	Want syn macht is benomen*, Hy mach wel gaen na* Romen En doen den Paus syn klachte, Die zal den Geus verdomen*, Dat sy haer* zoo by* komen;	hem afgenomen naar vervloeken hen; nabij
75	't Docht haer te zijn maer dromen, Dat dit Nassous geslachte Quam trouwen dese maeght. Sy heeft hem lang behaeght, Hoewel sy was bedaeght*	bejaard
80	Heeft daer na* niet ghevraeght, Of sy out was van jaren; Hy wilde met haer paeren*, Al tot ons Lants welvaren Als een Princelick* Heer	het Nassous geslacht heeft daarnaar zich verenigen
85	Tot Godt en syns Naems eer.	vorstelijk
	Speck mach syn hoofd wel krouwen*, Hy mach wel draghen rouwen*. Komt alle ghy Papouwen*,	krabben rouwkleding dragen paapsgezinden

zij is nogal weigerachtig. Zij wil niet trouwen met Oranje. Hij blijft grote aandrang uitoefenen. Zijn belangrijkste troef speelt hij tevergeefs uit: deze verbintenis gaat niet om het plezier (*gespeelen*), maar om bescherming, die hij zal bieden! Wat blijft hem over? Moet hij haar dan verkrachten? In de laatste strofe wordt de hoop uitgesproken, dat alles goed zal aflopen.

Het tweede lied, *Een nieu Liedt vande Bossche Maecht, hoe zij aen den Coninck van Spangien klaeght*, is halverwege het beleg gemaakt, half juni 1629. Ook hier is sprake van een dialoog op rijm, dit keer tussen de koning, Philips IV (1605-1665), en de maagd. Zij klaagt over te weinig bijstand van de Spaanse vorst, want zij wordt gekweld door een minnaar, die haar wil verkrachten. De koning spreekt haar moed in. Immers, in het verleden is de stad al meermalen belaagd door een minnaar, Maurits, maar dat liep allemaal goed af, namelijk in 1601 en 1603. Niettemin zegt de Spaanse koning extra steun toe, die voldoende zal zijn. De maagd is er niet gerust op en de koning heeft ook zo zijn zorgen: er zijn grote financiële problemen door de verovering van de zilvervloot door Piet Hein. Uit de slotstrofe blijkt evenwel, dat de voorbereidingen van de bruiloft kunnen beginnen en tenslotte wordt het paar veel geluk gewenst.⁹

Strofe 4. Trompetgeschal weerklonk tot spijt van de Spanjaarden, maar tot lof van Frederik Hendrik, de dappere telg uit het geslacht Nassau. De triomfante lijke klanken waren een aanslag op het gehoor van de Spanjaarden, die zeer vijandelijk werden bejegend. Er vielen onder hen veel doden; zij hadden de moed opgegeven. De Spekjannen sloegen op de vlucht. Onze strijders daarentegen mochten zich als hoge heren tegoed doen aan koele wijn.

Strofe 5. De katholieken mogen wel bang zijn, want hun macht is hun ontnomen. Ze kunnen natuurlijk hun beklag doen bij de paus van Rome en die zal het geuzenvolk vast vervloeken, omdat het te dicht op de huid van de katholieken zit. Het leek een boze droom, dat Nassau de Bossche maagd kwam trouwen. Zij heeft hem lang bekoord, hoewel zij een bejaarde dame was. Dat maakte Nassau niet uit: hij wil zich als een vorst met haar verenigen tot welvaart van het land en tot eer van God en diens naam.

De kerken werden onmiddellijk aan de hervormden overgedragen en ook het stadsbestuur werd vervangen. Toch was Frederik Hendrik een hoffelijk man. Hij bezorgde de vertrekkende jezuïeten een reiswagen, die ter bescherming begeleid werd door een trompetter. Maar strenge, invloedrijke protestanten als de strenge dominees Revis en Voetius bleven er alert op, dat de katholieken, zowel letterlijk als figuurlijk geen millimeter ruimte kregen. De calvinistische predikant Voetius komt hoogstpersoonlijk op bezoek bij Frederik Hendrik, om te verhinderen, dat de katholieken hun godsdienst vrijelijk kunnen uitoefenen.¹⁰

Strofe 6. De Spanjaard mag zich wel op zijn hoofd krabben en rouwkleding gaan dragen. Alle paapsgezinden kunnen nu rouwkleding laten maken! Immers, de geus gaat de Bossche maagd trouwen. Tegelijk is dit een droevige dag voor Den Bosch. De maagd begon haar moed te verliezen. Zij was zeer bedrukt en durfde

- Laet nu rou-kleeren maken:
- 90 Den Geus een maeght ging trouwen
 Dat is den Bos vol rouwen!
 Sy begon heel te flouwen*, de moed te verliezen
 Doen haer tijt quam te naken*. naderbij kwam
 Sy was zoo zeer belaan* bedrukt
- 95 En dorst het niet bestaen*, te doen
 Met den Geus trouwen gaen;
 Sy moester nochtans aen* ontkwam er niet aan
 Ging schier haer kap* verscheuren, mantel
 Als dit moste* ghebeuren. moest
- 100 Daerom zachmense treuren,
 Want sy bleef liever maeght
 Dan met den Geus gheplaeght*. gekweld
- Den Bruyd'gom wou niet wachten,
 Hy wild' by haer vernachten*, overnachten
- 105 Hy had haer gaen verkrachten* overweldigden
 Had sy noch willen toeven*; wachten
 Hy was zo vol gedachten,
 Datse hem ging verachten
 Deed van hem grote klachten,
- 110 Dat deed syn hert bedroeven
 Maer hy heeft haer eer lang
 Ghekrege in bedwang
 En ging alzo syn gang,
 Al zach sy* noch zo bang; zag zij eruit
- 115 Hy ging oock stacy houwen*, met pracht en praal vieren
 Het bier lagh al ghebrouwen
 Als dese maeght moest trouwen,
 De koele wijn planteyt* in overvloed
 Die lagh ooc al bereyt*. gereed, klaar
- 120 Oorlof* ghy Batavieren,
 Laet ons nu gaen verciereren* vaarwel
 Nassau met fray manieren*, vereren
 Den Prince van Orangien opgepaste wijze
 Met een Krans van Laurieren;
- 125 Wilt tzaem vreuchde hantieren*, beleven
 Laet vaendels, wimpels swieren
 Tot spijt van die van Spangien.
 Bewaert* Heer vroeck en laet bescherm
 Den Prins met synen raet* verstand
- 130 Al voor den vyant quaet
 O Heer ons doch bystaet
 Dat alle de krijchsknechten
 Ghetrouwich* moghen vechten betrouwbaar
 En zoo haer* wallen slechten, namelijk die van de vijand
- 135 Zoo zullen wy met vreucht
 Al tzaem *Rapen gbeneucht*.

niet met de geus te trouwen, maar zij ontkwam er niet aan. Van droefheid verscheurde zij haar mantel, want zij bleef liever maagd dan door de geus te worden gekweld.

Strofe 7. De bruidegom wilde niet wachten; hij wilde bij haar overnachten. Als zij weigerachtig zou blijven, zou hij haar overweldigen. Het bedroefde hem wel, dat zij slecht over hem dacht en veel klachten over hem had. Maar na enige tijd kreeg hij haar toch onder bedwang en kon zijn gang gaan, ondanks haar angst. Een en ander leidde tot een groot feest met pracht en praal. Het bier was gebrouwen en wijn was er in overvloed!

Strofe 8. In de slotstrofe nemen de rederijkers van de *Rapenbloem* afscheid van de Batavieren, in casu de afstammelingen van de eerste bewoners van de lage landen alhier.

De Bataven waren Germaanse bewoners van de Rijndelta in de Romeinse tijd (rond het begin van onze jaartelling). Met name de Hollandse rederijkers zien tijdens de opstand tegen de Spanjaarden veel in de identificatie met de Bataafse voorouders, omdat die immers ook tegen hun onderdrukkers, de Romeinen, in opstand waren gekomen. Tevens blijkt hieruit de (steeds krachtiger) ontwikkeling van zoiets als een nationaal besef, dat gekoppeld is aan grondgebied en identiteit, inclusief een gevoel van saamhorigheid in de strijd.¹¹

De prins van Oranje moet vereerd worden op gepaste wijze en omhangen worden met een lauwerkrans. We moeten allemaal vreugde beleven en vaandels en wimpels laten zwieren, ook tot spijt van de Spanjaarden. Tenslotte wordt God gevraagd de vindingrijke prins te beschermen tegen de vijand, evenals alle manschappen, die trouw tegen de vijand vechten en hun wallen met de grond gelijk maken. Alleen dan zullen wij allemaal vreugdevol *Rapen gbeneucht*, waarmee de verwijzing naar de zinspreuk van de Delftse rederijkerskamer gegeven is.

Besluit

De Delftse rederijkers hebben de stemming onder woorden gebracht, die leefde in (het overgrote deel van) de Delftse samenleving. In hun geuzenlied, oorspronkelijk een vrijheidslied van de geuzen uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog en later in het algemeen een verzetslied tegen de Spaanse overheersing, uitten zij hun vreugde triomfantelijk over de inname van Den Bosch, een goede zaak voor de Republiek. Zij steunden de opstand en waren ronduit propagandisten voor Oranje. Tegelijkertijd blijkt hun sterke antipaapse gezindheid. De katholieken moeten krachtig worden aangepakt; zij mogen zich in geen enkel opzicht manifesteren. In dit kader dient de Bossche maagd zich voor haar eigen bestwil te verenigen met de haar opgedrongen minnaar, het huis van Oranje, desnoods gedwongen.

Of het lied of stukjes daarvan ook door mensen in de stad, in de kroeg, op straat of elders, werd gezongen of gefloten, weten we niet, maar ik acht het zeker niet onmogelijk.

Literatuur

- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden. 1982. *De Delftse rederijders "Wy rapen gbeneucht."* Amsterdam: Huis aan de drie grachten.
- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden. 1999. *Retoricaal Memoriaal: Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw.* Delft: Eburon.
- Goudappel, C.D. 1981. Het kerkelijk leven van de gereformeerden. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw, 102-107. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Graaf, Ronald de. 2004. *Oorlog, mijn armen schapen: Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648.* Franeker: Van Wijnen.
- Groenveld, S. 2008. Met Frederik Hendrik ten aanval, 1625-1633. In S. Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog: Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560 - 1650).* Zutphen: Walburg Pers.
- Kok, M.A. 1981a. Willem van Oranje en Delft. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw, 14-15. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Kok, M.A. 1981b. Het katholiek leven binnen de stad Delft in de jaren 1572-1650. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw, 108-112. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Kuiper, E.T., en P. Leendertz Jr. 1925. *Het Geuzenliedboek: Naar de oude drukken.* Tweede deel. Zutphen: Thieme.
- J. Presser e.a. 1963. *De Tachtigjarige Oorlog. Deel 2: Van het Twaalfjarig Bestand tot de Vrede van Munster.* Vierde druk. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1963.
- Smits-Veldt, Mieke B. 1999. "Het vaderland" bij Hollandse rederijders, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit. In *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stipriaan (samenst.), René van. 2000. *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw in meer dan honderd reportages.* Amsterdam: Prometheus.
- Waterschoot, W. 1980. Oranjepropaganda te Delft in 1581. *De Nieuwe Taalgids* 73:133-142.

Noten

1. Kuiper en Leendertz Jr 1925: 283-285, 358. De hier gepresenteerde tekst komt uit deze uitgave. Zie ook de bijlage.
2. Van Boheemen en Van der Heijden 1982.
3. De Graaf 2004, 454-462; Groenveld 2008, 242-263.
4. Goudappel 1981; Kok 1981b.
5. Kok 1981a, 15.
6. Van Boheemen en Van der Heijden 1982, 75-79, 87-98, 130-139; Waterschoot 1980.
7. Van Boheemen en Van der Heijden 1999, 59-60, 296, 330.
8. Van Stipriaan 2000, 153-156.
9. Kuiper en Leendertz. 1925, 271-278.
10. Presser 1963, 221.
11. Smits-Veldt 1999.

Schols 't Hart

100 JAAR KWALITEIT IN
GRAFMONUMENTEN



Laan van Overvest 64-70, 2613 DN Delft

Tel: 015-212.28.81

E-mail: scholsenthart@freeler.nl

www.scholsenthart.nl

Drogisterij en Medische Bandagehandel J.W. Elsenaar B.V.

Homeopathie o.a.:

Vogel

VSM

Boiron

Homeocare

Cosmetica:

Marbert

Sans Soucis

Payot

Widmer

Elizabeth Arden

Elastische arm- en beenkousen
ADL-producten
Bloeddrukmeters
Borstprotheses
Breukbanden
Polsbraces
Duimbraces
Enkelbraces
Lumbaalbraces
Verbandschoenen
Verpleegartikelen

Hugo de Grootstraat 92

2613 TW Delft

Tel: 015-2124482/ 2120777

Delftse rariteitenverzamelingen in de zeventiende en achttiende eeuw

H.L. Houtzager

'... dat er hedendaeghs alhier verscheyde curieuse
liefhebbers als Doctoren in de Medicine,
Natyralisten en andere speculative
geesten hare Cabinetten met alle bedencklijcke
curieusheden hebben, die wel meriteren gezien te werden'

Dirck van Bleyswijk¹

Inleiding

Het merendeel van de verzamelingen die in ons land in de zeventiende en achttiende eeuw door particulieren zijn aangelegd, is tot stand gekomen in steden die op enige wijze nauwe betrekkingen onderhielden met de handel en scheepvaart. Met name in die steden waar zich een kamer van de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) en de WIC (West-Indische Compagnie) bevond, waren onder de inwoners verzamelaars van zaken die men toentertijd 'rariteiten' noemde. Binnen de VOC was de Kamer Zeeland, na Amsterdam, het grootste handelskantoor. Hoorn, Enkhuizen, Rotterdam en tenslotte Delft behoorden tot de kleinere. De betekenis van het woord 'rariteiten' was een andere dan die welke er nu aan is verbonden. Destijds werden hiermee zeldzaamheden aangegeven, meestal afkomstig uit landen die kort tevoren waren ontdekt en waarmee onder anderen de Nederlanders handel dreven.

Tallose producten uit de Oost en uit de West kwamen via de VOC- en de WIC-steden op de West-Europese stapelmarkten en vonden hun weg naar de consumenten. Behalve thee, koffie, cacao, nootmuskaat en andere 'peper'dure consumptiegoederen, brachten de schepen ook zeldzame planten, dieren (levend of opgezet), schelpen en mineralen mee. Niet alleen de VOC en de WIC verkochten exotische producten maar ze werden ook door de zeelui (soms illegaal) uit de vrije hand verkocht. Het verhandelen van deze zaken was voor menig zeeman een aardige bijverdienste naast het karige loon dat hij ontving als matroos. Daarnaast plaatsten liefhebbers en verzamelaars van exotica bestellingen bij zeevarenden en brachten wetenschappers die in de oost en de west gewerkt hadden, materiaal mee. Zo kwam de Delftse verzamelaar Hendrik d'Acquet aan zijn objecten uit India maar ook van de VOC-ambtenaren die in Japan waren gestationeerd. Gesteld kan worden dat elke verzameling tot stand kwam door aankoop, ruil, schenking of vererving. Het merendeel van de collecties viel na de dood van de verzamelaar uiteen en werd via de veiling verkocht. Omdat er geen vor-

stenhuis was en geen verzamelende aristocratie verdwenen veel Nederlandse collecties naar het buitenland.

In het onderstaande wordt nader ingegaan op de collectie rariteiten die zich bevond in de museale verzameling van het chirurgijns-gilde en op een aantal verzamelingen van individuele Delftse medici en apothekers. Hierbij zal de nadruk liggen op dié objecten die via handelsschepen naar Delft werden meeegenomen uit de landen in de Oost en in de West.

Het bezoeken van verzamelingen

Men verzamelde niet alleen om op deze wijze zijn eigen kennis te vermeerderen, maar men stelde ook belangstellenden in de gelegenheid om, soms tegen betaling, de zeldzaamheden uit de natuur, afkomstig uit Indië, China en uit andere landen te bekijken. Uiteraard werden slechts personen uit het eigen sociale milieu van de verzamelaars hiertoe uitgenodigd en liever nog personen die een grote bekendheid hadden door hun politieke status of geleerdheid. Als het dan ook nog buitenlanders waren die bijvoorbeeld op hun Grand Tour Delft bezochten en voorzien van aanbevelingsbrieven toegang verzochten tot de verzamelde curiosa en zeldzaamheden, dan was men als bezitter van dit alles des te meer vereerd met zo'n bezoek. Van Antoni van Leeuwenhoek is bekend dat hij zijn verzameling rariteiten, zijn 'zeltsaam kunstkabinet' en met name zijn preparaten die door zijn zelf geslepen lensjes zichtbaar werden, alleen aan adellijke en hoogeleerde lieden liet zien. Men diende dan wel een introductiebrief te hebben; zonder zo'n document kwam men bij Van Leeuwenhoek niet binnen.² Bekend is dat Herman Boerhaave samen met Frederick Ruysch Van Leeuwenhoek in september 1716 bezocht.³ Van Leeuwenhoek, die toen reeds 85 jaar was, besprak verschillende onderwerpen van zijn studie met de heren en liet Boerhaave onder meer zien 'de doode diertjens (= spermatozoën) soo als ik deselve wel tweelf jaren geleden op een seer dun glaasje hadde geplaatst, waaraan men seer bescheydelijk het lighaam ende de staart konde bekennen'.⁴ Ook de twee zonen van de vermaarde Deense arts Thomas Bartholinus, die een studiereis door Europa maakten, hadden zo'n aanbeveling. In Delft bezochten ze zowel Van Leeuwenhoek, bij wie ze door een loep naar bloed mochten kijken, als het 'Museo rariorum' van d'Acquet, waar ze munten, schelpen, zaden, vruchten en eieren van vele dieren bewonderden.

De geschiedschrijver Dirck van Bleyswijck merkte omstreeks 1675 op hoeveel kabinetten er wel niet in Delft waren om te bezoeken. Dit gebeurde zeer frequent en naar volle tevredenheid door 'luyden van kennis en wetenschap'.⁵ Delft had inderdaad een sterke traditie op verzamelgebied.

De verzameling van het chirurgijns-gilde

Onder deze Delftse verzamelingen nam die welke zich in het gebouw van het chirurgijns-gilde bevond een bijzondere plaats in (afb. 1). In de eerste plaats omdat men de aldaar opgestelde rariteiten zonder introductie kon bezichtigen

1. Het gebouw
aan de
Verwersdijk
te Delft,
waarin zich
het *Theatrum
Anatomicum*
bevond en
waar de
leden van het
chirurgijngilde
bijeekwamen
(tekening H.L.
Houtzager).



en in de tweede plaats omdat de verzameling zeer divers was. Naast datgene wat nauw verband hield met de opleiding van de chirurgijns, zoals skeletten en menselijke en dierlijke preparaten op sterk water, was er een grote verscheidenheid aan rariteiten aanwezig, zoals de in de loop der jaren verzamelde opgezette dieren van diverse pluimage. De anatomie was 'met allerhande Rariteyten uyt alle gewesten en Oorten van de Wereld [...] gemeubleert en opgeschickt'.⁶

In de *Inventaris van de goederen sijnde op de Anatomie Camer* uit 1619 staan onder andere vermeld:

'In den eersten een Sceleton, gemaectt int jaer XVIIc ende veerthien, hebbende een vaentien in de handt met een spa' (afb. 2).⁷

En een

'Sceleton van eenen Aep, gemaectt int jaer XVIIc ende negentijen'.⁸

Bij herhaling komt men in de tweede helft van de zeventiende eeuw in het rekenboek van het chirurgijngilde posten tegen, die slaan op uitgaven



2. Afbeelding uit C. vande Voorde, *Nieuw lichtende fakkelt der chirurgie of hedendaagze heel-konst* (Middelburg, 1680).

gedaan voor aankoop, vervoer of prepareren van dieren die een plaats kregen in de 'menagerie' van de chirurgijngilden.

Uit de hiernavolgende gegevens kan worden geconcludeerd, dat in de loop der jaren een zodanige verzameling werd aangelegd, dat het niet onjuist lijkt om te spreken van een museale, didactische collectie opgezette dieren. Tussen 1662 en 1668 zijn naar schatting uit de rekeningen en beschrijvingen in het notulenboek van het gilde ongeveer veertig grote en kleine dieren aangeschaft. Onder deze reeks opgezette dieren komen niet alleen enkele exotische exemplaren voor afkomstig uit landen buiten Europa, maar ook een aantal in ons land veel voorkomende zoogdieren en vogels.

De eerste uitgave voor een aankoop van deze aan te leggen verzameling opgezette dieren meldt het kasboek van het gilde op 3 september 1662:

'aen den arent van opzette ... 3.6.0.'

Twee dagen later wordt er geld uitgegeven voor het prepareren van een haai:

'voor het werck van de haj ... 4.14.0.'

In februari 1663 zijn er werkzaamheden verricht aan de zwaardvis, waarvoor op de achtste van die maand een post voorkomt:

'aen de Swaartvis ... 11.4.0.'

Van de verschillende door het gilde gedane uitgaven voor de aanschaf van dieren, vermeldt het kasboek tenslotte op 19 december 1688 een, voor die tijd en in vergelijking met soortgelijke posten, exorbitant dure aankoop van een struisvogel (afb. 3):

'Gekoght met Mr. de Hooy de Vogelstruys met consent van den heer Decen ende Hooftluyden ... 30.5.0.'

In de verzameling opgezette dieren heeft zich ook een rinoceros bevonden; het rekenboek van het chirurgijngilde vermeldt tenminste op 13 oktober 1662 als uitgave:

'voor 't brengen van de renoster ... 4.19.0.'⁹



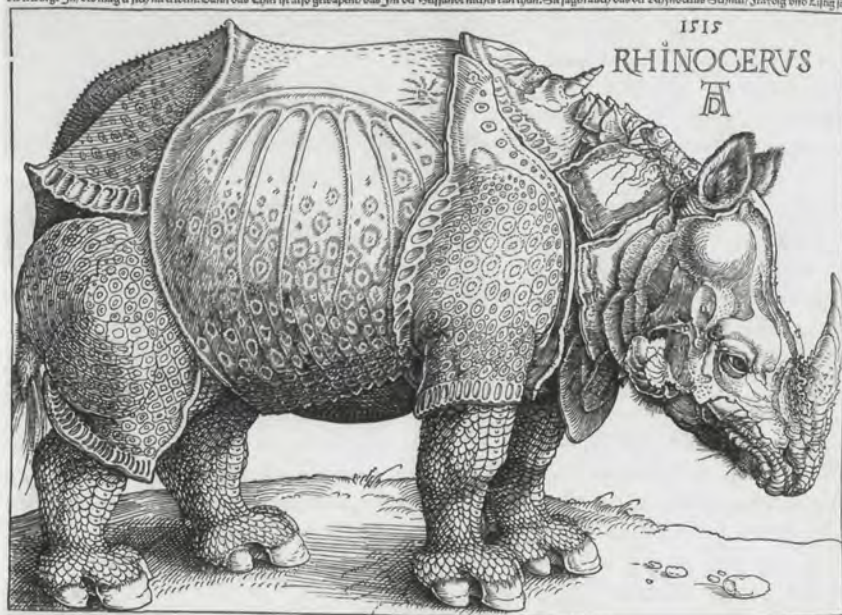
3. Albrecht Dürer (1471-1528). Struisvogel pen en waterverf, ca. 1508 (Kupperstichkabinett, Berlin).

Het is waarschijnlijk dat dit dier, evenals de tijger, die een jaar later in 1663 een plaats in de Delftse anatomie kreeg, een cadeau was; er is namelijk geen post in het kasboek waaruit blijkt dat er geld is uitgegeven voor de aankoop van deze dieren.

Nu was in de zeventiende eeuw een rhinoceros een wel zeer zeldzaam dier dat in West-Europa nog nagenoeg onbekend was (afb. 4).¹⁰ In de vijftiende en zestiende eeuw bestond nog de door Marco Polo verkondigde opvatting dat de eenhoorn en de neushoorn identieke dieren waren. Pas in 1674 zou een Portugese onderzoeker met redenen omkleed aangeven dat er sprake was van twee verschillende soorten dieren, mede op grond van het feit, dat de neushoorn twee hoorns had en de eenhoorn slechts een.¹¹ Het bestaan van de legendarische eenhoorn was toen immers nog niet aan twijfel onderhevig.

De verzameling in het gebouw van het Delftse chirurgijngilde was in bezit van het gilde en dus eigendom van dit instituut. Daarnaast bestonden in Delft ook een aantal particuliere collecties die slechts op introductie toegankelijk waren voor bezoekers.

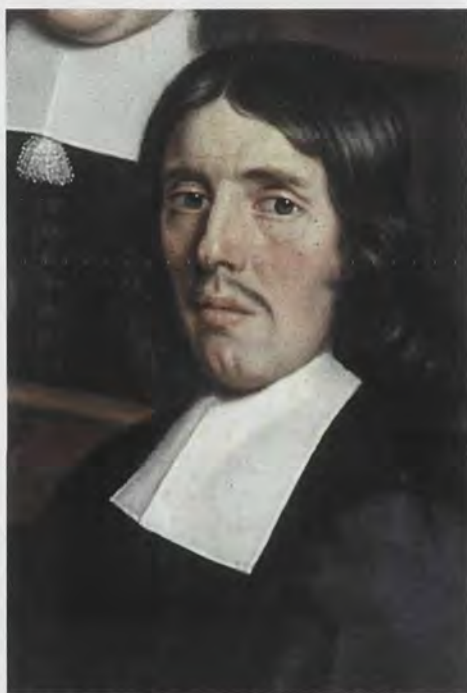
Uach Chiffus feurt. 1515. Jan. 26. 1515. Sat man den großmechtigen König von Portugal Emanuel den 2. ynfons nach auf Tabor in sollich küniglich Thier. Das nemet sie Rhinoceros. Das ist hie mit aller seiner gestalt beschriben. Es hat an sich ein gepiecktes Schildekrot. Und ist es becken Schalen bedeckt fast hell. Und ist in der groß alder dinstliche Thier in betrachtigen von payson von fast recht affig. Es hat ein scharff klauß oben vorn auff der nase. Das beyndet er allweg zu wagen wo er bey steynen ist. Das doßig Thier ist des dinstlichen ode fremde. Er sollich hie farchen an fast veld. Wann wo er in antworts so laufft. In das Thier mit dem kopff zwischen bey den paryn vnd seyff den dinstliche vanden am panch auff vñ erodert. In des mag er sich nit erwehen. Darin das Thier ist also gewapent das In der solliche nicht kan tün. Sie sagen auch das der Rhinoceros Schall. Starck vnd Lichtig ist.



4. Albrecht Dürer (1471-1528). De oudst bekende Europese afbeelding van de rhinoceros. Houtsnede uit 1515.

De verzameling van d'Acquet

Hendrick d'Acquet (1632-1706) studeerde medicijnen in Leiden en promoveerde op 12 maart 1656 in Orléans (Fr.) tot doctor in de geneeskunde. Hierna vestigde hij zich in Delft als medicus practicus. Van 1671 tot 1706 was hij stadsdoctor en gedurende vele jaren was hij ook deken van het chirurgijnsgilde. Hij bekleedde verschillende openbare bestuursambten in Delft en hij was burgemeester van Delft. Door Cornelis de Man werd hij in 1681 geportretteerd op de anatomische les van dr. Cornelis Isaacsz. 's-Gravesande (afb. 5). D'Acquet begon al vroeg met verzamelen. Uit zijn nalatenschap zijn drie albums met tekeningen van planten en dieren bewaard gebleven. De oudste tekening dateert van 1651, dus toen hij negentien jaar oud was. Prenten, tekeningen en boeken werden door de bezitters van rariteitenkabinetten verzameld ter ondersteuning van hun collecties. Een tekening uit een van



5. Portret van Henricus d'Acquet. Detail van de Anatomische les van Dr. Cornelis Isaacsz. 's-Gravesande uit 1681 (Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft).

de albums is van Leendert Beeke, kastelein van het Gemeenlandshuis in Delft. Beeke was amateurtekenaar maar ook verzamelaar. Zijn naturaliënverzameling en bibliotheek, die merkwaardigerwijs alleen uit Nederlandse boeken bestond, terwijl Latijn onontbeerlijk was, werden in 1708 in Delft geveild.

D'Acquet bezat een opvallende en indrukwekkende collectie: schilderijen, een grote bibliotheek, munten en een vermaard naturaliënkabinet bestaande uit een verzameling schelpdieren (een schelpenkabinet genoemd), opgezette vogels, zaden, gesteenten 'in over 50 jaren uyt alle gewesten des werlds met groote moeyte en koste bijeen vergadert'. Dit werd vermeld in de veilingadvertentie toen zijn alom bekende verzameling onder de hamer kwam.

In een brief uit 1703, gericht aan James Petiver (1663-1718) te Londen geeft d'Acquet een uitvoerige beschrijving van zijn verzameling die onder andere zeer fraaie paradijsvogels, driehonderd eieren van vogels en een collectie antieke en

nieuwe penningen bevatte.¹² Met verschillende collegae collectioneurs onderhield d'Acquet een briefwisseling, onder anderen met de bekende Amsterdamse verzamelaar en medicus Jan Swammerdam (1637-1680) en met Willem Piso (1611-1678), die jaren in Brazilië gewerkt had onder leiding van Johan Maurits de Braziliaan.

Toch was d'Acquet geen verzamelaar in die zin dat hij over zijn verzameling publiceerde. Daarentegen hielp hij wel anderen bij het uitgeven van publicaties over hun verzamelingen. Het is bijvoorbeeld bekend dat Georg Everhard Rumphius (1628-1702) zijn werk *D'Amboinsche Rariteitkamer* opdroeg aan Hendricus d'Acquet als dank voor zijn financiële hulp bij deze uitgave. In dit boek schelpenboek - een zeldzaamheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse literatuur - beschreef Rumphius wat hij tijdens zijn verblijf op Ambon had verzameld aan vissen, schelpen, koralen en gesteenten en die door hem 'met veele moeite en kosten, in mijn langwylig verblyf op Amboina zorgvuldig verzamelt en bewaart zyn'.¹³

De bestuurlijke functies van d'Acquet in Delft bevorderden zijn contacten met de Oost- en West-Indische Compagnie, waardoor hij veel interessante voorwerpen kon verzamelen, afkomstig uit die landen waarmee de compagnieën handel dreven.

Van de verzameling van d'Acquet heeft Van Leeuwenhoek gebruik mogen maken voor de bestudering van onder andere insecten. In de brief van 12 november 1680, gericht aan de Royal Society in Londen schrijft Van Leeuwenhoek onder andere: 'Seeker Heer die syn selven sorteert op veel vreemdigheden, soo van dieren gewassen, etc. had uijt gelderlant ontbooden, seeker soort van ongedierte ...'¹⁴ In een brief van 17 oktober 1687 duidt Van Leeuwenhoek wederom op zijn stadgenoot d'Acquet als hij schrijft: 'ik hebben eijntelijk van een Heer (die hem sorteert op alle vreemde gedierte die voor hem te bekomen sijn) gekregen; een groote indiaansche duijsent-been, en die mede laten afteijkenen om dat veele Menschen, die schadelijke ongedierten niet en kennen ...'.¹⁵

Van de collectie van d'Acquet is een geheel uit waterverftekeningen bestaande inventaris bekend.

De verzameling van Cornelis Isaacsz. 's-Gravesande

's-Gravesande (1631-1691), die na de dood van dr. Pieter van der Mast in 1661 tot stadsanatoom was benoemd, studeerde geneeskunde in Leiden en promoveerde in mei 1655 in Frankrijk aan de universiteit van Angers tot medisch doctor. Naast zijn ambt van stadsanatoom bekleedde 's-Gravesande in Delft nog andere openbare functies. Zo was hij in 1672 benoemd tot veertigraad, in 1680 werd hij schepen en vijf jaar later weesmeester.

In zijn testament, gedateerd 2 november 1691, bepaalde hij onder andere dat zijn kinderen tegen taxatie mochten overnemen 'soodanige van sijn testateurs boecken en rariteyte(n) als (zij) gelieve(n) sullen en voort de rariteyte(n) soo veel doenlick voort uytter hand te vercope(n)'. Tot deze rariteiten van 's-Gravesande behoorde een grote collectie schelpen.

De verzameling van Clemens Adriaansz. van Overschie



6. Portret van Clemens Adriaansz. van Overschie. Detail van de Anatomische les van Dr. Willem van der Meer uit 1617 (Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft).

De combinatie van medicus-apotheker was in de zeventiende eeuw niet ongevoel. Ook in Delft was er een aantal apothekers dat de bevoegdheid had de geneeskunde uit te oefenen. Zo ook Clemens van Overschie die, afkomstig uit Franckendael in Duitsland, zich in 1609 als apotheker in Delft vestigde.¹⁶ Op 8 februari 1615 promoveerde hij aan de universiteit van Franeker tot doctor in de geneeskunde. Zijn portret kennen we van de anatomische les van dr. Willem van der Meer, dat in 1617 door Michiel en Pieter van Mierevelt in opdracht van het chirurgijngilde was geschilderd (afb. 6).

Clemens vertrok spoedig na 1617 naar Den Haag waar hij omstreeks 1626 overleed. Bekend is dat Van Overschie in Den Haag een grote verzameling naturaliën bezat, die hij ook al had in zijn huis De Bril aan de oostzijde van de Koornmarkt in Delft, waar hij zijn medische praktijk uitoefende.

De verzameling van Jan van der Meer

In het voorjaar van 1663 bezocht een Engels gezelschap bestaande uit de botanicus John Ray, Philip Skippon, de ornitoloog en ichtyoloog Francis Willoughby en Nathaniel Bacon het vaste land van Europa met het doel een systematische beschrijving te maken van de hele organische wereld. Van deze reis, waarbij ook Delft werd aangedaan, hielden Ray en Skippon een reisverslag bij.

Het gezelschap verbleef drie dagen in Delft en bezichtigde naast de bekende bezienswaardigheden als de Oude en Nieuwe Kerk ook het Anatomisch Theater aan de Verwersdijk. Maar meer indruk nog maakte de verzameling van Jan van der Meer op het gezelschap. Uitvoerig wordt in een verslaglegging stilgestaan bij de inhoud van diens kabinet. Zo zag het gezelschap onder andere een geschubde hagedis uit Indië, vier soorten naaldvissen, de tand van een reus waarvan Ray zegt 'als men dit geloven mag', verscheidene soorten sponzen en de snavel van een zogenaamde gehoornde Indische raaf, een neushoornvogel. Melding wordt gemaakt van 'een sluw kijkende muis'. Maar ook zag men er 'een sprinkhaan van de soort die Johannes de Doper in de woestijn at'.¹⁷ De verzameling bevatte

7. Rekening
van Jan van
der Meer.

1669 Gheboort den 25^{ten} dach
van Sa^{er} Lijntie Willemus

20	Ding:	den	lijfden	—	—	1	1	0
		den	lijfden	—	—	0	7	0
22		den	lijfden	—	—	0	7	0
24		den	dubbel lijfden	0	14	0		
28		den	lijfden	—	—	1	4	0
29		den	dubbel lijfden	0	14	0		
3	Sep	den	pillen	betor	—	2	0	0
		den	dubbel lijfden	0	14	0		

7 12 0
 2 0 0
 10 07 0

6 Nijl...
 Ontfangen bij mij onderget. nijt haeren van den
 van der Meer als administrateur de gaderen van
 Catharina Willemus van der Meer de souden van ffridric
 gij haeren... over gade visiten Actum in Delft den
 10^{ten} 07 08. Hand: Meer

Doctor van der Meer.

verder uitheemse voorwerpen zoals Indische kleding, een Japanse brief, eski-
 mowapens en een lokale rariteit: de beker waar Willem de Zwijger het laatst uit
 gedronken had. Het was een verzameling die zowel uit naturaliën bestond als uit
 etnografica.¹⁸

De eigenaar van dit alles, Jan van der Meer (1616-1683), was de zoon van Adria-
 aan van der Meer, die hij in 1638 opvolgde als apotheker. In dat jaar betaalde
 hij zijn 'incomste' als lid van het Sint- Nicolaasgilde, waartoe ook de apothekers
 behoorden. Tussen 1650 en 1660 was hij 'hoofman' van dit gilde. Van der Meer
 was ook medicus. Op 17 november 1666 voltooide hij zijn studie in Leiden met
 een promotie tot doctor in de geneeskunde. Dat hij te Delft als geneesheer prak-
 tiseerde en eveneens geneesmiddelen afleverde, blijkt uit een rekening van hem
 uit 1669 (afb. 7).

Op 20 mei 1640 trad Jan in het huwelijk met Cornelia van Voorburgh die in de pe-
 riode 1673 tot 1682 regentes was van het Oude Vrouwenhuis aan de Papestraat.
 Zij overleed in dat laatste jaar en werd op 18 maart in de Oude Kerk begraven.

De verzameling van Johannes van den Boogert



8. Portret van Johannes van den Boogert. Detail van de *Anatomische les van Dr. Abraham Cornelisz. van Bleyswijk* uit 1727 (Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft).

Ook onder andere Delftenaren die de geneeskunde beoefenden, hetzij als chirurgijn, hetzij als *medicinae doctor*, is er een aantal verzamelaars te traceren.

Zo bezat Johannes van den Boogert (1659-1731), die vanaf 1704 tot aan zijn overlijden als chirurgijn verbonden was aan het Tucht- en Dolhuis, een 'Cabinet met naturaliën'. Zacharias Conrad von Uffenbach bezocht hem samen met zijn broer Johann Friedrich en beschrijft de verzameling in zijn boek dat handelt over zijn reis door de Nederlanden.¹⁹ Von Uffenbach kocht bij hem twee West-Indische vogeltjes, vermoedelijk kolibri's. Van den Boogert bezat een grote verzameling opgezette vogels en een aantal slangen in flessen op sterk water. Verder had hij wel dertig dozen met vlinders en verschillende eieren waarop hij de daarbij behorende vogels had geschilderd. Von Uffenbach kocht er voor veertien gulden een schilderijtje van de Delftse schilder Johannes Coesermans, voorstellende het interieur van de Oude Kerk alhier.²⁰

Van den Boogerts portret komt voor op de anatomische les die door Thomas van der Wilt in 1727 werd geschilderd, waarbij dr. Abraham Cornelisz. van Bleyswijk lesgeeft aan de verzamelde medici en chirurgijns (afb. 8).

De verzameling van Willem Greve

Tot diegenen aan wie in de achttiende eeuw de geneeskundige verzorging in Delft was toevertrouwd, behoorde ook de medicus Willem Greve (1762-1819).²¹ Greve, geboren in Berkel, studeerde aanvankelijk theologie in Leiden maar veranderde op 1 januari 1782 van studierichting. Op 23 februari 1787 promoveerde hij aan de Leidse universiteit tot doctor in de geneeskunde na zijn proefschrift *De Rabia Canina* verdedigd te hebben.²² In 1793 vestigde Greve zich als medicus practicus in Rotterdam waar hij tevens lid werd van het Bataafsch Genootschap. Zijn slechte gezondheid deed hem in mei 1800 besluiten om naar Noordwijk te verhuizen waar de zeelucht hem genezing moest brengen. Enkele jaren later verhuisde hij naar Delft waar hij opnieuw een medische praktijk begon en waar hij benoemd werd tot stadsdoctor. Hij werd hier lid van het in januari 1798 opgerichte Kunst en Wetenschap Minnend Gezelschap 'Aan Wetenschap gewijd, volmaakter door den tijd'.²³ Voor dit gezelschap hield hij een voordracht

over reuzen en dwergen, die in 1818 in druk verscheen. Regelmatig publiceerde Greve in de *Algemeene Konst en Letterbode* onder andere over de *Natuurlijke Historie der Wanschepselen*. Hierin beschreef hij de toentertijd in de anatomiekamer van Delft aanwezige cycloop en een zelfde soort anatomische afwijking bij een schaap.

Greve bezat een grote bibliotheek en een rariteitenkabinet waarin zich een aantal anatomische preparaten bevond, die hij op sterk water bewaarde. In de *Algemeene Konst en Letterbode* van 1813 schreef hij een artikel op welke wijze men dit conserveermiddel moest bereiden onder de titel: *Iets voor de liefhebbers van anatomie en natuurlijke historie opzigtelijk een liquor om anatomische preparaten te bewaren*.²⁴

Zijn wankele gezondheid noopte hem om zijn praktijk in Delft neer te leggen en opnieuw naar Noordwijk te verhuizen. Daar overleed hij op 14 februari 1819.

Onwillekeurig dringt zich de vraag op wat de bedoeling is geweest van de talrijke verzamelaars van naturaliën die ons land in de zeventiende en achttiende eeuw kende. Door de verschillende ontdekkingsreizen die vanaf het midden van de vijftiende eeuw ook door Nederlanders zijn gedaan, mede met de bedoeling om handelscontacten te leggen in onbekende landen met vreemde volkeren, werd de wereld ontsloten. Op deze wijze leerde men producten kennen, die door hun zeldzaamheid en doordat ze van ver kwamen, kostbaar waren. Zeldzaam, onbekend en kostbaar is op zich een uitdaging om het te verwerven. Heeft men het eenmaal in bezit dan kan men het met een zekere trots laten zien aan anderen en wil men er steeds meer over te weten komen.

Was men er tot de eerste helft van de zeventiende eeuw van overtuigd dat in het verleden alles al was ontdekt, verklaard en beschreven; mede door de toenemende ontsluiting van de wereld moest men al spoedig deze overtuiging verlaten. Correcties dienden te worden aangebracht op al eeuwenlang geaccepteerde waarheden die veelal onjuistheden bleken te zijn.

Deze nieuwe ideeën stimuleerden niet alleen de ontwikkeling van de wetenschap in de meest ruime zin van het woord, maar hadden ook hun invloed op het dagelijks leven. Een voorbeeld van dit laatste zijn de vele uitheemse kruiden, planten en zaden die toepassing vonden in de receptuur van de medicus en in de keuken van de huisvrouw.

Ontegenzeggelijk zal het bezit van een naturaliënkabinet ook een statussymbool zijn geweest, dat aangaf dat de eigenaar met zijn tijd meeging en openstond voor nieuwe ideeën die mede werden gevoed door het verzamelen.

Wat betreft de openbare verzameling zoals deze in Delft aanwezig was bij het chirurgijns-gilde; deze had een duidelijk informatieve en instructieve bedoeling en diende als lesmateriaal voor de medici en voor de chirurgijns en hun leerlingen. Aan de hand van de verschillende anatomische preparaten op sterk water, skeletten en de in de bibliotheek aanwezige boeken en prenten bleef men enerzijds op de hoogte van de vorderingen die er in de geneeskunde werden gemaakt en anderzijds brachten de talrijke voorwerpen uit vreemde landen de wereld binnen handbereik.

Noten

1. Van Bleyswijck 1667 (vervolg), 586.
2. Stearns 1952.
3. Houtzager 1985, 143.
4. Van Leeuwenhoek 1718, brief XXX.
5. Van Bleyswijck 1667 (vervolg), 586. Engel (1986) vermeldt zestien verzamelingen van Delftenaren in de zestiende en zeventiende eeuw.
6. Van Bleyswijck 1667, p. 574.
7. Skeletten werden ook in anatomische plaatwerken vaak afgebeeld met een spade in de hand.
8. GAD, stadsarchief nr. 1981, dl. II, p. 38.
9. De geciteerde rekenposten zijn ontleend aan het Reeckenbouck van het chirurgijngilde.
10. Rookmaaker 1973, 39.
11. Lloyd 1971, 40 n. 5.
12. Werger-Klein 1989, 82.
13. Rumphius 1705, inleiding.
14. Van Leeuwenhoek 1939-1999, dl. 3 (1948), 312.
15. Van Leeuwenhoek 1939-1999, dl. 7 (1964), 132.
16. Bosman-Jelgersma 1979, 150.
17. Ray 1673, 27-29.
18. Bosman-Jelgersma 1979, 121-127.
19. Von Uffenbach 1753-54, dl. 3, 345-349. Zie voor het bezoek aan Delft, Van Leeuwen 2002, 80-81.
20. Van Johannes Coesermans, die op 22 augustus 1661 in het St. Lucasgilde alhier werd opgenomen, zijn enkele zeegezichten bekend. Zie Montias 1982, 260, 347, 349.
21. Lindeboom 1984, 722-723. Zie ook rubriek Delfiana in dit Jaarboek, blz. ***
22. In 1793 verscheen er een Nederlandse vertaling onder de titel *Verbandeling over de bondsdolheid*.
23. Snelders 1982, 93.
24. Greve 1813, 183.

Bronnen

Gemeentearchief Delft (GAD), Stadsarchief, 1^e afd., nr. 1981, deel 2: (chirurgijngildeboek).

GAD, Stadsarchief, 1^e afd., nr. 1982, deel 1: (Reeckenbouck van het chirurgijngilde).

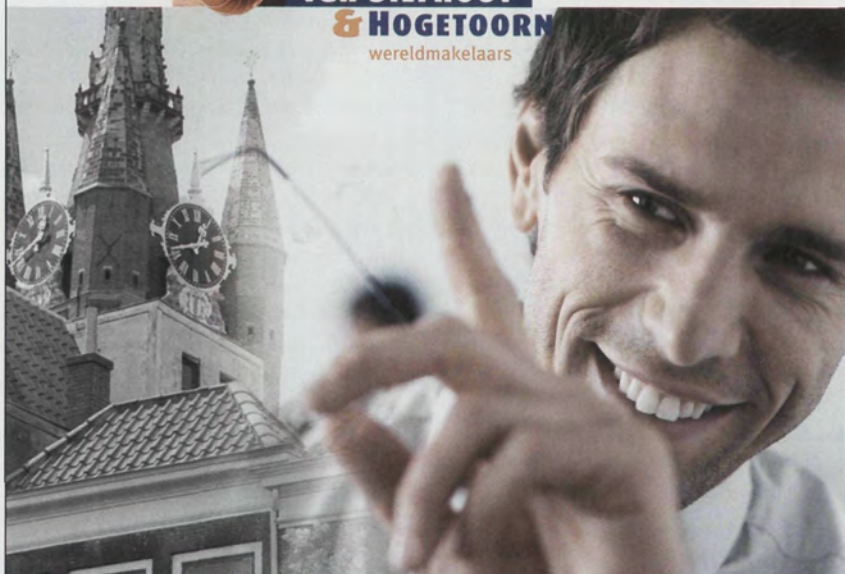
Literatuur

- Bergvelt, Ellinoor (red.). 1992. *De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle: Waanders.
- Bleyswijck, D. van. 1667[1680]. *Beschryvinge der Stadt Delft, betreffende desselfs Situatie etc.* Delft: Arnold Bon
- Bosman-Jelgersma, H.A. 1979. *Vijf eeuwen Delftse apothekers: een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad*. Amsterdam: Ronald Meesters.
- Engel, H. 1986. *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*, prep. by Pieter Smit. Amsterdam: Rodopi.
- Greve, W. 1813. Iets voor de liefhebbers van anatomie en natuurlijke historie. *Algemene Konst en Letterbode voor het jaar 1813*, 2: 183-187.
- Houtzager, H.L. 1985. Herman Boerhaave en zijn Delftse promovendi. In H.L. Houtzager e.a. (red.), *Facetten van Delft*, 133-155. Amsterdam: Rodopi.

- Leeuwen, H.W. van. 2002. Tussen twee poorten, impressies van reizigers naar en door Delft 1500-1815. *Historisch Jaarboek voor Delft* 12: 61-98.
- Leeuwenhoek, A. van. 1718. *Send-brieven, zoo aan de hoog edele beeren van de Koninklyke Societeit te Londen, als aan andere aansienelyke en geleerde lieden, over verscheyde verborgentbeden der natuure, ...* Delft: Adriaan Beman, Hendrik van Kroonevelt.
- Leeuwenhoek, A. van. 1939-1999. *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenboek*, uitgeg., geill. en van aantn. voorz. door een Commissie van Nederlandse geleerden; [voorz. G. van Rijnberk] = *The collected letters of Antoni van Leeuwenhoek*, ed., ill. and annot. by a Committee of Dutch scientists; [president G. van Rijnberk]. Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 1948, dl. 3 en 1964 dl. 7).
- Lindeboom, G.A. 1984. *Dutch medical biography: A biographical dictionary of Dutch physicians and surgeons 1475-1975*. Amsterdam: Rodopi.
- Lloyd, J.B. 1971. *African animals in Renaissance literature and art*. Oxford: Clarendon Press.
- Montias, J.M. 1982. *Artists and artisans in Delft: A socio-economic study of the seventeenth century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Ray, J. 1673. *Observations topographical, moral, & physiological made in a journey through part of the low-countries, Germany, Italy, and France, with a catalogue of plants not native of England, found spontaneously growing in those parts, and their virtues*. Londen: John Martyn.
- Rookmaaker, R.C. 1973. Captive rhinoceroses in Europe from 1500 until 1810. *Bijdragen tot de dierkunde* 43: 39-63.
- Rumphius, G.E. 1705. *D'Amboinsche rariteit-kamer, bebelzende eene beschryvinge van allerhande zoo weeke als harde schaalvischen, te weeten raare krabben, kreeften, en diergelyke zeedieren, als mede allerhande boortjes en schulpen, ... die men in d'Amboinsche zee vindt: daar beneven zommige mineraalen, gesteenten, en soorten van aarde, die in d'Amboinsche, en zommige omleggende eilanden gevonden worden*. Amsterdam: François Halma.
- Snelders, H.A.M. 1982. Natuurwetenschappen. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw, 92-96. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Stearns, R.P. 1952. James Petiver, promotor of natural science, c. 1663-1718. *Proceedings of the American Antiquarian Society, n.s.* 62: 243-265.
- Uffenbach, Z.C. von. 1753-54. *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland, und Engelland* Ulm und Memmingen: Gaumischer Handlung.
- Werger-Klein, K.E. 1989. Zoölogische voorwerpen uit Japan en de Naturaliënverzameling van Hendricus d' Acquet. *Tijdsch. Gesch. Geneesk. Nat. Wisk. en Techniek.* 12: 65-84.



van **SILFHOUT**
& **HOGETOORN**
wereldmakelaars



betrokken makelaars met visie



Een maatschappelijk betrokken makelaar?
Met gevoel voor de historie van Delft?
Verkoop en waardebepaling met inzet van moderne technieken?

T (015) 212 52 88
www.vansilfhout.nl
www.wereldmakelaars.nl

Maak eens vrijblijvend een afspraak met één van onze makelaars.



evenementen
bureau **Delft**



U kent ons wellicht van o.a.
Lichtjesavond, culturele optredens
tijdens Open Monumentendag, Delftse
Autosalon, Grachtenconcerten,
Burgerzaalconcerten, Outletmarkt,
intocht Sint Nicolaas, Koninginnedag,
wekelijkse Antiek- en Curiosamarkt,
Oosterse Markt, Delftse Waterdag, De
Koninck Bluesfestival Delft, Zwarte
Pieten Doedag, Dodenherdenking en vele
andere kleine en grote evenementen in de
Delftse binnenstad.

Meer weten? Kijk dan op
www.evenementenbureaudelft.nl
of bel met 015-2124896.



voor exclusieve mode

- APRIORI
- BASSLER
- GERRY WEBER
- GIL-BRET
- HAUBER
- LECOMTE
- LUCIA
- MICHÈLE



mode
de **zwart**

Oude Langendijk 9 • 2611 GK Delft • Telefoon 015-2125625

De cholera als aanjager van de volksgezondheid

Huib van Walsum

De ziekte cholera

De cholera is een angstaanjagende ziekte. Soms sterven patiënten al enkele uren nadat de eerste symptomen zich hebben voorgedaan. Plotseling treedt een hevige diarree op vergezeld van heftig braken. De patiënt loopt als het ware leeg. Zijn misselijkheid verhindert hem om water via de mond tot zich te nemen. In weinige uren heeft hij zoveel vocht verloren dat hij er uitziet als een levend lijk. Zijn ogen zinken weg in de kassen. Zijn bloed dikt in, kleine adertjes springen en geven hem een blauwachtig uiterlijk; vandaar de aanduiding van de ziekte als 'de blauwe dood'. Zijn nieren begeven het en de patiënt sterft onder heftige krampen als gevolg van zoutgebrek. Vaak volgen zijn huisgenoten hem kort daarna, zodat hele gezinnen na enige dagen niet meer bestaan.

De cholera is ook een onvoorspelbare ziekte. Soms sterft niet het hele gezin maar herstellen één of twee gezinsleden. Misschien wordt er eentje zelfs helemaal niet ziek. Soms duikt de ziekte plotseling ergens op zonder dat duidelijk wordt hoe de ziekte daar is gekomen. Was de cholera nu een besmettelijke ziekte of niet?

De cholera is ook een vreemde ziekte. Hij kwam van gebieden waar onze westerse beschaving niet of nauwelijks was doorgedrongen; waar volkeren woonden met vreemde oosterse gewoonten, een ziekte waarvan men niet wist wat de oorzaak er van was; vandaar de benaming: cholera (= gal) of Aziatische braakloop. De cholera heeft als gebied van oorsprong de rivieren de Ganges en de Brahmaputra (Brits-Indië, het huidige Bangladesh) waar haar veroorzakers leven in symbiose met een zoetwater algensoort. Onduidelijk is waarom de ziekte in 1817 in beweging is gekomen; wellicht na een mutatie van de bacterie. Zij verplaatste zich langs de handelsroutes.

De eerste pandemie (1817-1823) bereikte Europa nog niet, de tweede (1826-1837) wel. Toen de cholera in 1830 Moskou bereikte, werd het Westen bezorgd. Toen Russische troepen een Poolse opstand neersloegen en de cholera met zich meenamen sloeg het Westen alarm. Het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije en de koninkrijken Hannover en Pruisen stelden twee- of driedubbele militaire cordons op langs de Russische grens, compleet met wachthuisjes. De cholera had daar geen moeite mee. Per schip kwam de cholera van besmette Oostzee-havens naar Engeland. Van daaruit sloeg hij over naar Frankrijk. Het was inmiddels 1831. Wat moest Nederland doen?

Nederland in 1832

In de jaren 1831 en 1832 was de economische situatie in Nederland niet rooskleurig. In 1830 hadden de Belgen zich afgescheiden maar het Nederlandse leger lag nog altijd gemobiliseerd in Noord-Brabant bij Rijen te wachten tot de geallieerden in Londen de kant van ons land zouden kiezen. Het zou er nog jaren werkloos liggen. Nederland, dat al zeer verarmd uit de Napoleontische tijd was gekomen, moest zich omschakelen en daartoe was koning Willem I, die auto-cratisch regeerde, niet meer in staat. Er werd in het land veel armoede geleden. De gezondheidszorg werd geregeld in de Gezondheidsregeling van 1818. Die was opgezet volgens het principe van een centraal geleide 'medische politie'. De minister van Binnenlandse Zaken kon voorschriften geven die de gezondheids-toestand in ruimste zin konden betreffen. Daaronder vielen ook de hygiëne, aan woningen te stellen eisen en eisen betreffende het milieu. Elke provincie en stad moest een Commissie van Geneeskundig Toezicht hebben die de artsen, heelkundigen, vroedvrouwen en apothekers zou vertegenwoordigen. Gezamenlijk moesten zij letten op de uitvoering van de circulaire die de minister van Binnenlandse Zaken hen zou doen toekomen. Van deze opzet is niet veel terecht gekomen. Het betrof hier taken die de steden van oudsher zelf hadden behartigd. Die gingen daar mee door. De Commissies van Geneeskundig Toezicht werden praatclubs waarin veel casuïstiek werd besproken.

Zo was men het ook ten tijde van de republiek gewend te doen. Een ongewenst effect van deze regeling was dat niemand, ook de stad niet, iets deed wat buiten de routine viel als de gouverneur van Zuid-Holland daar niet per circulaire uitdrukkelijk om had gevraagd. Minister Van Doorn van Westcappelle was overigens actief genoeg. Hij had in 1831 een commissie van deskundigen naar het buitenland gestuurd om informatie in te winnen, gevolgd door nog een commissie in 1832 om in Berlijn en Hamburg, waar de cholera toen al heerste, nader te onderzoeken of de cholera contagieus was dan wel miasmatisch. Deze woorden vereisen enige toelichting. In de eerste helft van de negentiende eeuw volgde de medische wetenschap nog grotendeels de leer van Hippocrates, die uitging van het principe van noodzakelijke evenwicht der vier lichaamssappen: bloed, slijm, gele en zwarte gal. Wel was de heersende leer sinds de achttiende eeuw dat de volksziekten in twee hoofdgroepen te verdelen waren: de eerste groep bestond uit de ziekten die overgedragen werden van mens op mens, door menselijk contact dus; deze ziekten werden contagieus (= besmettelijk) genoemd. De tweede groep omvatte de ziekten die voortkwamen uit de plaatselijke gesteldheid; deze werden veroorzaakt door ter plekke opstijgende ziekmakende dampen, miasma's (= Grieks voor bezoedeling). Daarbij moet worden gedacht aan rottingslucht, stank van vervuild water enzovoort.

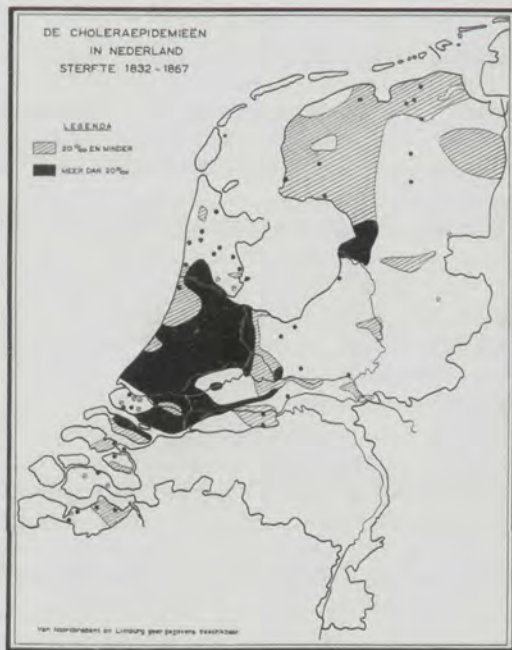
De commissie bracht rapport uit in april 1832. Zij rapporteerde dat 'de Aziatische Braakloop zich op ene plaats (kon) ontwikkelen zonder van buitenaf te zijn inge-bragt' (en dat) 'de wijze van verspreiding niet overeen (komt) 'met die van contagieuze ziekten'. Immers: 'De Aziatische Braakloop verschoont vele mensen, niet

tegenstaande dezelve in de naauwste gemeenschap met hen die door dezelve zijn aangetast verkeren.' De ziekte behoorde dus tot de miasmatische ziekten. Hoe moest zo'n ziekte volgens de commissie worden aangepakt? Men diende te zorgen voor frisse lucht. Verstoorde gemoedsaandoeningen zoals hevige angst, kwaadheid en hysterie werkten ziektebevorderend, kalm aan dus. Geen onrijp fruit eten; speciaal de kruisbes was verdacht. Geneesmiddelen en -methoden zoals opium (= laudanum druppels), het geven van dampbaden en aderlating hadden volgens de commissie geen enkel effect gehad. Reinheid, deugdzaamheid en matigheid dienden te worden betracht. Een cholera commissie moest op dit alles toezien. Er moest een speciaal cholerahospitaal worden ingericht. Het rapport werd door de minister toegezonden aan alle provincie-gouverneurs en stads- en plattelandsbestuurders om onder de inwoners te verspreiden.

De cholera bestrijding in Delft, 1832

Delft was in 1832 een aangeslagen stad. Een grote bron van werkgelegenheid, de Artillerie- en Genieschool, was in 1830 overgeplaatst naar Breda. Het aantal inwoners van de stad bedroeg nog maar 15.237, de resterende militairen van het garnizoen en de krankzinnigen van het Sint Joris Gasthuis inbegrepen. Bij de eerste circulaire van de gouverneur koos het gemeentebestuur er nog voor om geen maatregelen te nemen om de bevolking niet ongerust te maken. Men wachtte tot een nieuwe circulaire verscheen. Deze kwam pas in mei 1832. In Den Haag zou voor Zuid-Hol-

land een commissie worden geïnstalleerd die het oppertoezicht had over alles wat met het verloop en de bestrijding van de cholera te maken had. De Delftse cholera commissie moest aan deze commissie rapporteren. Vanaf dat moment ging burgemeester C. Overgaauw Pennis hard aan het werk. Eerst moest de cho-



Kaart van de choleraepidemieën in Nederland, sterfte 1832-1867 (uit De Vooys 1951).

leracommissie worden benoemd. De burgemeester zelf nam het voorzitterschap op zich. Verder was de commissie als volgt samengesteld:

Dr. P. van den Boogaart, voorzitter van de Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht, arts

A.W. van Haaften, president-regent van het Oude en Nieuwe Gasthuis. Omdat hij oud en ziekelijk was, werd gelijktijdig zijn plaatsvervangend voorzitter in het Gasthuis, J. van der Mandele, als zijn vervanger aangewezen

W. Kuhler, president-regent van de Kamer van Charitate

J.J. van de Polder, armbezorger van de Rooms-Katholieke Gemeente

C.H. Pfeiffer, armbezorger van de Lutherse Gemeente

P.J. van der Colff, armbezorger van de Waalse Gemeente werd secretaris. Minstens zo belangrijk was zijn beroep: gemeentesecretaris van Delft.

Wat opvalt, is de belangrijke rol die aan de armbezorgers van de kerken was toebedeeld. In die tijd was echter het sociale vangnet in de eerste plaats een kerkelijke aangelegenheid. Elke kerk hield jaarlijks tenminste één algemene collecte voor de armenzorg. De Kamer van Charitate was er voor iedereen.

De choleracommissie werd op 13 juni 1832 te 12.30 uur in de raadszaal plechtig geïnstalleerd. De burgemeester verwees in zijn toespraak naar de rapporten van de minister en de circulaire van de gouverneur. Zelf had hij reeds een waarschuwing uit doen gaan tegen het eten van 'onrijpe of groengeplukte kruisbeziën.' Voorts had hij de bevolking herinnerd aan de keur van 10 mei 1825 op het schoonmaken van de straten. In de vergadering werd een aantal artsen aangesteld. Dat waren de enige artsen waar de gemeente zeggenschap over had, namelijk de stadsartsen. De medische zorg voor minvermogenen in Delft werd verleend door de stadsartsen, de stadsheermeesters, één stadsapotheker en enige vroedmeesters en vroedvrouwen. Tegen een niet hoog maar vast salaris waren zij verplicht iedereen te helpen die geen gewone medische zorg kon betalen. Voor beginnende artsen was het een aantrekkelijke startpositie. Men kon van daar uit een eigen praktijk opbouwen. Het aantal stadsartsen was voor een cholera-epidemie onvoldoende. De vrij gevestigde artsen moesten apart worden aangezocht. Hiermee werd de secretaris belast.

Het cholerahospitaal

Vervolgens moest een cholerahospitaal worden gevonden en ingericht. Haast was geboden. Op 25 juni 1832 was het eerste geval van cholera in Nederland gemeld en nog wel in Scheveningen. Het was een visser die een Engelse haven had aangedaan. De commissie had aanvankelijk het oog laten vallen op de leegstaande infirmerie van het garnizoen, Gasthuislaan 7. Per kerende post volgde een weigering van de garnizoenscommandant. Het gebouw moest beschikbaar

blijven voor de militaire cholera-patiënten. De enige andere geschikte ruimte was de vrouwenzaal van het Oude en Nieuwe Gasthuis. De commissie besloot, met de stem van Van der Mandele tegen, om de regenten te vragen die zaal beschikbaar te stellen. De vrouwenzaal grensde namelijk aan de Brabantse Turfmarkt. Die kon dan via een aparte ingang ontsloten worden zodat het Gasthuis zo min mogelijk last van de choleralijders zou ondervinden. Men rekende op een bezetting van vijftien à twintig patiënten. Het gesprek met de regenten dat op zaterdag 7 juli in het gasthuis plaatsvond, leverde geen resultaat op. De gemeente, immers de eigenaar van het Oude en Nieuwe Gasthuis, verzocht de regenten hun volle medewerking te verlenen aan de cholera-commissie. De regenten weigerden, waarschijnlijk uit vrees dat de cholera toch een contagieuze ziekte zou zijn. Er was nu dus een conflict. Beide partijen wendden zich tot de gouverneur met motivering van hun standpunten. Deze besliste dat de gemeente geheel bevoegd was om de gevraagde ruimte op te eisen. Weer weigerden de regenten met als extra argument dat dan de Delftse burgers niet meer op zondag naar de dienst in de kapel zouden durven te gaan. De gouverneur was niet onder de indruk. Als de regenten niet wilden meewerken dan zouden ze daartoe worden gedwongen. Daarop traden de heren Van Haften en Van der Mandele uit de cholera-commissie. Vanaf dat moment werkten de regenten goed mee. De Commissie van Geneeskundig Toezicht had de cholera-commissie een lijst gegeven van

noodzakelijke voorzieningen, onder andere kachels op de kamers en de zaal. De cholera-commissie vond dat nu nog niet nodig. Als het winterseizoen aanbrak kon de kachelpijp gemakkelijk door het raam naar buiten worden geleid. Wel moest er een fornuis komen om heet water op te maken. Voor een kamer waar de dokter, de chirurgijn en de apotheker konden verblijven, moest een deel van de vrouwenzaal worden afgenomen; een afgezonderd 'gemak' diende te worden aangelegd; voorts moest allerlei materiaal worden aangeschaft zoals in Duitsland werd aangetroffen. De stenen kruiken waarin het hete water zou worden vervoerd, bestelde secretaris



In 1860 liet het Oude en Nieuwe Gasthuis aan de Brabantse Turfmarkt deze 'afdeling voor besmettelijke ziekten' bouwen. Aannemelijk is dat hier ook de cholera-slachtoffers werden opgenomen. Bij een nieuwe verbouwing in 1895 verdween de afdeling (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft, H.J. Kouwenberg).

Van der Colff al vast bij de weduwe Piccardt van de Porceleyne Fles. Op 20 juli besliste de cholera commissie welke functies zouden worden opengesteld. De stadsomroeper moest bekendmaken dat een hospitaalmeester, een ziekenmoeder en oppassers, werden gezocht. Vier dagen later al benoemde de cholera commissie tot geneesheer dr. C. Knollaert tegen een honorarium van *f* 100 per maand en de chirurgijn P.A. van Son tegen een honorarium van *f* 50 per maand. Verder werd een hospitaalmeester/ziekenvader aangesteld benevens vier mannelijke en twee vrouwelijke oppassers. De heren Kuhler, Van de Polder en Pfeifer zouden de dagelijkse contacten met het hospitaal onderhouden. Secretaris Van der Colff had de algehele leiding. Toen was het hospitaal klaar, net op tijd want één dag later stuurde dr. G.N. Westerouen van Meeteren de eerste patiënt in, de weduwe Kers uit de Cellebroedersteeg. Zij werd door de oppassers Jacobus van Essen en Stephanus Marsijn binnengebracht en overleed na twee uur. Omdat dit het eerste geval was, werd sectie op haar verricht waarbij geen spoor van de ziekte werd aangetroffen. Dr. Westerouen van Meeteren, die niet bij de sectie aanwezig was geweest, was des duivels. Hij zat in Scheveningen om daar de behandeling van de ziekte te bestuderen en men had niet op hem gewacht. In een brochure zette hij zijn gelijk voor de inwoners van Delft uiteen.

Bestuurlijk moest nog het één en ander geregeld worden: werd het cholera-hospitaal opengesteld voor iedereen of alleen voor minvermogenden? Besloten werd tot het laatste. Het Gasthuis was altijd al alleen bestemd geweest voor minvermogenden. De beter gesitueerden kon men toch niet zomaar op zaal leggen? (Jaren later bleek een student aan de Koninklijke Akademie bij vergissing opgenomen te zijn in het cholera-hospitaal. Dat was ondenkbaar. Men kon hem echter ook niet op straat zetten. Haastig werd voor hem een aparte kamer vrijgemaakt). Op 28 juli werd het hospitaal geïnspecteerd en in orde bevonden. Op 29 juli werden de eerste twee onmiskenbare choleralijders binnengebracht. Zij kwamen uit de Doelenstraat. De geneesheren behandelden de cholera als een gewone diarree. Alleen het aderlaten lieten zij achterwege. Het verloop van de epidemie blijkt uit de voorgedrukte formuliertjes, die de behandelende geneesheren verplicht waren in te dienen bij de Commissie van Geneeskundig Toezicht. De stadsdoctoren Westerouen van Meeteren, Jannes Soutendam en Axel Laurens Land, vrijwillig en onbetaald (!) bijgestaan door de artsen J.M. van Stipriaan Luiscius, B. van den Boogaard en P.J. van Kranendonk, moesten nu een tweede exemplaar sturen naar de cholera commissie op het gemeentehuis. De eerste veertien dagen beperkte de cholera zich tot de Doelenstraat en omgeving. De ziekte heerste daar zeer hevig. Daarna liep het aantal patiënten terug. Een nieuwe opleving vond plaats van 4 tot 18 september en van eind september tot half oktober. De cholera verspreidde zich in die tijd verder over het oostelijke gedeelte van de stad. Daarna verdween de cholera uit Delft. De laatste patiënte werd op 10 november genezen uit het hospitaal ontslagen. Wat de cholera commissie restte was de afbouw.

In de vergadering van 13 december werd het officiële verslag vastgesteld. Dr. Knollaert en het overige personeel waren toen al met dankbetuiging ontslagen.

Geen van hen was ziek geworden. De kosten van de epidemie hadden f 4000 bedragen, wat hoog werd bevonden. De van het Oude en Nieuwe Gasthuis gehuurde ruimten moesten daarom zo snel mogelijk worden teruggegeven. De inventaris mochten de regenten houden, voor een volgende keer. De burgemeester dankte in een hartelijke toespraak de leden van de cholera commissie voor hun belangeloze inzet en verleende hen decharge. In het hospitaal waren in totaal 78 zieken verpleegd, van wie 46 stierven, een mortaliteit van bijna 59%. In geheel Delft waren 354 personen door de ziekte aangetast. Van hen waren 155 overleden, een mortaliteit van bijna 44%, of 1,02% van de bevolking.

Terugziend op de epidemie was duidelijk dat de ziekte zijn slachtoffers had gekozen onder de armen van de stad. Voor de gezeten burgerij was dat aanleiding om over te gaan tot de orde van de dag, de cholera was niet hun zaak. De behandelende artsen bleven zitten met het gevoel dat zij er niet in geslaagd waren de juiste remedie tegen de cholera te vinden. In 1833 konden zij meteen weer aan de slag. De ziekte bleek de eigenaardige gewoonte te hebben om bijna altijd twee jaren na elkaar te heersen. Het was een kleine epidemie met 33 patiënten, waarvan 18 overleden, een mortaliteit van 54,5%. Hierna verdween de cholera tot 1848. Het Gasthuis bracht de vrouwenzaal niet volledig in de oude staat terug. Tot de nieuwbouw in 1895/96 kon deze weer snel tot cholerahospitaal worden omgebouwd.

De epidemie van 1848/1849

De hevige epidemie van 1848 en 1849 maakte grote indruk op de bevolking van Delft. Men was de cholera ontwend, veertien jaar lang had de ziekte Delft met rust gelaten. Nu was niemand zijn leven meer zeker, al viel het wel op dat de cholera een voorkeur had voor de arbeidersklasse. Gods straffende hand, dachten velen. De liefdadigheid draaide op volle toeren. Door kerken en liefdadigheidscomités werden speciale collectes gehouden voor het voeden, nu niet alleen van de armen en de zieken, maar ook van de leden van de arbeidersklasse als preventieve maatregel tegen de cholera. In deze moeilijke tijden was vermaak welkom en naar men dacht ook gezond. De kermis moest gewoon doorgaan. Daar kwam ook het befaamde Cirque Equestre van de heer Wolfschläger. In de Delftsche Courant had drie dagen van tevoren al een ingezonden mededeling gestaan van 'enige liefhebbers van de rijkunst' die het circus in Dordrecht hadden gezien en het van harte aanbevalen als middel tegen de sombere gedachten van dit moment. Een recensent besprak de uitvoering in Delft: 'Het behoef wel niet vermeld te worden dat de ziekte welke onze stad en ook andere steden bezoekt, nadelig op de kermis gewerkt heeft, de vrolijke stemming was thans aanmerkelijk minder; hoe kon dit ook anders? Geen avond ging er voorbij of men ontmoette lijkstoeten; ook op de plaats waar het Cirque Equestre van den heer Wolfschläger en andere spellen stonden gebeurde het dat des avonds een lijk uit één der tenten werd weggedragen; welk een indruk dit gaf aan de verzamelde menigte, laat zich moeielijk beschrijven. Een geoorloofd vermaak bij zoveel treurigheid geeft enige afleiding. Door meerdere dan men verwacht had is hiervan



In Rotterdam, waar de cholera-epidemie van 1866 begon, werd kermisbezoek afgeraden (Gemeentearchief Rotterdam).

gebruik gemaakt.' Burgemeester R.J.C. Metelerkamp stelde de cholerabestrijding in handen van een cholera commissie, waarbij hij zich beperkte tot leden van de Commissie van Geneeskundig Toezicht en regenten van het Gasthuis. Hij overhandigde hen de notulen van de cholera commissie van 1832 met de boodschap dat hij die, als de epidemie afgelopen was, weer terug moest hebben. De epidemie duurde tot ver in het jaar 1849. Door de ziekte werden 975 personen aangetast, 571 van hen overleden, een mortaliteit van 58,5%. De machteloosheid van de medici tijdens deze epidemie leidde bij hen tot het besef dat andere wegen moesten worden ingeslagen. Die wegen werden aangegeven door een stroming onder geneesheren en heelkundigen, de hygiënisten.

De opkomst der hygiënisten

In 1849 werd de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst (NMG) opgericht. Zeker in het eerste decennium vertolkte deze de ideeën van de hygiënisten. De NMG nam zich voor via werkgroepen een nieuwe aanpak van de volksziekten te onderzoeken. De hygiënisten waren veelal jonge artsen die meenden dat volksziekten door hygiëne bestreden konden worden. Deze opvatting paste in de miasmatische zienswijze. Als de omgeving ziek maakte, dan moest die worden aangepakt. De hygiënisten besteedden veel aandacht aan de medische geografie: een nauwkeurige beschrijving van plaatselijke omstandigheden, de grondsoort, afwatering enzovoort. De medische geografie zwengelde op haar beurt de ontwikkeling van de medische statistiek aan. Ziekte- en sterftecijfers moesten immers onderling vergelijkbaar zijn. De hygiënisten wilden komen tot plaatselijke maatregelen op een zeer breed terrein, waartoe straatreiniging, vuilafvoer, riolering, water- en voedselkwaliteit, volkshuisvesting en

scholenbouw behoorden. Een gezondheidscommissie, waarin behalve medici ook deskundigen op voor de hygiëne belangrijke gebieden zaten, moest het gemeentebestuur adviseren. Omdat ze vond dat de gemeentebestuurders voor het merendeel conservatief en zuinig waren, diende de rijksoverheid het voortouw nemen.

Het liberale kabinet Thorbecke (1849-1853) voelde niets voor staatsinmenging. De conservatieve kabinetten die van 1853 tot 1862 regeerden, wilden wel tot medische wetgeving komen, maar misten draagvlak. Voor een dergelijke wetgeving, inclusief de opleiding en de bescherming van de medische beroepen, moesten de hygiënisten wachten tot het tweede kabinet Thorbecke (1862-1866). Thorbecke zag inmiddels de noodzaak van een medische wetgeving in. Hij slaagde er in om deze wetten door een verdeeld parlement te loodsen. Pas in 1865 traden de wetten in werking en werden er provinciale inspecteurs benoemd. Nog voor deze zich ingewerkt hadden, kreeg Nederland te maken met één van de zwaarste epidemieën, die van 1866/67.

Verbeterde hygiëne in Delft

De ideeën van de hygiënisten kregen eerder al voet aan de grond bij enige grotere gemeenten. De Gemeentewet van Thorbecke uit 1851 bood gemeenten de mogelijkheid tot het instellen van commissies waarin naast raadsleden ook deskundige burgers zaten. Zo'n commissie werd door de gemeenteraad benoemd. Zij moest het gemeentebestuur adviseren op een bepaald gebied, in dit geval de volksgezondheid. Rotterdam benoemde in 1854 een gezondheidscommissie, Delft volgde in 1855.

De cholera deed Delft in de jaren vijftig met regelmaat aan. Er waren epidemieën in 1853, 1854, 1855 en 1859. In Amsterdam, waar de vervuiling de spuigaten uit liep, had de innovatieve ondernemer en arts dr. Samuel Sarphati (1813-1866) in 1847 de Nederlandse Maatschappij van Landbouw en Landontginning opgericht. Van de gemeente Amsterdam kreeg hij concessie om er alle vuilnis op te



Deze ongedateerde foto van het Rietveld geeft aan de hand van de op straat uitgestalde emmers en tonnen aan dat water in het huisbouden een complexe aangelegenheid was (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

halen en af te voeren. Vanaf 1851 voerde zijn bedrijf ook het Delftse stadsvuil per schip af naar Amsterdam, vanwaar het via de Zuiderzee verder ging naar Drenthe. Daar werd het gecomposteerd en gebruikt op de vele ontginningskoloniën die Drenthe toen rijk was.

De Delftse gemeenteraad stelde in 1854 een bouwverordening vast om eisen te kunnen stellen aan nieuwbouw en om verkrutte huizen onbewoonbaar te kunnen verklaren. Een drietal leden van de Delftse gezondheidscommissie, raadslid/arts dr. J. Soutendam, wethouder Aart van der Leeuw en raadslid/stadsarts dr. M.A. Roodenberg, kreeg de opdracht om uit te zoeken 'welke buurten in onze stad als het meest ongezond moesten worden beschouwd.' Op 20 oktober 1856 brachten zij verslag uit, waaruit bleek dat er vooral aan de oostkant van de stad van alles mis was. Her en der waren huisjes gebouwd aan 'sloppen', doodlopende steegjes aan straten waar de oorspronkelijke huizen waren afgebroken, zodat de bouwer daarachter meerdere huisjes kwijt kon. Daar waren de toestanden vaak schrijnend: 'In de zogenaamde roode poort, een sloop uitkoomende aan het Rietveld ZZ Wijk H N 48/49 zijn twee huisjes bewoond door Vrouw Hazenbroek en Vrouw Krispijn, waarvan de eigenaar Barenkamp is, welke geheel tot bewoning ongeschikt zijn; er ontbreekt ruimte en lucht, bij gebreke aan een gemak wordt het Secreetvuil nu en dan in de gracht geworpen, het water daarin wordt gedronken en tot koken gebezigd, de muren en de grond zijn zoo vochtig dat men bij het binnentreden den nadeeligen invloed gevoelt en het sloop zelf is een moeras gelijk.'

Mogelijk als reactie op de cholera-epidemie van 1859 nam de gemeenteraad een ambitieus plan aan om in zeven jaar de hele stad binnen de veste van een ondergrondse riolering te voorzien. Ook werden vele nieuwe drinkwaterputten geslagen. In de bouwverordening, versie 1858, was al een bepaling opgenomen die het aantal huizen regelde dat maximaal van één put gebruik mocht maken. Het bedrijf van Sarphati ontwikkelde zich tot een private gemeentereiniging. Men kon het huisvuil kwijt in een boot die tweemaal per dag langskwam. Het bedrijf was ook verantwoordelijk voor het ophalen van straatvuil en as en het leegschepen van de beerputten. Dit laatste gebeurde 's nachts door zogenaamde nachtwerkers. Deze brachten de inhoud per boot naar de Staal of Stille Putten zoals het terrein ook wel werd genoemd. De tweede naam was minder geheimzinnig dan hij nu klinkt. De putten waren bestemd voor de inhoud van beerputten en dus van de 'stilletjes' zoals men toen zei. In de winter en later ook bij moeilijk over het water bereikbare straten, ging het vervoer per gesloten kar. De vuilnismannen kondigden hun komst aan met grote ratels. Hoe groot de inbreng van het bedrijf van Sarphati was blijkt uit het gemeentelijk jaarverslag van 1866, 25 mannen waren in volle dienst. En dan kreeg de gemeente in dat jaar van Sarphati nog 5000 gulden toe!

De cholera als aanjager van de volksgezondheid. Het jaar 1866

Wanneer zouden de bestuurders in het proces van trial and error er in slagen om de juiste maatregelen te treffen ter bestrijding van de cholera? Bij de epidemie

van 1866 /1867 was het zover. Dat lag aan de net benoemde inspecteur volksgezondheid L.J. Egeling. Die wees het gemeentebestuur er op dat de wetenschap thans vermoedde dat de besmetting met cholera geschiedde via de ontlasting van de lijdens.

De epidemie van 1866 begon op 30 april in de Broerhuissteeg. De patiënt was uit Rotterdam gekomen. Ongeveer half mei deden zich meer gevallen voor in het noordoostelijk deel van de stad, bij de Geerweg. Van daaruit trok de ziekte naar het zuidoosten. Opvallend was dat veel ziektegevallen voorkwamen in de Oosterstraat terwijl dat nu juist een brede straat was met huizen die nog geen tien jaar oud waren. Daarna verspreidde de cholera zich over de gehele stad, ja zelfs over het Poortland en het verdere buitengebied. Vooral de Buitenwatersloot werd getroffen. Eind augustus was het ergste voorbij. Als het feitelijke einde van de epidemie wordt 19 november aangehouden. De ziekte trof 685 personen. Van deze zijn er 427 overleden op een bevolking van 22.032. Dat was 1,94% van de bevolking.



De cholera maakte in Delft vooral slachtoffers in het laaggelegen, noordoostelijk deel van de stad. In 1866 waren veel slachtoffers afkomstig uit de Oosterstraat. Dit was een in 1862 aangelegde, relatief brede en moderne straat en beslist geen slop. Wel lagen de woningen laag en aan het water. De kwaliteit van het grondwater bleek een belangrijke rol te spelen bij de besmetting (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft, A.P.I. Kerklaan).

Wat de maatregelen betreft: er werd in Delft geen cholera commissie benoemd. De oudste stadsgeneesheer, dr. P.J.A.H. Vermeulen, kwam elke dag op het raadhuis om met burgemeester Johannes van Kuijk maatregelen te beramen die, volgens de burgemeester, 'dan ook dadelijk werden ten uitvoer gebracht'. De kermis werd afgelast. De paardenmarkt mocht doorgaan maar alle openbare vermakelijkheden rond deze markt werden verboden. Op aanvraag van de geneesheren werden dekens, matrassen, een krachtige soep en wat rijst aan de bevolking verstrekt. Voor de reiniging van straten, sloten en wegen werd een dubbele hoeveelheid menskracht ingezet. Zeshonderd woningen waar de cholera zich had voorgedaan werden, ontsmet met chloorkalk en ijzersulfaat. Hospitaalpersoneel, (stads)artsen en de apotheker werkten dag en nacht. In enkele gevallen werden gezonde gezinsleden van lijdens uit hun huizen gehaald en in veiliger omgeving ondergebracht. Ook hielpen oppassers uit het hospitaal soms in de huizen van de lijdens. De overledenen werden naar het nieuwe 'baarhuis' op het algemene kerkhof in het huidige Kalverbos gebracht. Nadat vastgesteld was dat er geen sprake was van schijndood, werden zij ter aarde besteld. Dezelfde lijn werd gevolgd op het rooms-katholieke kerkhof en dat van de joodse gemeenschap.

Alleen dat water!!!! De burgerij kwam in actie tegen de kwaliteit van het grachtwater, dat was 'stinkwater'. En stank betekende volgens de nog steeds heersende leer der miasma's: ziekte. Moesten de grachten niet gedempt worden en vervangen door een rioolstelsel? Een zekere Joost Thoof vroeg of de gemeente de stinksloot achter zijn huis wilde dempen. Het gemeentebestuur verklaarde zich onbevoegd, omdat de sloot van de gemeente Hof van Delft was. Op 18 juni 1866 schreef de openbare gezondheidscommissie (OGC) onder voorzitterschap van wethouder Van der Leeuw dat zijn commissie niet meer beschikte over gegevens van de geneeskundigen over het verloop van de epidemie omdat deze geen tijd hadden om haar in te lichten. Daarom kwam de commissie zelf met een aantal suggesties tot verbetering van de schadelijke uitwasemingen. De circulatie van het water in de grachten aan de oostzijde van de stad moest verbeterd worden. Enige met name genoemde sloten dienden te worden uitgediept. Bij andere sloten kon zij slechts adviseren ze te dempen. Verder kwam de commissie met een lijst van plaatsen in de omgeving vanwaar water per schip kon worden aangevoerd. In alle gevallen was dit water enigszins door Maaswater verontreinigd. Daarom verdiende duinwater de voorkeur. Het college van B&W stelde het stuk in handen van de commissie van fabricage (gemeentewerken) voor nader onderzoek en deelde dit aan de OGC mee. Die berichtte B&W op 27 juni dat zij aan de heer A. Brester jr., leraar scheikunde aan de HBS te Delft, had verzocht een rapport op te stellen over de kwaliteit van het drinkwater uit de stadspompen. De resultaten van dit onderzoek wilde de OGC in de *Delftsche Courant* publiceren om te laten weten bij welke pompen goed drinkwater verkrijgbaar was. Op 24 juli werd het rapport van Brester door de OGC aan B&W aangeboden. Het water was onderzocht op kleur, helderheid en reuk, hardheid, gehalte aan dubbelkoolzure kalk, gips en organische stoffen (fecaliën). De laatste rubriek was de belangrijkste omdat immers de kans bestond dat de besmetting met cholera via de

ontlasting van patiënten zou geschieden. Brester had de resultaten gegroepeerd in pompen met vrij goed drinkwater (7 stuks), vrij slecht drinkwater (7 stuks) en pompen met zeer slecht, onbruikbaar drinkwater (10 stuks). De aanduiding 'vrij goed drinkwater' had hij voorzien van een voetnoot die vernietigend was voor het water uit alle stadspompen: 'Dit water bevat veel te veel organische en anorganische bestanddelen om goed te kunnen heten. Ook is het slechts vrij goed, voor zover men het met het veel slechtere water der overige stadspompen vergelijkt.' De OGC trok daarom haar oorspronkelijke plan tot publicatie van de resultaten in de *Delftsche Courant* in. Verbetering van de doorstroming van de grachten door een stoomgemaal bleef als oplossing over, maar dit was een oplossing die pas op de lange termijn effect kon krijgen. Een snelle oplossing betekende aanvoer van goed drinkwater per schip. En dat was duinwater.

Een burgerinitiatief voor een duinwaterleiding

Het gemeentebestuur werd ook op een andere manier met de waterkwestie geconfronteerd. Moest er geen duinwater voor de bevolking beschikbaar komen? De verhalen uit Amsterdam over de heilzame werking van het duinwater dat daar in bepaalde wijken werd gedronken waar vervolgens de cholera uitbleef, drongen ook tot Delft door. De Delftse burgers Nico Hubert Henket (pas benoemd tot hoogleraar Waterbouwkunde aan de Polytechnische School), Adriaan Huët, Hermanus Hartog Heys van Zouteveen en Pieter Langenhuizen Lz. besloten, met de literator Hendrik de Veer als woordvoerder, gezamenlijk een waterleidingbedrijf op te richten om duinwater te brengen in maar liefst vijf steden tegelijk: Leiden, Den Haag, Delft, Schiedam en Rotterdam. Het water wilden zij onttrekken aan de duinen bij Scheveningen. Hiervoor hadden zij een concessie van het Rijk nodig, die door hen op 30 juni 1866 werd aangevraagd bij de minister van Binnenlandse Zaken. Ook de gemeenten moesten hun plan steunen. In het late najaar dienden De Veer c.s. een verzoekschrift in bij het gemeentebestuur van Delft om in te stemmen met hun plannen en deze te ondersteunen bij de regering. Als dat akkoord was, zouden De Veer c.s. met de gemeentearchitect C.J. de Bruijn Kops een gedetailleerd plan voor Delft samenstellen. In december organiseerde de Maatschappij voor Nijverheid en Handel een bijeenkomst waarop één van de initiatiefnemers het plan zou komen toelichten. De inwoners van Delft werden via een advertentie in de *Delftsche Courant* hierop geattendeerd. Het gemeentebestuur kreeg geen aparte uitnodiging. Burgemeester Van Kuijk schreef aan de Maatschappij voor Nijverheid en Handel dat het college van B & W pijnlijk getroffen was dat de gemeenteraad, als de enige wettige vertegenwoordiger van gemeentebestuur en bevolking, geen uitnodiging voor de bijeenkomst had ontvangen. Hij was er niet van gediend om onder druk te worden gezet en stelde voor de bijeenkomst uit te stellen. Daarna veranderde de toon van zijn brief opmerkelijk. Hij zou dan de raad binnen acht dagen bijeenroepen die naar te verwachten viel positief op de plannen zou reageren. Hij vroeg de Maatschappij om een spoedige beslissing 'aangezien de Commissaris des Konings de beleefdheid heeft gehad ons te wijzen op het belang van duinwaterleiding.' De

Op de boek van Raam en Rietveld stond een publieke waterpomp. Het Rapport aan den Koning (1868) meldt over deze pomp: 'het welgat is in opgehoogden grond, daaronder klei. Pomp van ijzer en lood, wordt door gracht- en zakwater gevoed en is door niet vochttdigte riolen en putten omringd. Het niveau is 1 el beneden den beganen grond. Het water is geelachtig, helder, vrij goed van smaak.' Zie ook de archeologische rubriek over opgraving van deze put (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).



vergadering werd uitgesteld. Burgemeester Van Kuijk schreef aan de commissaris dat de gemeenteraad op 14 december over de duinwaterleiding zou vergaderen. Hij dacht dat deze wel met de plannen van De Veer c.s. akkoord zou gaan, maar zeker wist hij dit niet 'omdat het drinkwater in onze gemeente bepaald beter is dan in de naburige gemeenten en wij tegenwoordig tegen elke grote uitgaaf moeten opzien'. Op 21 december betuigde de Raad in principe instemming met het voorstel onder voorwaarde dat er vijftig à zestig plaatsen, voor het merendeel in de armere wijken, zouden worden gecreëerd waar de omwonenden gratis duinwater konden krijgen. Opvallend was dat enige raadsleden daarbij dachten aan pompen. Kennelijk hadden zij het beeld dat putten zouden worden aangesloten op de waterleiding, waaruit het water kon worden opgepompt. De burgemeester vertelde wat er nog meer stond in de missive van de commissaris. Daarin waarschuwde deze dat de gemeenteraad van Den Haag akkoord was gegaan met de aanvraag van de concessie maar wel voor Den Haag alléén. Daarnaast had de Haagse raad gevraagd om overlegging van een rapport dat waterdeskundigen aan de minister van Binnenlandse Zaken hadden uitgebracht.

B&W van Den Haag had het inmiddels in handen. Van Kuijk zei niet met zoveel woorden dat Delft dit ook moest doen, maar wel dat Delft de boot niet moest missen.

De cholera als aanjager van de volksgezondheid: het jaar 1867

Bij de uitwerking van de plannen van De Veer c.s. bleek al spoedig dat deze voor Delft bijzonder duur uit zouden komen. Misschien moest dus toch nog eens naar het grachtwater worden gekeken. Het college agendeerde daarom voor de raadszitting van 15 mei 1867 een voorstel om de kwaliteit van het grachtwater te laten onderzoeken door de gemeentearchitect, de reeds genoemde hoogleraar Waterbouwkunde Nico Henket en de Rotterdamse waterstaatkundig ingenieur Thomas Joannes Stieltjes (Stieltjes had Henket bij de Polytechnische School aanbevolen). In de toelichting stelde burgemeester Van Kuijk dat de doorstroming van de grachten niet deugde. De Buitensingel, de Oude Delft en de Voorstraat hadden meestal geen problemen met de waterverversing maar de doorstroming in de Verwersdijk was veel minder en in de zijgrachten zoals de Vlamingstraat en de Langendijk was deze zeer slecht. Volgens hem was het water van slechte kwaliteit afkomstig van Schiedam! Dat was tijdens een schouw geconstateerd. Een meer voor de hand liggende oorzaak schakelde hij uit met de volgende woorden: 'Reeds nu evenwel moeten wij opmerken, dat de oorzaak van het zogenaamde stinkwater niet gelegen kan zijn in de vele riolen die in de stadsgrachten uitlopen, daar dit feit reeds gedurende eeuwen plaats had.'

Bijna twee maanden later werd Delft getroffen door een korte maar kwaadaardige epidemie. In de periode van 12 augustus tot 1 oktober 1867 werden 148 personen aangetast; 104 bezweken; mortaliteit 70%, waarbij 'betrekkelijk veel personen uit den gegoeden stand werden aangetast.'

De onderzoekscommissie kwaliteit grachtwater vond de klachten over het stinkwater overdreven maar reisde toch door naar Scheveningen. Daar vond zij een kreek waaruit gemakkelijk duinwater ten behoeve van Delft in schuiten kon worden ingenomen. Daartoe werd besloten. Tijdens de cholera-epidemie van 1867 werd voor het eerst duinwater - kosteloos - aan de bevolking ter beschikking gesteld. Groot was het succes nog niet. Veel mensen bleven hun bekende drinkwater trouw, een kwestie van smaak of te ver moeten sjouwen. Delft is doorgestaan met de aanvoer van duinwater per schip, dat na de epidemie tegen betaling aan de bevolking werd geleverd. Dat, en de bewustwording dat er wat aan de waterkwaliteit gedaan kon worden, was de 'winst' van de epidemie van 1866/67. Verdere effecten moesten in latere jaren blijken.

De effecten

De commissaris des Konings kreeg gelijk. Het rapport aan de minister wat betreft het plan voor een duinwaterleiding voor de vijf steden bleek bestuurlijk dynamiet te zijn. De commissie constateerde dat er in de duinen tussen Scheveningen en Wassenaar te weinig water gewonnen kon worden voor alle vijf

steden. Zij adviseerde de gemeenten Rotterdam en Schiedam dat deze beter gebruik konden maken van gefilterd Maaswater. Delft en Den Haag moesten het samen eens worden over het Scheveningse duinwater. Daarop claimde Den Haag het duinwater voor zichzelf. De Veer c.s. verkregen in 1868 bij koninklijk besluit hun concessie. De concessie verliep ongebruikt. Het vervolg was geen succesverhaal voor Delft. Door bestuurlijke tegenwerking vanuit Den Haag en het Westland maar ook door gebrek aan durf van het Delftse gemeentebestuur duurde het tot 1887 voor Delft duinwater kon betrekken uit het duingebied tussen Loosduinen en Monster.

Veel slagvaardiger trad het gemeentebestuur op in de strijd tegen de vervuiling van de grachten. Het zette een eigen gemeentereiniging op onder de uitstekende directie van J.H.Weber. Het koos als één van de eerste gemeenten voor het in Groningen uitgeprobeerde tonnenstelsel: verwisselbare tonnen onder het privaat. Delft deed het echter beter dan Groningen. Daar werden de tonnen in open karren geleegd die door gemeentewerklieden werden opgehaald en ongereinigd teruggegeven. Delft vervoerde de tonnen per schip, in mindere mate per kar, naar de Staal. Daar werd de mest gestort in verzamelputten om vermengd met stadsvuil te worden gecomposteerd. De compost werd verkocht aan tuinders uit het Westland. De vaten werden op de Staal gereinigd en gedisinfecteerd. Daarna werden zij teruggeplaatst op de adressen, waar zij vandaan kwamen. Deze hele dienstverlening was gratis. Het tonnenstelsel was direct een succes. In een paar jaar groeide het aantal deelnemers tot 1.200, een kwart van de Delftse gezinnen. Helaas gold hier de wet van de remmende voorsprong; in 1974 werd pas de laatste houten ton ingeleverd. Deze stond in een huis aan het Achterom. Vlak daarvoor waren de tonnen verwijderd uit de straten Siberië en Scheepmakerij.

Om de invoer van het tonnenstelsel te bespoedigen, liet de gemeente op haar kosten een speciale timmer- en metselploeg privaten bouwen of binnen in woningen daarvoor een ruimte afscheiden. Ook liet zij particuliere beerputten dempen. Om de doorstroming van de grachten te bevorderen werd een stoomgemaal gebouwd. Wat was de invloed van deze maatregelen op de cholera?

De aftocht van de cholera

In 1873 heerste de cholera van 30 november tot 26 december. Nu werden elf personen ziek. Daarvan stierven er acht. De gemeente Delft telde in dat jaar 22.748 inwoners. Als nasleep van deze ziekteperiode werden in 1874 nog twee mensen aangetast, waarvan er één stierf. In 1884 dreigde weer een inval van de cholera. Deze keer benoemde burgemeester F.M. de Vries van Heijst een cholera-commissie. Bij de installatie was de sfeer hoffelijker dan ooit. Na de installatie door de burgemeester dankte één van de leden hem voor het in hen gestelde vertrouwen. Hij stelde voor de burgemeester tot erevoorzitter van de cholera-commissie te benoemen. Dit geschiedde bij acclamatie. Verder bleef het notulenboek leeg, de cholera kwam dat jaar niet in Delft. In 1892 heerste de cholera van 27 september tot 2 oktober; vier zieken waarvan er drie stierven. Delft was



De cholera-epidemie bespoedigde overal de aanleg van drinkwatervoorziening. In Delft kwam deze in 1887 tot stand met onder andere enkele openbare tappunten. Het fonteintje aan de gevel naast de visbanken op de Cameretten dateert uit die tijd (Foto: Jaap Oldenkamp).

inmiddels gegroeid tot een stad van 30.079 inwoners. In 1893 heerste de cholera van 28 augustus tot 4 november: drie lijdens, twee overledenen. Delft telde toen 30.397 inwoners. Hierna bleef de cholera weg. In totaal bedroeg in de periode 1832 tot en met 1893 het aantal cholera-patiënten 2.954 personen van wie er 1.729 aan de ziekte bezweken.

Was de aftocht van de cholera nu te danken aan de door de gemeente Delft getroffen maatregelen? Het antwoord is: ook. Doordat overal in Nederland, ja op vele plekken in de wereld dit soort maatregelen werden getroffen, kon de cholera Delft niet meer bereiken. De actieve bestrijding moest wachten op de ontdekking van de bacterie 'vibrio cholerae' door de huisarts/bacteriejager Robert Koch in 1883 en de ontwikkeling van een vaccin waarvan een eerste versie pas rond de eeuwwisseling beschikbaar kwam. Omstreeks die tijd begonnen de medici het infuus te gebruiken waardoor het mogelijk werd bij de zieke het vocht op peil te houden tot de bacterie verdwenen was. Rest nog een verklaring waarom de cholera in een huis sommige gezinsleden oversloeg. De cholera-bacterie wordt in de maag gedood door het maagzuur, maar tiert welig in de dunne darm. Om de ziekte te krijgen dient iemand dus zo'n grote hoeveelheid besmet water te gebruiken dat het maagzuur niet in staat is om alle bacteriën uit te schakelen.

Verantwoording

Graag dank ik microbioloog emeritus prof. dr. C.P.A. van Boven voor zijn hulp en zeer gedegen literatuurverwijzingen. Ook de mensen van

de studiezaal GAD hebben zeer actief meegedacht evenals nogal wat anderen.

Literatuur

- Berg, W.G.T. van den. *125 jaar Gemeente Reiniging Delft*. Delft: Gemeente Delft, 1998.
- Brock biology of microorganisms*, 11th Ed. by Michael T. Madigan and John M. Martinko, London: Pearson Education, 2006.
- Drasar, B.S., en B.D. Forrest (ed.). *Cholera and the ecology of vibrio cholerae*. London [etc.], Chapman & Hall, 1996.
- Hart, P.D. 't. *Utrecht en de cholera, 1832-1910*. Stichtse Historische Reeks; nr. 15. Zutphen: De Walburg Pers.
- Hoogerhuis, O.W. *Cholera en reactie, een historisch onderzoek naar de reactie op de cholera-epidemieën 1853-1867*. Doctoraalscriptie UvA. Leiden 1986.
- Houwaart, E.S. *De hygiënisten: Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Proefschrift R.U. Limburg 1991. Groningen: Historische uitgeverij, 1991.
- Jaeger, E.R. (Bets). *De cholera in Delft in de 19^e eeuw*. Doctoraalscriptie UvA 1954.
- Johnson, Steven. *Londen, spookstad: Hoe een cholera-epidemie de wetenschap, de steden en de moderne wereld veranderde*. Amsterdam: Meulenhoff, 2008. Vertaling van *The ghost map*. New York: Riverhead Books, 2006.
- Kasteren, Joost van. *Delf's Blaue: gedenkboek Waterleidingbedrijf Delft 1887-1994*. Den Hoorn: Effort b.v., 1994.
- Meijer, Har. *Het vuil, de stad en de dokter: onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2007.
- Vooy's, A.C. De, 'De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw: een demografische studie. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 58 (1951), 233-271.

Fa. H. du Clou en Zonen

SCHILDERSBEDRIJF

DIRKLANGENSTRAAT 59

2611 HV DELFT

TELEFOON 015-2121352



Slijterij & Wijnhandel
"De Wijnstok"

1969



2009



Fred. Hendrikstraat 34 a, 2628 TC Delft
Webwinkel: www.de-wijnstok.nl





UW PARTNER BIJ
 ● ONDERHOUD
 ● VERBOUW



Naaborg's Bouwbedrijf B.V.
 Wateringsevest 21, 2611 AW Delft
 Tel. 015-2122416, Fax 015-2121271

Authentieke belettering

BOUSQUET

Jan Hoekstra

Raam 23 2611 LS Delft 015-21 43 493

- ber. van NLS
vertr. naar A
- 31 CORNE**
ber. van HOO
Emeritaat
- 32 HUIG**
berals candyan
vertr. naar RI
- 33 ANDRI**
ber. als cand. va
vertr. naar M
- 34 ADRI**
ber. van RIJS
vertr. naar V
- 35 MART**
ber. van HE
vertr. naar K
- 36 WILLI**
ber. van RE
vertr. naar M
- 37 GERR**

aannemersbedrijf gebr. mensert b.v.

Traditionele bouwers sedert 1892

- **nieuwbouw**
- **restauratie**
- **onderhouds- en
renovatiewerken**
- **utiliteitswerken**



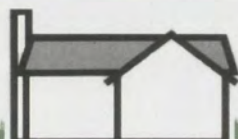
**mensert b.v. werkt voor particulieren, bedrijven,
gemeentelijke- en overheidsinstellingen.**

Verwersdijk 35-35a Delft

Tel: 015-2125365



Bouwend Nederland
de vereniging van bouw- en infrabedrijven



Postbus 3298 - 2601 DG Delft



DE PROFS[®]

**VERF, WAND-
EN WOONIDEE**

Papsouwselaan 137c, 2624 AK Delft

www.de-profs.nl

Tandem Fit Surculus Arbor: Eens wordt de loot een boom Het Delftse Tekengenootschap 1828-1864

Wilma van Giersbergen

Verantwoording

Op 26 december 1827 richtten enkele Delftse notabelen het Tekengenootschap Tandem Fit Surculus Arbor op. Doel was zich te oefenen in de tekenkunst. Na een fusie in 1841 werd Tandem een multidisciplinair genootschap met vier afdelingen: Tekenkunde, Letterkunde, Toonkunst (Muziek) en Natuurkunde. De belangrijkste afdeling bleef echter de tekenkunst. Wegens gebrek aan belangstelling voor de praktische oefeningen werd het genootschap in 1864 ontbonden. Het Tandemarchiefje, slechts 25 centimeter, bevindt zich in het Gemeentearchief Delft (archieffnummer 276; 37 inventarisnummers). Het werd in 1936 door de erven van tekenleraar P.A. Haaxman geschonken. Het archief is zeer onevenwichtig aangezien verschillende jaren deels of zelfs helemaal ontbreken. Evenmin is er continuïteit in de administratie van het ledenbestand en vaak zijn de achternamen zonder voorletters genoteerd. Aangezien vaak meerdere leden uit dezelfde familie lid waren van het genootschap is het daardoor onmogelijk na te gaan om welke persoon het gaat. Daar waar het lid belangrijk is voor het verhaal, maar zijn voornaam onbekend is, wordt dit met een (?) aangegeven. Qua betekenis en omvang is de Tekenkunde de belangrijkste afdeling. De informatie over de andere drie afdelingen is zo versnipperd, dat er nauwelijks een samenhangend verhaal van te maken is. Nader onderzoek met behulp van andere bronnen zou met name de afdelingen Toonkunst en Letterkunde meer recht doen. Desondanks is het Tandemarchief waardevol, omdat het inzicht geeft in bijna veertig jaar cultureel klimaat in Delft.

Het Tandemarchief vertoont een duidelijke tweedeling, waarbij het jaar 1841, het moment van de fusie, als breekpunt geldt. Onderstaand artikel, dat voorafgegaan wordt door een inleiding, houdt deze indeling aan. Eerst wordt ingegaan op het genootschap als geheel, daarna op de activiteiten per afdeling. Aangezien de basis van dit artikel het Tandemarchief is, wordt het niet meer als aparte bron vermeld.

Inleiding

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden in Nederland naar Engels en Frans voorbeeld genootschappen opgericht. Dit waren ontmoetingsplaatsen voor goeude burgers, die zich uit liefhebberij bezighielden met kunsten en we-

tenschappen. Er waren genootschappen voor tekenkunst, letterkunde, wis- en natuurkunde, heelkunde, toonkunst (muziek) enzovoort. In het winterseizoen konden de leden, afhankelijk van het soort genootschap, kunstbeschouwingen, concerten en redevoeringen bijwonen, en tekenkundige oefeningen of natuurkundige proeven doen. Aangezien Nederland in de achttiende eeuw haar belangrijke handelspositie had verloren, stagneerde de economische bedrijvigheid en raakten beeldende kunsten, nijverheid en bouwkunsten in verval. Daardoor had Nederland ten opzichte van het buitenland een enorme achterstand. Particulieren probeerden met de oprichting van genootschappen en maatschappijen, zoals de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij (Haarlem 1777) en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Edam 1784), de achterstand te ondervangen. Om de bereikbaarheid te vergroten, hadden de maatschappijen vele afdelingen in het land.¹

Omstreeks 1800 had elke stad wel een tekeninstituut, al dan niet verbonden aan een genootschap. De leden - kunstenaars en kunstliefhebbers - kwamen enkele avonden per week bij elkaar om volgens traditie te kopiëren naar voorbeeldprenten, gipsen afgietsels van (delen) van antieke beelden en naar levend gekleed dan wel naakt model.

Tekenonderwijs was in tweeërlei opzichten bijzonder belangrijk. Het werd gezien als noodzakelijk onderdeel van een beschaafde opvoeding en het was de basis van de ambachtelijke nijverheid. Om een voorwerp te kunnen vervaardigen, moesten ambachtjongens, zoals schrijnwerkers, (edel)smeden, stuka-doors, wagenmakers, bouwkundigen en graveurs, een ontwerp kunnen tekenen en kunnen lezen. Van oudsher leerden zij dit in de praktijk of bij een gilde, het opleidingsinstituut voor ambachtslieden. Aangezien tijdens de Franse Revolutie het gilde was afgeschaft, hadden de deftige tekeninstituten zich in veel gevallen ook opengesteld voor handwerkslieden. Die tekenden dus niet voor hun plezier maar met het oog op hun beroep. De te kopiëren voorbeelden waren echter dezelfde als die de leden gebruikten en niet gericht op de praktijk. De nadruk lag op handtekenen - het vermogen om contouren en arceringen uit de losse hand te tekenen - en op bouwkundig tekenen, waarbij hulpmiddelen zoals passer of tekenhaak werden gebruikt. Aangezien de standen strikt gescheiden waren, tekenden de ambachtjongens op andere avonden dan de burgerij. In sommige gevallen, zoals in Rotterdam, hadden de jongens zelfs een eigen trap in het gebouw.²

Ter bevordering van de nijverheid verplichtte koning Willem I in 1817 elke stad tot oprichting van een tekenschool of een tekenacademie (een uitgebreidere variant). Om deelname te stimuleren moest het onderwijs voor de ambachtjongens gratis toegankelijk zijn. Zij konden kiezen uit twee richtingen: handtekeningkunde en bouwkunde. Aangezien de jongens overdag werkten, kregen ze 's avonds in de wintermaanden les. Het is duidelijk dat deze tekenscholen in veel gevallen een voortzetting waren van de tekengenootschappen. Uitvoering en financiering kwamen voor rekening van de gemeenten, waardoor niet elke stad meteen in staat was een tekenschool op te richten. Zo kreeg Delft zijn te-

kenschool pas in 1828. Men moet zich realiseren dat de tekenscholen en -academies, hoewel de naam anders doet vermoeden, opleidden tot uitoefening van de 'nuttige' kunsten, dus tot ambachtsman, en niet tot de 'schone' kunsten, dus niet tot kunstenaar. Dit gold ook voor de grote academies van Rotterdam en Den Haag. Wilde men kunstschilder worden, dus ook leren schilderen, dan moest men naar een Academie van Beeldende Kunsten in bijvoorbeeld Amsterdam, Antwerpen of Parijs, of naar het atelier van een schilder. In dit artikel beperk ik me tot het tekenen binnen het Genootschap Tandem.

De Delftse situatie

In 1828 werd in Delft zowel het Tekengenootschap als de Stadstekenschool opgericht. In vergelijking met andere steden was dit zeer laat. Delft voelde echter niet eerder de behoefte omdat het de Artillerie- en Genieschool, een opleiding voor de militaire elite, binnen haar muren had. Tekenend was er een belangrijk onderdeel, omdat het de enige manier was om bijvoorbeeld strategisch belangrijke gebieden vast te leggen. De meeste aandacht werd daarom besteed aan landschapstekeningen. Aan de Delftse militaire school werd dat gegeven door Balthasar Joosz en David François Bongaertz. Daarnaast was portretschilder Izaak Schouman tekenleraar voor de cadetten van het in Delft gelegerde bataljon artillerie.³ Deze docenten gaven zeker ook privé-les, evenals hun collega's Johannes Jelgerhuis en Cornelis Ouboter van der Grien(d)t. Kunstenaar en toneelspeeler Jelgerhuis woonde van 1777 tot 1805 in Delft; tekenleraar Ouboter van der Grien(d)t had zich in 1820 vanuit Rotterdam in de stad gevestigd.

De behoefte aan een tekeninstituut ontstond dan ook toen de Artillerie- en Genieschool in 1828 haar deuren sloot ten gunste van de in dat jaar geopende Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda. De KMA zou binnen Breda, een vergelijkbare stad als Delft, voor een bloeiend kunstklimaat zorgen. Joosz en Bongaertz vertrokken naar de KMA, Schouman volgde in 1836. Het culturele klimaat in Delft kwam daarmee in de knel, want zonder militair instituut, dat een belangrijke opdrachtgever was van bijvoorbeeld portretten, was Delft te klein voor kunstenaars.⁴ De behoefte aan portretschilders bleef en ze werden van buiten Delft aangetrokken. Zo portretteerde de Haagse schilder Cornelis Cels in 1828 Hendrik van Berkel en in 1838 Sophia Elisabeth Ohrlly. Met het vertrek van de militaire school blijkt de vraag naar tekenonderwijs nijpend gezien de gelijktijdige oprichting van het Tekengenootschap en de Stadstekenschool. Met de twee scholen was ook meteen het standverschil duidelijk. De Stadstekenschool was voor jongens uit de ambachtsstand, het Tekengenootschap voor de gegoede burger. Cornelis Ouboter van der Grien(d)t werd tekenleraar aan de Stadstekenschool, Izaak Schouman voorzitter van het Tekengenootschap.

Het Delftse Tekengenootschap. 1828-1841: de eerste periode

Om aan de vraag naar tekenonderwijs voor de gegoede stand te voldoen, besloten enkele burgers op 26 december 1827 tot oprichting van het Tekengenoot-

schap onder de spreuk Tandem Fit Surculus Arbor (Eens wordt de loot een boom - ooit de lijfspreuk van prins Maurits van Oranje). Schouman, bij wie de oprichting plaatsvond, werd president (voorzitter), Maximiliaan Anne 's Gravesande Guicherit secretaris en S.H. Wesseling penningmeester.⁵ Op 25 januari 1828 werd het genootschap officieel ingewijd in de Waalse kerk. Onder het gehoor bevonden zich behalve burgemeester en wethouders ook 'Hooge Civiele, Geestelijke en Militaire Autoriteiten', allen in gezelschap van hun dames. Schouman opende de avond en 's Gravesande Guicherit las een extract voor uit de notulen van het genootschap. Daarna hield Schouman een 'doelmatige en der kunst waardige aanspraak', gevolgd door een redevoering van 's Gravesande Guicherit getiteld 'De Eigenschappen, welke den waren Schilder moeten kenmerken, met toepassing daarvan op de Nederlandsche Kunstenaars van vroegere tijden'. Het was kennelijk een breedvoerige toespraak, want zij werd regelmatig onderbroken door het 'Spelen des Orgels'. De hele feestavond scheen nogal aan de lange kant te zijn geweest maar had wel de aandacht van de toehoorders, getuige de slotzin van het verslag: 'De orde en stilte, welke gedurende de geheele feestviering heerschten, waren buitengewoon, en getuigden van het belang, 't geen de inwoners dezer stad in alles stellen, wat tot den groei en den bloei van Kunsten en Wetenschappen kan medewerken.'⁶ En daarmee was het genootschap een feit.

In korte tijd telde het genootschap zo'n dertig leden.⁷ De tekenavonden vonden plaats op dinsdag en op vrijdagavond van begin oktober tot eind maart. De 'directeur der oefeningen' - tekenleraar - werd benoemd uit de leden. Waarschijnlijk was voorzitter Schouman ook de tekenleraar. De baan was onbezoldigd, maar desondanks aantrekkelijk vanwege het netwerk en dus de kans op opdrachten. De eerste tekenavond ging van start op 5 februari 1828 in een lokaal boven de Waterslootse Poort dat het genootschap van de gemeente huurde. Na een ingrijpende verbouwing van de Stadsdoelen in 1831 verhuisde het genootschap naar die locatie.

Een genootschap kende werkende (gewone) leden, honoraire (buitengewone) leden en leden van verdiensten (ereleden). Een werkend lid nam daadwerkelijk deel aan de tekenavonden. Honoraire leden waren alleen lid ter verhoging van hun status en van die van het genootschap. Zij betaalden namelijk contributie maar tekenden niet. Leden van verdiensten werden benoemd nadat ze hun sporen in de kunsten ruimschoots hadden verdiend. Vaak was dat op hoge leeftijd. In Delft waren aanstaande werkende leden aan een examen onderworpen. Zo werden in 1835 de beide zonen van het lid A. Perk na examinering als werkend lid tot Tandem toegelaten. Zowel over de leden als over het aantal is weinig bekend. Slechts enkele namen worden genoemd: Cornelis Hoekwater (wijnkoopman en glasfabrikant), Petrus Johannes Kipp (apotheker), A. Perk (meelhandelaar) en Jan Daniël Hoekwater (wijnkoopman), die overigens de wijn leverde.

Wat was bij aanvang de financiële armslag? Er is een rekeningoverzicht over 1829-1830, het tweede jaar. Het genootschap startte met 3 gulden en 27 cent



*De Waterslootse Poort, in 1847 verkocht en daarna afgebroken. In één van de lokalen boven vonden de tekenavonden plaats. Pierre Tetaer van Elven, 1847
(Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).*

in kas. Het telde tien werkende leden, die elk jaarlijks een contributie van 10 gulden betaalden, en 25 honoraire leden, elk goed voor een contributie van 8 gulden per jaar. Daarnaast ontving Tandem inkomsten uit boetes die moesten worden betaald bij afwezigheid of bij te laat komen. Honoraire leden waren vrijgesteld van boetes, werkende leden betaalden bij binnenkomst na aanvangstijd van 7 uur 10 cent boete en na 8 uur 20 cent. Om het lang blijven plakken na afloop tegen te gaan, was de boete extra hoog gesteld. 'Degenen, welke na dat de oude kerke-klok tien uren zal geslagen hebben, blijft, zal verbeuren eene gulden.' Nieuwe leden betaalden introductiegeld. Hoeveel dat was, wordt niet genoemd maar het totaal aan introductiegeld en boeten bedroeg ruim 35 gulden. Aan het eind van het jaar had Tandem ruim 445 gulden aan inkomsten. De totale uitgaven in 1829-1830 bedroegen ruim 435 gulden, waarmee het batig saldo op ruim 10 gulden kwam. De afrekening geeft geen overzicht waaraan het geld werd uitgegeven, maar uit rekeningen van andere genootschappen kan men afleiden dat men betaalde voor huur en schoonmaak, voor inhuur van mo-

dellen en aankoop van tekenvoorbeelden en pleistermodellen, voor kolen, olie en drukwerk en, niet onbelangrijk, voor ankers wijn. Een genootschap was tenslotte een gezelligheidsvereniging.

Delft, 1848

Geleverd aan den heer J. Schiman
door J. D. HOEKWATER A.J.Z.

e 3/4 pt.	13	1 anker 20 degen	Impost.	20 -
				9 10.
				29 10

J. D. Hoekwater

Rekening voor levering van een anker wijn aan Tandem door J.D. Hoekwater op 13 september 1848. Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Het uitbreken van de Belgische Opstand (1830-1839) kort na de succesvolle start was ingrijpend voor het genootschap. De opstand leidde landelijk tot een economische recessie en riep weerbare mannen op voor de schutterrij. De rekening-courant van 1837-1838 geeft twaalf werkende en achttien honoraire leden. Deze laatste kapitaalkrachtige groep was dus met een kwart geslonken ten opzichte van 1829-1830. Hoeveel invloed de oorlog verder had op het genootschap is moeilijk te zeggen, maar feit is dat Tandem pas na de opstand echt tot bloei kwam.

Het Delftse genootschap. 1841-1864: de tweede periode

Op 12 augustus 1840 stuurde het genootschap een plan naar B. en W. van de gemeente Delft dat getuigt van ambitie. Tandem wilde én een school voor volksonderwijs in de natuurkundige wetenschappen (industrieschool) én een muziekschool oprichten. Het liet wel meteen weten dat ze onvoldoende geldelijke middelen bezat. Kort erop fuseerde het Letter- en Toonkunstig Genootschap Muis Sacrum met het Tekengenootschap, terwijl het Stads Muziek Collegie ook onder zijn beheer kwam. Daarnaast voegden ook de beoefenaars van de natuurkunde zich bij Tandem zodat het een multidisciplinair genootschap werd met vier afdelingen: Tekenkunst, Toonkunst, Letterkunde en Natuurkunde. Elke afdeling had een bestuur dat verantwoording schuldig was aan het algemene bestuur. Uit het regle-

ment blijkt dat het tekenen het belangrijkste bleef. Het doel van het genootschap werd omschreven als 'de beoefening van de teeken- en schilderkunst in het bijzonder, en alle andere fraaije kunsten en wetenschappen in het algemeen'. Tot 1848 volgde er een periode van grote bloei.

Het algemene bestuur werd gevormd door voorzitter J.W. Sesslerer, secretaris A. Perk en penningmeester M.A.M. 's Gravesande Guicherit, zoon van één van de oprichters van Tandem. Voorzitter van de afdeling Toonkunst was C.E. Overgaauw Pennis en kort daarna J.E. Valeton; van de afdeling Natuurkunde respectievelijk P.J. Kipp, J.W. Sesslerer en L. van Meerten; en van de afdeling Letterkunde J.E. Valeton, later M.A.M. 's Gravesande Guicherit. De uitbreiding maakte in 1843 de aanstelling van een custos (conciërge) noodzakelijk. Dit werd J.J. Poole. Hij droeg de zorg voor de lokalen, het tijdig ontsteken van licht en vuur en het bedienen van de leden.

De leden

Pas na de fusie geeft het Tandemarchief de namen van de leden. Daartoe behoorden vooraanstaande Delftenaren: kantonrechter Cornelis Overgaauw Pennis, fabrikant Willem van Westrheene, tabakshandelaar T. Draijer (die aan Tandem de sigaren leverde), wethouder J.P. van Marselis Hartsinck, fabrikant Hermanus Hartogh Heijs, Bartolomeus (?) van Berkel, Jacobus van de Chijs, E.P.J. van der Mandele en H.P. van der Mandele. Velen van hen hadden politieke functies en de families Van Berkel, Hoekwater, Van der Mandele, Van Meerten, Hartogh Heijs en Overgaauw Pennis behoorden tot de raads geslachten die decennia lang in Delft de macht in handen hadden.⁸ Het merendeel van deze leden zal honorair lid zijn geweest.

Het jaar 1842-1843 telde 43 werkende leden, 53 honoraire leden en 40 tijdelijke leden, dus 136 contribuërende leden. Tijdelijk lid kon men worden als men geen vast verblijf had of het vooruitzicht had niet lang in de stad te blijven, zoals officieren. Daarnaast telde het genootschap nog 9 ereleden en 3 begunstigers. Vanaf 1848 daalde het aantal werkende leden: in 1848-1849 tot slechts 29 (à 5 gulden). Het aantal honoraire leden bleef op 53 (à 3 gulden), het aantal begunstigers op 2 (à 8 gulden). Wel meldden zich 5 nieuwe werkende leden aan, waarmee het aantal op 34 kwam. Het jaar 1849-1850 toont een algehele terugloop van leden. Er zijn dan nog slechts 15 werkende leden, 30 honoraire leden en 3 begunstigers. Tijdelijke en nieuwe leden worden niet genoemd. Waarschijnlijk hield de drastische daling verband met de algemene economische recessie die Nederland toen in haar greep hield.

In 1853 werd het reglement herzien. Toetreden werd mogelijk vóór het achttiende jaar maar dan had men geen stemrecht. Een aanstaand werkend lid bleef onderworpen aan ballotage. De contributies werden gesplitst: 10 gulden voor een algemeen lid, 6 gulden voor een tijdelijk lid en 3 gulden voor een afdelingslid. Voorzitter was F.M.T. Gysberti Hodenpijl en secretaris P.A. Haaxman. Penning-

meester H.P. van der Mandele werd in 1858 opgevolgd door Reijnier de Phillietaz de Bousquet. Tandem had grote moeite het hoofd boven water te houden. Het probeerde nieuwe leden te trekken door 'vroegtijdige aankondiging der verrigtingen des Genootschaps in de Stadscourant'.

Het BESTUUR van het GENOOTSCHAP Tandem fit surculus arbor, brengt ter kennis van de Leden, dat de werkzaamheden bij de afdelingen Letterkunde, Teeken- en Toonkunst, weder een aanvang hebben genomen

Het Bestuur voornoemd noodigt wijders bij deze de Stadgenooten uit, die genegen moogten zijn zich als Leden van het Genootschap aanteluiten, daarvan bij een van de ondergeteekenden opgave te willen doen.

Delft, November 1858.

Het Bestuur van het Genootsch. Tandem fit surculus arbor,
Mr. C. E. OVERGAAUW PENNIS.
P. A. HAAXMAN.
J. A. KLEEK.
Mr. B. VAN BERCKEL.
H. P. VAN DER MANDELE.
F. T. PERK.
R. DE FIELLETAZ BOUSQUET.

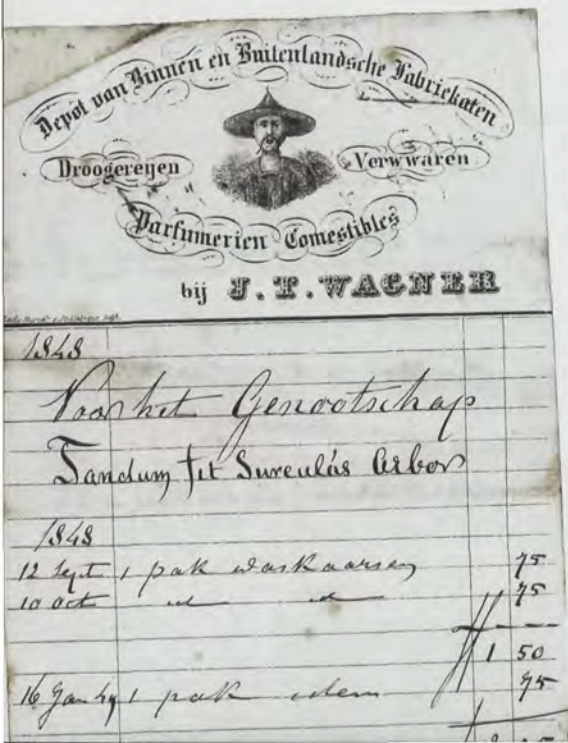
Het bestuur van Tandem kondigt in de Delftsche Courant van 12 november 1858 aan dat de afdelingen hun werkzaamheden weer zijn begonnen (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Bij de opening van het seizoen 1859-1860 was het ledenverlies zodanig nijpend dat Tandem via het sturen van circulaire's, speciaal naar officieren van het garnizoen en studenten van de Koninklijke Akademie, 25 algemene en tijdelijke leden wist te werven. Voor studenten werd de aanmelding extra aantrekkelijk omdat voor hen geen ballotage gold. Het aantal algemene leden kwam met de actie op 80 en het aantal tijdelijke leden op 98, waardoor het genootschap bij het begin van het seizoen 1859 zich weer heel sterk voelde. In een laatste poging te overleven, werd in 1863 de contributie voor werkende leden verhoogd naar 12 gulden en voor honoraire leden naar 7 gulden.

Inkomsten en uitgaven

De belangrijkste inkomstenbron waren de contributies, maar Tandem had ook inkomsten uit verhuur van het lokaal aan derden en uit verlotingen van kunstwerken. Uitgaven behelsden het salaris van de custos, aankoop van kolen, olie, pijpen, wijn, schrijfgerei en drukwerk, reparaties aan lampen, huur van stoelen en

Briefhoofd van J.T. Wagner, leverancier van 'Binnen- en Buitenlandse fabricaten', 'Droogereijen', 'Veruwaren', 'Parfumerien' en 'Comestibles'. Wagner leverde in 1848 waskaarsen aan Tandem. Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).



Briefhoofd van Grutterij de Blaauwe Star, Raap-, lijn- en patentolie, van A. Perk Jz., die in 1849 aan Tandem leverde. Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Grutterij de Blaauwe Star.
 RAAP-, LIJN-, en PATENT-OLIE.
 DELFT, 1849 F. 2
 Het Genootschap Tandem fit Surculus Arbor. Deb.
 voor aan UED. geleverd à contant: aan **A. PERK Jz.**



DELFT, 1849 & 1841
 Het Genootschap Tandem fit Surculus Arbor. Deb.
 Debet aan **J. DE GROOT,**
 Boekhandelaar, Boekdrukker en Boekbinder.
 f. 300
 f. 300
 f. 300
 f. 924
 f. 150
 f. 150
 f. 150
 f. 150
 f. 273 1
 J. de Perk

Briefhoofd van boekhandelaar, boekdrukker en boekbinder J. de Groot, die in 1840 en 1841 drukwerk aan Tandem leverde. Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

serviesgoed en het afsluiten van een brandverzekering. Daarnaast waren er afdelingsgerelateerde uitgaven, zoals aanschaf van muziekwerk, tekenvoorbeelden en chemicaliën. Tandem kocht waslicht bij de weduwe Winkel en bij J.T. Wagner, olie bij A. Perk en J. Perk & zoon, steenkolen bij de weduwe J.P. Hartz en schrijfbehoeften bij W. Beets en drukkerij J. de Groot.

De opheffing

Op 20 september 1864 besloot de algemene vergadering tot ontbinding van het genootschap. Het aantal leden bedroeg op dat moment 86 werkende en 82 honoraire

GENEESMAATSCHAP.
TANDEM FIT SURCULUS ARBOR.
 Aan de LEDEN wordt bekend gemaakt, dat in de ALGEMEENE VERGADERING, gehouden den 20sten September 1864, op een Voorstel tot ontbinding van het Genootschap, is besloten: dat gedurende het Saisoon 1864/65 geen werkzaamheden zullen worden verricht en geen contributiën ingevorderd; dat aan de Leden de gelegenheid wordt gegeven, zich onderling te verstaan omtrent de wederoprigting der verschillende kringen ter beoefening van Letterkunde, Toonkunst en Teekenkunst, waaruit vroeger het Genootschap is zamengesteld. Dat de Leden, die zoodanige vereenigingen zullen hebben gevormd, hiervan binnen vier weken aan het Bestuur moeten kennis geven, als wanneer in eene ALGEMEENE VERGADERING eene definitieve beslissing zal worden genomen. Dat eindelijk de eigendommen van het Genootschap, naar gelang van de bestemming, tegen taxatie, aan de op te rigten Vereenigingen zullen worden voorgedragen.
P. A. HAAXMAN,
Secretaris.

Secretaris P. Haaxman kondigt de opheffing van Tandem aan in de Delftsche Courant van 23 september 1864 (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

leden. Aan leden dus geen gebrek maar er was te weinig 'lust' voor de praktische oefeningen. Bovendien kampte het genootschap met een tekort van 259 gulden. De activiteiten werden gestaakt en de leden kregen gelegenheid binnen vier weken een bezwaarschrift in te dienen. In 1840 was namelijk niet alleen bepaald dat de werkende leden gezamenlijk eigenaar van alle voorwerpen waren, maar ook dat een afdeling niet ontbonden kon worden zolang vier werkende leden 'de voortdoring verlangen'. Diezelfde dag nog gaven J. Soutendam, B. van Berkel, (?) van der Mandele, C.G.E. Gerlach en Paul Tetar van Elven te kennen niet tot ontbinding te willen overgaan. Op 18 oktober 1864 volgde een missive tegen ontbinding maar deze werd op grond van een artikel in het reglement als vervallen beschouwd. Voorstel was om de tekenafdeling te handhaven en deze als vanouds als tekengenootschap te bestendigen, want 'als zoodanig was het Genootschap in 1828 tot 1841, en van 1841 tot heden in vereeniging met andere oefeningen in kunst tot nut en genoeg werkzaam'. De ondertekenaars stelden voor tot verkoop van meubilair, muziekstukken, pauken, portefeuilles met tekeningen, tekenmodellen, boekerij enzovoort om met de opbrengst het tekort te dekken. Op 8 november had echter al tweederde van de leden bedankt. In een wanhopige poging de zaak te redden, trad een nieuw bestuur aan. Dit mocht niet baten. Voor de praktische oefeningen van het genootschap viel het doek. Daarentegen bleef het genootschap als organisatie nog tot 1886 bestaan (zo telde het in 1867 nog 110 leden), maar waarschijnlijk alleen als een algemene culturele gezelligheidsvereniging zonder oefeningen.⁹

Activiteiten

De afdeling Tekenkunde: 1841-1864

Het is niet duidelijk of Izaak Schouman bij zijn vertrek in 1836 direct een opvolger had. In elk geval werd in 1842 de uit Rotterdam afkomstige kunstschilder en tekenleraar Willem Hendrik Schmidt president van het Tekengenootschap. Tevens werd hij tekenleraar aan de net opgerichte Koninklijke Akademie (nu TU Delft). Schmidt was op dat moment een van de best betaalde schilders van Nederland en hij had furore gemaakt in binnen- en buitenland. Het genootschap introduceerde Schmidt dan ook vol trots als degene 'wiens verdienste niet alleen in ons vaderland bekend maar ook in het afgelopen jaar door het buitenland gehuldigd zijn (sic).'

Volgens Tobias van Westrheene, leerling van Schmidt, had hij een 'krachtigen invloed' op het Tekengenootschap.¹⁰ Uit het archief kan men afleiden dat de leden van Tandem begin jaren veertig als afwisseling van de tekenoefeningen schilderden naar gekleed levend model. Vanaf 1844 werkten ze ook in de zomer naar pleister en levend model en vanaf 1843 was tekenen en vanaf 1845 schilderen naar naakt mannelijk model mogelijk. Teken en schilderen naar naakt model lag heel gevoelig en er werden allerlei voorschriften opgesteld om het uit de taboesfeer te houden. Op sommige academies werden alleen leden toegelaten die hiervoor extra betaalden. Dit werd daarom de privé-stand genoemd.

Toen Schmidt in 1849 stierf, werd hij opgevolgd door P.A. Haaxman. Het schil-

deren naar levend model leidde in 1850 tot oprichting van een afzonderlijk Schilderscollege, dat twee maal per week bijeen kwam. De leden schilderden naar pleister en naar gekleed model. In 1859 werden de wekelijkse oefeningen door zeventien leden bijgewoond. Dit Schilderscollege, waarover nauwelijks iets bekend is, werd vijf jaar later, in 1864, opgeheven.

Een bijzonder initiatief nam in 1841 de Rotterdamse mejuffrouw Louisa Alette Paulus Hoijer van Brakel. Zij zette namelijk tekenlessen op voor dames. Dat was ongebruikelijk omdat er in de eerste helft van de negentiende eeuw geen aparte meisjesstekenscholen waren. Wel werden meisjes sporadisch toegelaten aan bijvoorbeeld de tekenscholen van 't Nut in Den Haag en Haarlem.¹¹ Evenmin was toetreding tot een genootschap voor vrouwen niet mogelijk dan alleen als diletant. Ze waren dan begunstiger of donatrice en hun activiteiten bestonden uit het schenken van geld. Ze mochten echter niet meetekenen. Vrouwen die wilden tekenen, kregen privé-les aan huis.¹² Het Delftse genootschap kende vanaf 1841 één begunstigster: mevrouw (?) van Schuylenburch.¹³ Hoijer van Brakel beoefende als 'niet onverdienstelijke' bloemen- en fruitschilderes van 'deftige huize' de kunst als ontspanning. Nadat haar familie door 'wederwaardigheden' was getroffen, moest zij van haar hobby haar beroep maken.¹⁴ Zij kreeg in 1836 toestemming van het Rotterdamse Genootschap om aan meisjes les te geven.¹⁵ In 1841 realiseerde zij een dergelijke school ook in Den Haag.¹⁶ En op 25 april 1841 verzocht zij het Tandembestuur tot gratis gebruik van het tekenlokaal en van de pleistermodellen voor het houden van teken- en schilderlessen voor dames. Het verzoek werd toegestaan onder voorwaarde dat het stedelijke bestuur, verhuurder van het lokaal, instemde en dat het Genootschap gevrijwaard zou blijven voor de kosten van verwarming. Jammer genoeg is er over het vervolg en over de Delftse schilderessen niets bekend. De tekenlessen waren van korte duur want in 1844 vertrok Hoijer van Brakel naar Londen.¹⁷ Kennelijk was het haar niet gelukt in Nederland een toekomst op te bouwen.

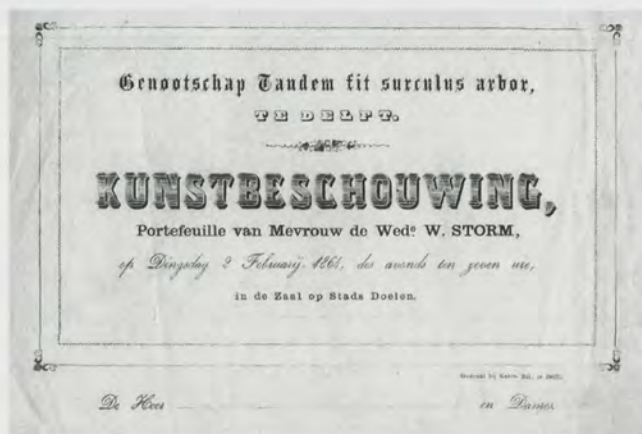
Uitnodiging in de Delftsche Courant van 20 december 1859 tot bijwoning van de Kunstbeschouwing voor de leden met hun dames (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

TANDEM FIT SURCULUS ARBOR.
Kunstbeschouwing,
op Woensdag den 21sten December 1859,
in de Kleine Zaal op Stads Doelen.
TOEGANG voor de Leden en hunne Dames.

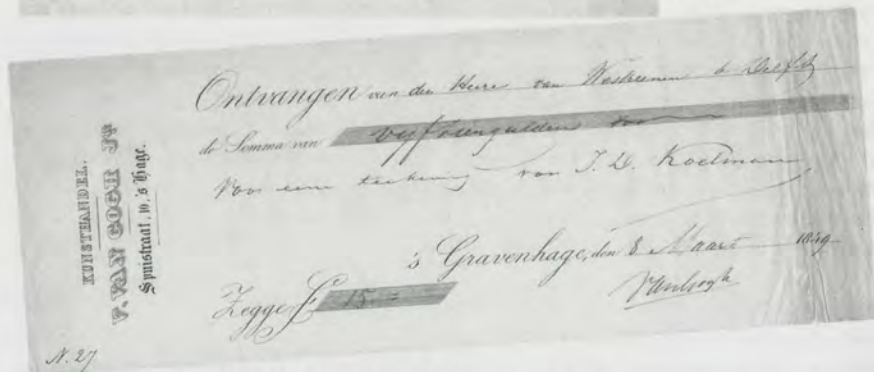
Kunstbeschouwingen

Het houden van kunstbeschouwingen was een activiteit die binnen elk teken-genootschap, ook in Delft, plaatsvond. Verzamelaars, kunsthandelaren en genootschappen binnen en buiten Delft stelden portefeuilles met tekeningen beschikbaar, die ter bezichtiging en ter bespreking rondgingen en eventueel konden worden aangekocht. Tot aan de jaren veertig is er weinig méér bekend dan dat ze meestal zes maal per seizoen plaatsvonden en dat men bij de laatste kunst-

beschouwing meestal de tekeningen van de werkende leden toonde. De kunstbeschouwingen waren in principe voor heren, maar een enkele keer per jaar werden ook vrouwen toegelaten. Die bijeenkomsten waren kennelijk populair aangezien ze, zoals in 1844, 'door eene aanzienlijke vrouwschaar werden opgeluisterd'.



Uitnodiging voor de Kunstbeschouwing van 2 februari 1864, waarbij de portefeuille van de weduwe mevrouw W. Storms wordt getoond. Tandemarchief, inv. nr. 21 (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).



Kwitantie kunstbandel Van Gogh. Van Gogh verkocht op 8 maart 1849 voor 15 gulden een tekening van de Haagse kunstenaar J.D. Koelman aan de secretaris van Tandem, T. van Westerbeene. Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Ter inzage waren de portefeuilles van bijvoorbeeld de leden Cornelis Hoekwater, W.H. Schmidt, P.A. Haaxman, (?) Hartogh Heys, (?) Pennis Overgaauw en (?) Perk. De Rotterdamse verzamelaars Pieter van der Dussen van Beeftingh en Dirk Vis Blokhuijzen toonden hun collecties, evenals de Haagse kunsthandelaar Vincent van Gogh (oom van de schilder) en de beroemde Amsterdamse kunstverzamelaar C.J. Fodor.

Daaruit schaften zowel particulieren als het genootschap tekeningen aan. Tandem moet een mooie collectie hebben gehad. Het kocht in de jaren veertig en vijftig bijvoorbeeld tekeningen van Aart Schouman (de vader van Izaak Schouman) en van de zeeschilder Louis Meyer, maar ook van de Haagse schilders H.F.C. ten Kate, J.F. Hoppenbrouwers, A. van Hove, Samuel Verveer en Jan Weissenbruch. Bij Van Gogh kocht Tandem de tekening 'Het Leidse stadhuis' van Johannes Bosboom en een zeegezicht van P.P. Schiedges. Ouboter van der Grien(d)t droeg bij met vier etsen en met de tekening 'Gezicht binnen Delft bij fakkeltocht voorstellende de serenade van de studenten'. De collectie werd verder verrijkt doordat het voor een lid mogelijk was in plaats van contributie te betalen een tekening te schenken, die ten goede kwam aan de verzameling. Op deze manier bezat Tandem tekeningen van de ledenkunstenaars Haaxman, D.O.L. Franckenberg von Proschlitz, K.F. Bomblet en Tobias van Westrheene. Van deze collectie ontbreekt momenteel elk spoor. Waarschijnlijk werd ze na de ontbinding in 1864 verkocht.

De tekenlessen

De belangrijkste activiteit van Tandem was de beoefening van de tekenkunst tijdens het winterseizoen. Dit betekende dat de lokalen verwarmd en verlicht moesten zijn. Telkens terugkerende posten waren dan ook die voor brandhout, kaarsen, olie enzovoort. Verwarming gebeurde met open haarden of, zoals in Delft, met kachels. Het tekenen vond plaats bij lamp- en kaarslicht wat grote problemen gaf. Kaarsen zorgden voor flakkerend, geelachtig licht en waren smerig in gebruik. Druipende pitten gaven vetvlekken op de tekeningen en walmende pitten zorgden voor een roetlaag. Olielampen wierpen grote schaduwen en bij het vullen werd gemakkelijk olie gemorst. Bovendien ontstond er, doordat de brandende lampen veel zuurstof onttrokken, een onaangename lucht in het vertrek.

Tekenen naar tweedimensionale modellen: plaat en prent

Hoewel Tandem in 1846 een inventaris opmaakte, zijn er weinig gegevens bekend over het gebruikte tekenmateriaal. Het blijft voor een belangrijk deel gissen naar welke tekenvoorbeelden de leden kopieerden. Uit inventarissen van andere tekeninstituten is af te leiden welke voorbeelden gangbaar waren. Het materiaal bleef namelijk decennialang in gebruik en voor zover te herleiden, passen de voorbeelden van Tandem in dit stramien. Behalve dat de leden tekenvoorbeelden schonken en Tandem werk aanschafte tijdens de kunstbeschouwingen, kocht het ook voorbeelden bij prentverkopers. Zo kocht het in 1840 bij Fr. Buffa & Zn., de Amsterdamse prent- en kunsthandelaar, drie prenten, waaronder één van de destijds beroemde kaarslichtschilder Petrus van Schendel. Buffa leverde al sinds de achttiende eeuw voorbeelden aan tekeninstituten in het hele land.

Naast tekenvoorbeelden en de eigen verzameling beschikte Tandem ook over methoden en boekwerken, zoals *Theoretische lessen over de gesticulatie en mimiek, gegeven aan de kweekelingen van het fonds ter opleiding en onderrigting van tooneelkunstenaars aan den stads schouwburg te Amsterdam*

(Amsterdam 1827-1830) van Jelgerhuis. Als toneelspeler gaf Jelgerhuis lessen in mimiek en houding en vanuit zijn praktijkervaring schreef hij genoemde theoretische verhandeling.¹⁸ Daarnaast waren er diverse tekenmethoden met plaatvoorbeelden aanwezig, zoals *Het Landschap* (1842) van de Bredase tekenleraar Constant Huijismans - een methode die hij speciaal voor de KMA had ontwikkeld - naast niet nader genoemde cahiers met paarden van de Engelsman Victor Adams, en de cursus *Cahier d'études de principes du dessin* (Antwerpen 1818-1821) met 100 platen van Matthijs van Bree, leraar aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Antwerpen. Deze platen en werken waren zo populair dat ze de hele negentiende eeuw in nagenoeg alle tekeninstituten werden gebruikt.

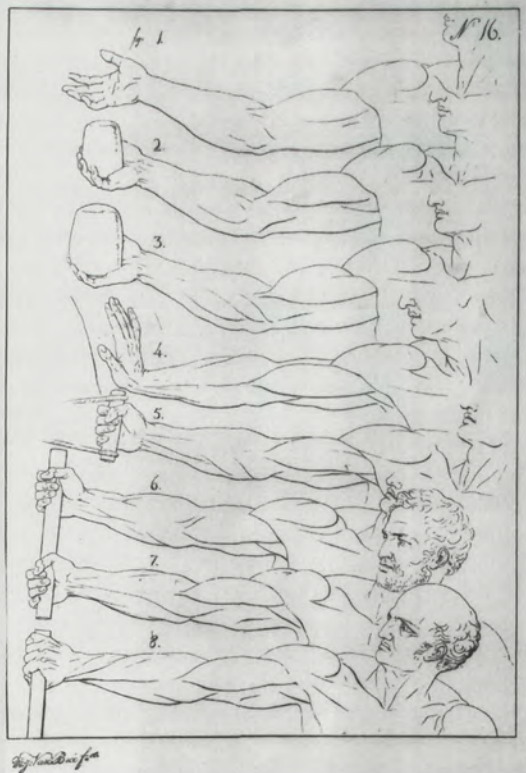
Verder had Tandem verschillende tekenboeken in bezit met studies van landschappen, fruit, bloemen en figuren. De losse plaatvoorbeelden omvatten klassieke sculpturen zoals Paris, Apollo, een bacchante en de buste van Euripides, onderwerpen als een engel, Elisabeth, en werk naar Jan Steen. Gezien de summiere gegevens is het ondoenlijk de exacte prenten te herleiden. Ook deze studiecollectie zal met de opheffing in 1864 verloren zijn gegaan. Uit de genoemde tekenvoorbeelden blijkt duidelijk dat de nadruk lag op handtekenen en niet op bouwkundig tekenen. Dit laatste vak werd namelijk op de Stads-tekenschool gegeven.



Afbeelding uit Jelgerhuis' werk *Gesticulatie en Mimiek*.



Voorbeeld uit de tekenmethode Het Landschap van Constant Huijsmans, 1838 (Particuliere collectie).



Plaat 16, vierde afdeling, uit Études de principes du dessin van Matthijs van Bree. Haaxman schonk een niet nader genoemde afbeelding uit Van Bree (Particuliere collectie).



Handtekenzaal met pleisterbeelden in de Koninklijke Akademie te Delft: tweede van rechts Apollo Belvédère. Afbeelding uit: Roelofs Heyrmans, H.H.R., Gedenkschrift van de Koninklijke Academie en van de Polytechnische School 1842-1905 (Delft 1906), plaat XIII (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Tekenen naar driedimensionale modellen: pleisterbeelden en skelet

Na de prenten en de platen volgden de pleisters (ornamenten en delen van het menselijke lichaam) en het skelet. Ze dienden voor het oefenen van de proporties, de schaduwwerking en de anatomie. Deze vaardigheden waren minder goed te leren door alleen naar prenten te tekenen. In het Tandemarchief wordt slechts vermeld dat de leden tekenden naar onderdelen van anatomiebeelden. Het blijkt dat bestuurslid Cornelis Hoekwater een regelmatige schenker was van anatomieonderdelen (zie bijlage I).

Pleistercollecties bestonden voor een groot deel uit (verkleinde) afgietsels van antieke beelden en uit onderdelen ervan. Met de opkomst van het nationalisme vooral na de afscheiding van België in 1839, werden ook bustes van nationale helden populair. Ze behoorden tot de standaarduitrusting van elke tekenacademie en waren, na de originele beelden, de beste tekenvoorbeelden. In alle pleisterverzamelingen vindt men steeds dezelfde 'standaardbeelden'. Uit het Tandemarchief blijkt dat het genootschap in ruime mate beschikte over een pleistercollectie - drie pleisterkasten - van zowel hele beelden als onderdelen ervan: handen en voeten van de Laocoön, de voeten van Germanicus en van de Gladiator, de bustes van Ajax, Apollo, Diana en koning Willem I, kleine afgietsels van de worstelaar, Hercules en Venus, en grote beelden van Apollo en Plato.



Tekening naar het gipsen afgietsel van de Apollo van Belvédère door J.A. Bakker, tekenleraar aan het Rotterdamse Genootschap (Particuliere collectie).

Onbekend is waar Tandem zijn pleisters kocht. Meestal werden ze aangeschaft bij de gipsgietereien van musea in Parijs en in Brussel, en in het begin van de negentiende eeuw ook bij gipsgieters in Amsterdam en Den Haag. Dit verlaagde de transportkosten aanzienlijk en beperkte de beschadigingen, want het kwetsbare pleister ging tijdens het vervoer nogal eens stuk. Ook door het gebruik raakte het beschadigd zodat het regelmatig moest worden gerepareerd, schoongemaakt en

opnieuw gewit. Tandemleden vulden de pleistercollectie ruimschoots aan: Kipp (voeten en benen van de gladiator), Schouman (Hêbe), 's Gravesande Guicherit (Apollo) en Bomblet (staande hond). Zelfs kolenleverancier J.P. Hartz droeg zijn steentje bij. Hij schonk de buste van Willem I (zie bijlage I).

Tekenen naar gekleed en naakt model

Het hoogste doel was het tekenen naar gekleed en naakt levend model waarbij het klassieke beeld als 'het volmaakte schoon' werd gezien. Dit 'volmaakte schoon' was echter een flexibel begrip en men schroomde niet het model in de tekening mooier te maken door het te corrigeren naar het antieke beeld.¹⁹ Bij tekengenootschappen probeerde men naar steeds nieuwe modellen te tekenen waarvoor de leden zelf moesten zorgen. Dit leverde echter veel problemen op. Vanwege het meestal karige loon was het vreselijk moeilijk goede modellen te krijgen. De modellen die zich aanmeldden, werden meestal door armoede gedwongen. Ze vertoonden vaak lichamelijke gebreken en hun conditie was doorgaans zo slecht, dat ze niet in staat waren lang in een bepaalde stand (houding) te staan. Goede modellen waren schaars. Zij kwamen onregelmatig of helemaal niet en als zij kwamen dan roken ze soms niet al te fris. Voor de leden was het tekenen naar model dan ook lang niet altijd een pretje.²⁰

Het in een stand staan, meestal naar een volkstype of naar antieke beelden, was voor het model een tamelijk vermoeiende bezigheid. Het zetten van de stand - het plaatsen van een model in een bepaalde houding - was een tijdrovende en gewichtige zaak, en leverde vaak hevige discussies op. Het stellen was voorbehouden aan de leden maar voor hen was het rangschikken van de afzonderlijk verschillend verlichte figuren tot een samenhangende compositie vaak een groot probleem. Men loste dit op met een speciale stelcommissie van tekenleraren, die daarop beter zicht hadden.²¹ Dit bleek in Delft goed te gaan, aangezien men in 1844-1845 trots was op 'het wel gelukken der fraaije groepen en standen'. In 1850 benoemde het genootschap een vaste stelcommissie, die volgens een rooster van stelbeurten werkte. Zo werd het geklede model Betje Stolk in 1851 gesteld door Cornelis Ouboter van der Grien(d)t.

Tekenen naar gekleed model werd bij Tandem pas in 1838 ingevoerd. Het geklede model verbeeldde vaak volkse typen zoals dienstmeisjes, visvrouwen, boerenjongens en -meisjes, marskramers enzovoort. Bij het Dordtse tekengenootschap *Pictura* werden deze figuurstudies zelfs 'Pictura-standjes' genoemd. Men moest het idee krijgen dat deze volkse typen zo van de straat waren geplukt, maar dat was niet het geval. Mannen, vrouwen en kinderen verkleedden zich namelijk tot een bepaald type.²² Zo vermeldt de jaarlijkse post op de begroting van Tandem de aankoop van kledingstukken: behalve kostuums ook allerlei losse kledingstukken, waaronder een ringkraag, broek, buis, bontmuts en slobkousen. Ook de bijbehorende attributen, zoals een schild en helm, ontbraken niet. Voor zover uit de archiefstukken blijkt, had Delft in elk geval vanaf de jaren vijftig niet te klagen over het aanbod aan modellen. Model staan was blijkbaar bij Tandem een aardige bijverdienste, hoewel de functie niet hoog in aanzien stond en modellen regelmatig onder druk van hun omgeving ontslag namen.²³ In Delft kreeg een model één gulden per avond plus vertering, die bestond uit een glas wijn. Ter vergelijking: het dagloon voor een ambachtsman bedroeg in de eerste helft van de negentiende eeuw ongeveer één gulden.²⁴ Sommige modellen zoals Gouweleeuw, Bezemer, Koster, Hooikaas, Keetje Hansler, Betje Stolk en het jongensmodel Flip worden herhaaldelijk vermeld, wat aangeeft dat ze goed voldeden. Doordat dezelfde achternamen terugkomen, zoals Stolk (Betje en Mijtje), Aschman (Thomas en Pieter), Hansler (Hendrik en Keetje), Kazelte (A. en Mijtje) en Schieman (J. en Aaltje), is er wellicht sprake van familieverbanden. Wegens gebrek aan officiële voornamen is het helaas ondoenlijk uit te zoeken wie er precies als model fungeerden. Hoe Tandem aan zijn modellen kwam, is evenmin bekend maar in een kleine stad moet mond-tot-mondreclame goed hebben gewerkt. Ook was het gebruikelijk om advertenties te plaatsen, waarin de eisen waaraan een model moest voldoen werden opgesomd, maar deze zijn in de *Delftsche Courant* niet te vinden.

Een nieuwe afdeling Tekenkunde voor jongens

Volgens het Tandemarchief constateerde het genootschap in 1840 dat 'het [...] niet te ontkennen [is] dat de lust en smaak van de handteekenkunst hier te stede

Een 'volks' type, tekening naar gekleed model door J.A. Bakker, tekenleraar aan het Rotterdamse Genootschap (Particuliere collectie).

maar zeer flauw zijn, vooral onder jongelieden'. Dit betrof dan met name de jongens vanaf 12 jaar uit de 'gegoede en beschaafde stand'. Aangezien zij pas vanaf 18 jaar tot het genootschap konden toetreden, was er voor hen geen gelegenheid om 'in gezelligheid' te tekenen. Daarom wilde Tandem voor hen een aparte opleiding. Tegelijkertijd deed het gemeentebestuur op 22 mei 1841 het voorstel het oude bestuur van de onvoldoende renderende tekenschool te



ontslaan en de school onder het bestuur van Tandem te stellen. Handwerkslieden zouden gratis worden toegelaten. Het genootschap ging hiermee akkoord maar gaf wel te kennen dat het de jaarwedde voor de onderwijzers en de schoolbediende niet kon betalen. Van de gemeente ontving het daarom de 600 gulden subsidie die voorheen aan de Stadstekenschool was verstrekt. Hiermee werd de oude Stadstekenschool opgeheven.²⁵

De standen bleven strikt gescheiden en er verschenen twee opleidingen. De Eerste Afdeling was bestemd voor de gegoede jongeman en de Tweede Afdeling voor de minvermogende leerling. Financieel kon de Eerste Afdeling zichzelf bedruipen, aangezien de leerlingen 10 gulden voor het handtekenen en 5 gulden voor de wiskundige vakken betaalden. Zonen van werkende en honoraire leden betaalden de helft. In tegenstelling tot het advies van de gemeenteraad werd aan de jongens op de Tweede Afdeling een kleine bijdrage gevraagd of, als het niet anders kon, 'des noods gratis'.

Voor de Eerste Afdeling werden geen toelatingseisen geformuleerd. Voor de Tweede Afdeling waren een 'genoegzame ervaring in schrijf- en rekenkunst' en 'verlangen in onderwijs' vereist. Motivatie was dus een belangrijke factor voor toelating tot de beroepsopleiding. Op de Eerste Afdeling werd handtekenen als hoofdvak twee avonden per week gegeven: tekenen naar voorbeelden tot en met het geklede model. Daarnaast werd één avond besteed aan bouw-, door-

zicht- en wiskunde en aan wiskundig tekenen. Bovendien kregen de jongens in de eerste - hoogste - klas ook toegang tot de kunstbeschouwingen. Omdat het onderwijs op de Tweede Afdeling beroepsgericht was, kregen de jongens slechts één avond per week handtekenen en twee avonden het meer technische tekenen. Het geïnde schoolgeld over 1841-1842 bedroeg voor de Eerste Afdeling 42 gulden voor handtekenen en 24 gulden voor bouwkunde, waaruit kan worden afgeleid dat de klas tussen de vier en de acht jongens telde. Op de Tweede Afdeling bedroeg het totale schoolgeld voor het handtekenen ruim 17 gulden en voor de bouwkunde 58 gulden. Aangezien de contributie niet vaststond en de lessen in sommige gevallen gratis waren, is het aantal jongens voor de beroepsopleiding onbekend, maar het moeten er al gauw zo'n vijftig zijn geweest. Aan het bedrag is af te leiden dat het aantal jongens beduidend groter was dan dat op de Eerste Afdeling en dat de bouwkunde de meeste leerlingen trok. De leraren werden gekozen door de werkende leden. P.A. Haaxman werd leraar handtekenen aan de Eerste Afdeling en Cornelis Ouboter van der Grien(d)t aan de Tweede Afdeling. Bastiaan Veth, sinds 1829 leraar bouwkunde aan de Stads-tekenschool,²⁶ werd leraar bouwkunde aan de beide afdelingen. Feitelijk zetten Ouboter van der Grien(d)t en Veth hun functies voort. Opvallend is dat de leraren van de Tweede Afdeling elk 200 gulden salaris per jaar ontvingen, terwijl die van de Eerste Afdeling elk 100 gulden 's jaars kregen. Kennelijk hechtte men veel waarde aan een goede beroepsopleiding. De school was echter geen lang leven beschoren en vreemd genoeg werd ze in 1842 opgeheven, hoewel ze toen nog 62 leerlingen telde.²⁷

De afdeling Natuurkunde: 1840-1844

Doel van de afdeling Natuurkunde was om verschillende onderwerpen 'verstaanbaar te behandelen'. Dit deed ze door middel van lezingen en proeven. Als men naar de thema's kijkt, dan bestond natuurkunde, zoals gebruikelijk in de negentiende eeuw, uit een mengelmoesje van biologie, scheikunde, natuurkunde, sterrenkunde enzovoort. De leden konden bijvoorbeeld luisteren naar lezingen *Over het instinct der dieren, in het bijzonder dat der wespen, Over het electrogalvanismus en toepassingen in het bijzonder op het bedekken der onedele met edele metalen, Over de snelazijnbereiding en Over de maan, hare vermoedelijke bewoners, hare bergen en vlakken*. De lezing over de werking van verschillende natuurkrachten werd ondersteund met proeven. De afdeling kocht werktuigen en materiaal voor proefnemingen. Apparaten werden deels op rekening van het genootschap vervaardigd, en deels door Antoine Lipkens, directeur van de Koninklijke Akademie, in bruikleen gegeven. Natuurkunde was een echt mannenvak: in tegenstelling tot de bijeenkomsten van de andere afdelingen waren hier geen dames aanwezig.

De belangstelling voor natuurkunde bleek gering. Daarnaast had men te weinig financiële armslag ter realisering van een aantal proeven en spoedig stond de afdeling in het rood. P.J. Kipp en C.F. Donnadieu, hoogleraar scheikunde aan de Koninklijke Akademie, stelden voor de afdeling te ontbinden, maar desondanks werden er 1843-1844 nog zes lezingen en twee spreekbeurten gehouden.

Briefhoofd van P.J. Kipp, 1841, die onder andere punch leverde, maar ook chemicaliën voor het doen van proeven.

Apotheker, chemicus en instrumentmaker Kipp begon een zaak in wetenschappelijke instrumenten en chemicaliën. Hij

werd beroemd met het naar hem genoemde

Kipp-toestel, ontwikkeld voor de vervaardiging van gassen.

Tandemarchief (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).



Stedelijk Nieuws.

Op Maandag den 23^{de} December zal er bij de maatschappij Tot nut van 't Algemeen, in het loocaal op den Doele, eene voorlezing gehouden worden door den heer Dr. G. van Wieringhen Borski, en eene bijdrage door den heer B. W. Scholten.

Bij de afdeeling natuurkunde, van het genootschap Tandem fit surculus arbor, zal, op den Doele, op Dingsdag den 24 December, door den heer W. L. Overduyn, eene voorlezing gehouden worden.

Aankondiging in de Delftsche Courant van 20 december 1844 dat bij de afdeling Natuurkunde een lezing zal worden gegeven (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Gebrek aan werkende leden noopte tot een tijdelijke onderbreking van de werkzaamheden, zo was de bedoeling, maar uiteindelijk werd de afdeling waarschijnlijk begin 1845 opgeheven. Wanneer is niet exact bekend, want op 17 januari 1845 gaf de afdeling nog een lezing. Het Tandemarchief geeft geen reden voor de matige belangstelling, maar misschien was de concurrentie van de Koninklijke Akademie te groot.

Aan de afdeling Natuurkunde was in 1841 de Industrieschool verbonden. Een industrieschool was meer economisch en minder op het ambacht gericht dan een tekenschool. Ze gaf hoofdzakelijk les in wiskunde, natuurkunde en werktuigkunde. In 1842 richtte Tandem, op voorstel van Lambert van Meerten, aan de gemeente het verzoek om de Industrieschool een jaarlijkse subsidie te verstrekken. Het stadsbestuur wilde het ontstane tekort van ruim 445 gulden dekken, maar het verzoek om een jaarlijkse subsidie werd afgewezen, omdat de Koninklijke Akademie dezelfde vakken doceerde.²⁸ Dit was feitelijk een onterechte beslissing want met jongens uit hoofdzakelijk de arbeidende klasse was de Industrieschool van een geheel ander kaliber dan de Koninklijke Akademie, die onderwijs bood aan jongens uit de burgerstand. Als lesruimte voor de dins-

Stedelijk Nieuws.

Op aanstaande Dingsdag zal in de afdeling Natuurkunde, van het genootschap *Tandem fit surculus arbor*, eene voorlezing worden gehouden door den heer Dr. *Bleekrode*.

Aangaande de kunstbeschouwing, j.l. Woensdag plaats gehad hebbende, kunnen wij met genoegen meiden, dat dezelve door een zeer talrijk gezelschap werd bezocht, en dat de hoog gespannen verwachting der fraaije portefeuille, bereidwillig afgestaan door een voornaam ingezetene der stad Rotterdam, prijkkende met teekeningen van de beroemste in- en uitlandsche meesters, in geen deele teleur gesteld, maar verre overtroffen is. Het genootschap heeft door dezelve op nieuw eene schoone bijdrage geleverd tot den goeden smaak en het zuiver kunstgevoel, die hetzelfde steeds tracht te bevorderen.

Aankondiging in de Delftsche Courant van 17 januari 1845; de afdeling Natuurkunde kondigt een lezing aan. Tevens volgt een korte verslaglegging van de gehouden kunstbeschouwing, die de hoog gespannen verwachting ruimschoots had overtroffen (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

dag en de vrijdagavond vroeg Tandem aan de gemeente de benedenkamer van het, aan de Verwersdijk gelegen, voormalige Anatomiegebouw. De school telde veertig leerlingen, die van Donnadiou les kregen in de beginselen van de natuurkunde. Hoewel men veronderstelt dat de school in 1842 werd opgeheven,²⁹ deed Tandem in 1843 nog uitgaven voor chemicaliën nodig voor proefnemingen op de Industrieschool. Niet lang daarna zal ze zijn opgeheven.

De afdeling Toonkunst. Voorgeschiedenis: 1828-1841

De in het Tandemarchief opgenomen verslagen (daterend vanaf 1820) van het Stads Muziek Collegie Amicitiae wekken de indruk dat Delft een bloeiend muziekleven had.³⁰ Het Collegie oefende in de Stadsdoelen. Al in 1833 werkte Tandem nauw met het Collegie samen dat, evenals het Tekengenootschap, werkende en honoraire leden kende. Ofschoon honoraire leden geld in het laatje brachten, mocht hun aantal, anders dan bij het Tekengenootschap, de werkende leden niet overtreffen. Deze regel was waarschijnlijk ingesteld om zeker te zijn van een muziekkuitvoering. Hoe groot het Collegie was, is niet bekend maar aangezien het aantal honoraire leden in 1820 42 leden bedroeg moet het totale ledenaantal meer dan 84 zijn geweest. Onder hen vinden we weer de bekende namen: Overgaauw Pennis, Hoekwater, Van Westrheene, Van Meerten, Van Marselis Hartsinck enzovoort. Kennelijk was de belangstelling voor het honoraire lidmaatschap erg groot want in 1822 werd bepaald dat het aantal van vijftig niet mocht worden overschreden. Honoraire leden betaalden als entree 10 gulden en 10 stuivers, en jaarlijks 7 gulden contributie. In 1822 was het bedrag voor toetreden al opgeschroefd naar 15 gulden en 75 cent. De hoge contributie was noodzakelijk omdat een groot deel, behalve aan huur, opging aan (restauratie van) muziekinstrumenten, aankoop en kopiëren van muziekstukken en inhuur van zangers. Om werkend lid te kunnen worden, moest men geïntroduceerd worden door een lid. Minimum leeftijd was 14 jaar en een toelatingsexamen, waarbij het aanstaande lid een muziekstuk ten gehore moest brengen, was verplicht. Evenals bij het Tekengenootschap was er een boeteregeling, waarvan honoraire leden waren vrijgesteld. Op het voeren van gesprekken tijdens een concert stond

boete, evenals op het te laat komen op of het te vroeg verlaten van de repetities. Een intekenlijst diende als controle. De lijst, aanwezig vanaf half 6, werd weggehaald 'na het slaan van zes uren der Oude kerkklok', waarna degenen die niet hadden getekend 'zullen verbeuren vijftien cents'. Een tweede lijst circuleerde tussen 6 uur en half 8. Was men dan nog niet aanwezig, had men vergeten te tekenen of verliet men vóór half acht het Collegie dan betaalde men 30 cent boete. Vervolgens ging er nog een lijst rond tussen half 8 en half 9. De zaal in dit uur verlatende, resulteerde in een boete van 15 cent en vergeten te tekenen kostte nog eens 30 cent. En dan was er van half 9 tot aan het einde nog een laatste lijst, waarschijnlijk ter registratie van de 'plakkers'.


Het Collegie gaf concerten, in 1835 bijvoorbeeld vier dames- en twaalf herenconcerten. De interesse was groot want in 1837 werd er op elke dinsdagavond van oktober tot eind maart een concert gegeven.

De fusie: de afdeling Toonkunst

In 1841 werd het Stads Muziek Collegie verenigd met het Tekengenootschap tot de afdeling Toonkunst. Daarnaast wordt ook nog het letterkundig en toonkundig gezelschap Musis Sacrum genoemd dat ook bij Tandem werd ondergebracht. Toonkunst was een actieve afdeling en genoot ruime belangstelling. Wekelijks werd geoefend en er werden uitvoeringen gegeven met de bestaande zangvereniging. Daarnaast gaf men concerten waarvoor men zangers van buiten de stad inhuurde. In 1843 werden bijvoorbeeld achttien heren- en zes damesconcerten gegeven. Vanaf 1845 werden er in de muziektempel, in 1844 opgericht achter de Doelen, concerten en opvoeringen met solozang

GENOOTSCHAP
Tandem fit Surculus Arbor.
 TR DELFT.
Stads Muziek-Collegie.

—♦♦♦—
VIERDE

DAMES-  **CONCERT,**
 OP DINSDAG DEN AANVIJNG DES AVONDS
 9 MAART 1847. TEN OË URE.

PROGRAMMA.
 —♦♦♦—
1^e Afdeling.

1. SYMPHONIE in E mol, van JOH. J. H. VERBULST.
2. ARIA uit Lucie di Lammermoor, van DONIZETTI, te zingen door Mej. *W. C. Hoppenbrouwers.*
3. GRANDE FANTASIE, composé par LA FONT, voor te dragen door den Heer *F. H. Coenen.*
4. FLORIS V OP HET SLOT TE MUIDEN, gedicht van J. P. BEY, muziek van JOH. J. H. VERBULST.

2^e Afdeling.

5. GRUSS AUS DER FERNE, Intermezzo van JOH. J. H. VERBULST.
6. FANTASIE BRILLANTE sur des Motifs de l'Opéra La Fille du Régiment, pour la Flute, par GUSTAVE BRICCIARDI, voor te dragen door den Heer *Ant. Souwet.*
7. ARIA van BECHT, te zingen door Mej. *W. C. Hoppenbrouwers.*
8. FANTASIE BRILLANTE sur un Thème du Stabat Mater, de ROSSINI, gecomponeerd en voor te dragen door den Heer *F. H. Coenen.*
9. OUVERTURE van JOH. J. H. VERBULST.

☞ Niemand zal zonder Billet worden toegelaten.
 De Text van Floris V is bij den Custos te bekomen à 10 cts.

Programma voor het vierde damesconcert op 9 maart 1847 waar bijvoorbeeld de musici J.H. Verbult uit Den Haag en F.H. Coenen uit Rotterdam optreden. Tandemarchief, inv.nr. 28 (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

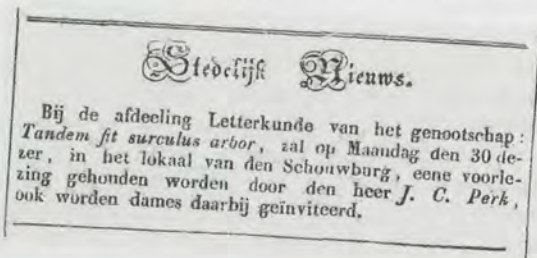
gegeven. Slechts een enkele maal krijgt men een indruk hoe dat er aan toe ging. In 1849 nodigde het bestuur 'beleefdelyk de Leden uit, alle stoornis, door het aandragen van hoeden, mantels, enz. veroorzaakt, te willen voorkomen, gedurende de uitvoering der Muziekstukken'. Na afloop van zo'n concert moet het een drukte van belang zijn geweest. Om alles in goede banen te leiden, maakte het bestuur aan de leden bekend, 'dat na het eindigen van het Concert de Koetsen naar volgorde zullen worden afgeroepen'.

In 1858 vonden om de twee weken de oefeningen van de afdeling Toonkunst en van de zangvereniging plaats en waren de concerten teruggebracht tot drie heren- en drie damesconcerten. Toonkunst verkeerde in 1860 in een crisis doordat de president aftrad. Hij vond dat de belangen niet genoeg behartigd en aangeemoedigd werden, waardoor de afdeling geen bestaansrecht meer had. Bovendien was het budget met 100 gulden overschreden. Op 19 oktober 1864 werden de muziekkuitvoeringen geschorst.

De afdeling Letterkunde / Rederijkerskamer 'De Tak'

De eerste aantekening van de afdeling Letterkunde dateert van 16 september 1843. Daaruit blijkt dat de afdeling zeven leden telde en er dat seizoen zes lezingen werden gehouden, waarvan vier in 'het bijzijn der Dames van de leden'.

Aankondiging in de Delftsche Courant van 27 december 1844 voor een voorlezing afdeling Letterkunde door J.C. Perk, waarvoor ook dames worden uitgenodigd (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).



Onderwerpen waren onder andere Over de verbeeldingskracht, Over het verband tussen de Nederlandse letterkunde en het Nederlandse volkskarakter, Over de godsgerichten en Over de vrouwen. Lezingen werden verzorgd door de leden onder wie M.A.M. 's Gravesande Guicherit en (?) Pennis Overgaauw. Vanaf medio 1840 trok de afdeling ook sprekers uit andere steden aan zoals S.J. van den Berg uit Den Haag (1846) en Hendrik Tollens uit Rijswijk (1848). De afdeling telde onder de ereleden Nicolaas Beets en Jacob van Lennep en onder de leden van verdienste J. da Costa. Letterkunde was de minst dure afdeling. Zo begrootte ze in 1842-1843 50 gulden terwijl ze 10 gulden uitgaf. De eerste jaren liet de afdeling Letterkunde veel te wensen over. Pas vanaf 1848 werd ze rendabel.³¹

Afdeling De Tak

De afdeling Letterkunde liep zo goed dat op 8 juni 1850 rederijkerskamer De Tak - als een tak van Tandem - werd opgericht. Daarmee hield de afdeling Letterkunde op te bestaan. Blijkbaar was de oprichting aanleiding om in elk geval

Programma voor
voordrachten van
de Rederijkerskamer
De Tak op maandag
21 februari 1853.
Tandemarchief
(Foto: Erfgoed
Delft, collectie
Gemeentearchief
Delft).

GENOOTSCHAP
TANDEM FIT SURCULUS ARBOR.

DE REDERIJKERS-KAMER DE TAK

ZAL
OP MAANDAG DEN 21^{sten} FEBRUARI 1853,
in de Concertzaal van den Doelen
TE DELFT,
VOORDRAGEN:

Eerste Afdeling.

1. **Het Mededoogen**, van H. TOLLENS Gz. *Cohen Annet*
2. **Susanna van Oostdijk**, van H. TOLLENS Gz. *Geertruida*
3. **Francesca de Rimini**, Dramatisch Fragment van H. J. SCHMIDT. *Antjenius en de Palm*
Het Brullofsteent van Luigi en Francesca wordt gezegd. Luigi's broeder, Maddalè, is het eerst overleed. De liefde van Maddalè voor Francesca is een Luigi onbekend.

Tweede Afdeling.

1. **Eduard III**, van A. J. DE BULL. *Carne*
2. **Weldadigheid**, van J. J. C. TEN KATE. *v. d. Palm*
3. **Nanna**, van H. TOLLENS Gz. *de Reinilde*
4. **Het Kerkportaal**, van J. BEERS. *v. Westhuysen*
5. **Philemon en Baucis**, van J. VAN OOSTERWIJK BEUX. *Beux*

NB. Aanvang ten 7½ ure. Het Lokaal zal ten 7 ure geopend worden. Niemand kan zonder bewijs van lidmaatschap worden toegelaten met uitzondering van Dames en Vreemdelingen, die door de Leden kunnen worden geïntroduceerd. Tot de inschrijving van laatstgenoemden zal een introductieboek aan het lokaal voorhanden zijn.

GEDRUKT BIJ J. DE GROOT.

tot 1858 de ledenlijsten keurig bij te houden. President was R.H. Arntzenius. Er waren zo'n 35 werkende leden waarvan de helft student. In 1858-1859 had De Tak nog slechts tien leden.

Tot medio jaren 1850 was er een druk pennenverkeer met de rederijkerskamers van vooral Amsterdam, Utrecht, Leiden, Den Haag en Rotterdam. De oefeningen in De Tak vonden om de twee weken plaats, waarvan sommige in samenwerking met de De Nieuwe Korenbloem, de Haagse rederijkerskamer. Men hield voordrachten, er werd gedeclameerd en vanaf 1853 ook aan toneel improvisatie gedaan. 's Gravesande Guicherit declameerde de eerste strofe uit *De Overwintering op Nova Zembla* van Tollens, waarna de declamatie door de leden werd beoordeeld. Veelvuldig voorgedragen werd het werk van Staring, De Genestet, Van Lennep, Da Costa, De Schoolmeester en J.J.L. ten Kate. Twee voordrachten

in 1859 verwierven 'den bijval [...] van de talrijke opgekomen leden en hunne dames'. Voor de uitvoering van het dramatische werk *Op den Blinkert* van S.J. van den Berg en van de *Gijsbregt van Amstel* werden de rollen onder de leden verdeeld. Verder is er weinig bekend van deze afdeling. Het laatste afsluitende verslag van de afdeling dateert van 6 januari 1865, dus na de opheffing van het genootschap.

De praktische oefening na 1864

Waar kon de Delftse inwoner, die zich beroepshalve of uit interesse praktisch wilde bekwamen, de eerste tien jaar na de opheffing van Tandem in 1864 terecht? Degene die in de letterkunde was geïnteresseerd, had de meeste mogelijkheden. Aangezien er nog geen bibliotheken bestonden, vervulden leesgezelschappen die taak. Ze kochten boeken die ze onder hun leden verspreidden. Delft kende verschillende leesgezelschappen, zoals Tot Nut en Vermaak (1772), het Oud Diaconaal Leesgezelschap (1840), Concordia (1856-1874), de christelijke leesinrichting Onderzoek en Behoud het Goede (ca. 1865), de leesbibliotheek van de Delftse afdeling Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1865), de rederijkerskamer Tollens (1867) en de rederijkerskamer van de Delftsche Werkmansvereniging (1871). Het Buitenlandsch Leesgezelschap (1860) legde zich toe op het lezen van boeken en tijdschriften in een vreemde taal en het Letterkundig Genootschap 'Geestbeschaving' (1860-1927) voerde tevens toneelstukken op. De muziekliefhebber kon zijn vertier vinden bij de muziekvereniging Amicitia (1850) met hoofd- en hulponderwijzers als leden, bij Apollo, het muziekorkest van de Polytechnische School en bij de door de schutterij opgerichte De Voorzorg (1866), die concerten verzorgde.³²

Daarnaast bleek er behoefte aan een opleiding voor 'den aanstaanden ambachtsman in het wetenschappelijk gedeelte van zijn vak'. Op initiatief van het Departement Delft van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij tot Bevordering van de Nijverheid werd in 1852 de Teeken- en Industrieschool opgericht, bedoeld voor industrieel onderwijs. Ze kwam onder gemeentelijk beheer.³³ De contributie bedroeg maar liefst 8 gulden per jaar. Wel kon vrijstelling van betaling worden gevraagd. Toegelaten werden jongens van 12 jaar en ouder die konden lezen en schrijven, en enkele vastgestelde regels uit de cijferkunst machtig waren. Bij aanvang telde de school 25 leerlingen.³⁴ Tot 1863 groeide de school zo hard dat voor lesruimte werd uitgeweken naar een lokaal boven het Waaggebouw.³⁵ Telde de school in 1862 nog 78 jongens, een jaar later waren er al 104 aanmeldingen. Door de oprichting van de gewone burgerschool in 1864, bedoeld voor de werkende stand, adviseerde de gemeente de Teeken- en Industrieschool op te heffen.³⁶ De eveneens in 1864 opgerichte Hogere Burgerschool (HBS), waar tekenonderwijs een grote plaats innam, voorzag in tekenlessen aan de goeode stand.

Belangrijkste literatuur en archieven

- Album van het Genootschap onder de zinspreuk Tandem fit surculus arbor te Delft (Delft 1849).
- Algemeene Konst- en Letter-Bode voor het jaar 1828, 81-84.
- Bakker, J.A. 1900. *De oorsprong der Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam aangetoond in de geschiedenis van het Teekengenootschap 'Hierdoor tot Hooger'*. Rotterdam: Wijt.
- Beljon, J.J. 1982. *300 Jaar Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten 's-Gravenhage 1682-1982*. Den Haag: Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten.
- Bohemien, F.C. van, en Th.C.J. van der Heyden. 1992. Literatuur en toneel. In: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, red. J.W.L. Hilkhuijsen, 323-329. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Erfgoed Delft:
- Secretariearchief Delft 1813-1938, toegang 2.1, archiefnr. 2, inv. nr. 4, notulen van 22 mei 1841, 1 juni 1841, 15 januari 1842, 16 april 1842 en 13 augustus 1842; inv. nr. 5, notulen van 30 augustus 1851;
 - Tandemarchief, archiefnr. 276, inv. nrs. 1 t/m 37;
 - Verslag van de gemeente Delft, verschillende jaargangen.
- Giersbergen, Wilma van. 2003. *'De kunst is geheel en al bijzaak'. De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, 2003.
- 's Gravesande Guicherit, M.A. 1828. *Redevoeuring bij gelegenheid der plegtige inwijding van het teekengenootschap, onder de zinspreuk Tandem fit surculus arbor*. Delft: P. de Groot.
- Ham, Gerda J. van. 1992. Verstandelijk en nuttig. De geschiedenis van het tekenonderwijs. In: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, red. J.W.L. Hilkhuijsen, 205-213. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Hoogenboom, Annemieke. 1993. *De stand des kunstenaars: De positie van kunstenaars in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden: Primavera, 1993.
- Immerzeel, J. jr. 1843. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstenaars, beeldbouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*. Amsterdam: van Kesteren.
- Jonker, Agnes E.M. 1992. Het onderwijs in Delft. In: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, red. J.W.L. Hilkhuijsen, 195-205. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Knolle, P. 1982. Het "levendig naakt menschebeeld". Tekenen naar naakt model op Nederlandse academies in de 18^e eeuw. In: *Haags naakt: Geschiedenis van het tekenen naar naakt model op de Haagse Academie van Beeldende Kunsten*, o.red.v. Joop van Rooij, Paul Knolle en Marjolijn van Delft, 15-32. [Utrecht: Impress].
- Knolle, P. 1989. Dilettanten en hun rol in 18^{de}-eeuwse Noordnederlandse tekenacademies. In: *Academies of art between Renaissance and Romanticism*. Leids kunsthistorisch jaarboek V-VI; 1986-1987, 289-302. Den Haag: SDU Uitgeverij 1989.
- Knolle, P., en A. Martis. 1984. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het tekenonderwijs 1785-1900. In *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, red. W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, 263-297. Edam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- Laarse, R. van der. 1992. Welstand, macht en aanzien. Het Delfts patriciaat. In: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813*

- tot 1914, red. J.W.L. Hilkhuijsen, 11-27. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Mijnhardt, W.W. 1984. Het Nut en de Genootschapsbeweging. In *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, red. W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, 189-221. Edam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- Tilborgh, Louis van, en Annemieke Hoogenboom. 1982. *Tekenen Destijds: Utrechts tekenonderwijs in de 18^e en 19^e eeuw*. Utrecht: Het Spectrum.
- Schaeps, J. 1992. Een eeuw kunstenaars in Delft van 1813-1914. In: *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, red. J.W.L. Hilkhuijsen, 251-271. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Scheen, P.A. 1981. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Kunsthandel P.A. Scheen.
- Verslagen van de gemeente Delft*, diverse jaargangen.
- Vliegthart, A.W. 1969. Theoretische Lessen over Gesticulatie en Mimiek door Johannes Jelgerhuis Rz. In: *Jobannes Jelgerhuis Rzn. acteur-schilder 1770-1836*, 44-53. Nijmegen: Stichting Nijmeegs Museum voor Schone Kunsten.
- Westrheene, T. van. 1870. Herinnering aan Jakob Spoel. *Kunstkronijk* (1870) 33-37.
- Worp, M. 1952. *Een eeuw gemeentelijk avonddienstverlening te Delft. 1 januari 1852-1952*. Delft: Waltman.

Bijlage I: Collectie pleisterbeelden en anatomie volgens de inventarisatie van 1846

Van de nummers 1 t/m 11 zijn de schenkers bekend, die als eerste genoemd worden.

Pleisterafgietsels:

- P.J. Kipp: twee benen van de Laocoön, twee voeten van de gladiator, en twee voeten en twee vuisten van Germanicus
 (?) van den Kerkhoff: buste Ajax
 (?) Wesseling: buste Diana
 Izaak Schouman: buste Hébé
 J.H. Cornet de Groot: buste Isis
 (?) Vogelzang: buste Jupiter
 J.P. Hartz: buste Willem I
 K.F. Bombled: staande hond
 A. Perk: klein afgietsel Venus van Milo
 M.A.M. 's Gravesande Guicherit: groot afgietsel Apollo
 H.C.G. (of H.G.C.) van Essen: groot afgietsel Plato

Verder bestond de collectie uit:

onderdelen van het menselijke lichaam: twee handjes, drie voeten, een oog, fragment van een

neus, twee kinderhoofden, een mannenhoofd; onderdelen van antieke beelden: twee handen en een voet van de Laocoön; bustes van antieke beelden: Apollo, Cicero, Homerus, Laocoön, Socrates; antieke beelden (kleine afgietsels): Apollina, Claudius Civilis, Faunus, Hercules, Mercurius, rustende Niobe, stervende gladiator, diverse venusbeelden waaronder de Venus met de appel, de worstelaarsgroep, een niet nader genoemde groep bestaande uit drie beelden en één bestaande uit twee beelden; grote antieke beelden van Ceres (twee stuks), Cleopatra en Flora (twee stuks); onderdelen van renaissancebeelden: twee handen van Mozes (naar Michelangelo?) waarvan een hand gebroken;

Anatomie:

C. Hoekwater: kop, borst, twee stuks armen, been, knie en dij;
 Anatomiebeeld van de boogschutter.

Bijlage II: Modellen tussen 1850 en 1855

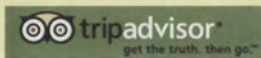
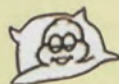
A	Alder	Arends	Aschman, Thomas Aschman, Pieter		
B	Bezemer, Dirk	Bos, C. van den	Brugmans, Arie	Burg, C. van der	Burgt, Kees van de
C	Cham? Salomon J. van de				
D	Deelen, J.G.	Dongen, M. van	Dulk, Gerrit van de		
E	Enk, van den				
G	Gouweleeuw	Gunther, de			
H	Hansler, Hendrik Hansler, Keetje (vr.)	Heelhuizen/ Hulhuizen (vr.)	Hoeven, P. van de	Hooikaas/Fr. Looikaas/N.?	Hoogen, Antje van de (vr.)
J	Jansen				
K	Kaaimans	Kazelte, A. Kazelte, Mietje (vr.)	Kevel, J.	Koster	Krughe/Krugher/ Kruger? Daniel
L	Leeuwen, Pietje van	Lupker			
M	Mandemakers (als jager)	Middendorp			
N	Nadorp				
P	Poot, Grietje (vr.)	Putmeijer			
R	Reynaud	Riel, Piet van	Rijn, Daatje van (vr.) Rijn, J. van	Ruijter	
S	Schaaik, van Sprang	Schieman, Aaltje (vr.) Schieman, J. Stolk, Betje (vr.) Stolk, Mietje (vr.)	Schouten, Betje (vr.)	Sievers	S(D)oer?
T	Tabberhal	Teunissen	Thijssen		
V	Verhoeven, Frans				
IJ	IJverkamp, Mie (vr.)				

Verder nog Flip, die als jongen model stond.

Noten

- Zie Mijnhardt (1984) voor de relatie Het Nut en de genootschapsbeweging.
- Zie voor de geschiedenis van de tekenscholen Van Giersbergen 2003; Bakker 1900, 26.
- Schaeps 1992, 253-255; Van Giersbergen 2003, 158.
- Schaeps 1992, 253-255; Van Giersbergen 2003, 158.
- 's Gravesande Guicherit 1828, 5.
- Algemeene Konst- en Letter-Bode* (1828) 81-84.
- 's Gravesande Guicherit 1828, 5.
- Van der Laarse 1992, 11-27.
- Verslag van de gemeente Delft*, 1867, 100-101.
- Van Westrheene 1870, 34.
- Knolle en Martis 1984, 271-272.
- Knolle 1989, 294.
- Album van het Genootschap*, 5.
- Immerzeel 1843, 61; Scheen 1981, 232; Hoogenboom 1993, 173.
- Bakker 1900, 62 en 76.
- Immerzeel 1843 61.
- Scheen 1981, 232.
- Vliegthart 1969, 44.
- Knolle 1982, 19.

20. Beljon 1982, 32.
 21. Knolle 1982, 25.
 22. Van Tilborgh en Hoogenboom 1982, 20-21.
 23. Knolle 1982, 27.
 24. Hoogenboom 1993, 121-125.
 25. Erfgoed Delft, Secretariearchief, inv.nr. 4, notulen van 22 mei 1841 en 1 juni 1841; Worp 1952, 14-15.
 26. Worp 1952, 14.
 27. Worp 1952, 16; Jonker 1992, 195-205.
 28. Erfgoed Delft, Secretariearchief, inv.nr. 4, notulen van 15 januari 1842, 16 april 1842 en 13 augustus 1842; Worp 1952, 16.
 29. Worp 1952, 16.
 30. Waarschijnlijk zijn de notulen daar met de fusie van 1841 terecht gekomen.
 31. *Album van het Genootschap*, voorwoord.
 32. Van Boheemen en Van der Heyden 1992, 326-327; diverse verslagen van de gemeente Delft.
 33. Erfgoed Delft, Secretariearchief, inv.nr. 5, notulen van 30 augustus 1851.
 34. Worp 1952, 18.
 35. Van Ham 1992, 206.
 36. *Verslag van de gemeente Delft* (1863) 98 en 100-101.



tel: 015 2190219

www.emauspoort.nl

22 knusse hotelkamers, 2 authentieke woonwagens
 en de kamer van Johannes Vermeer
 op een historische plek in Delft.

Tapijt

Vinyl

Marmoleum

Karpetten

Laminaat

Lamellen

Jaloezieën

Verf

Rolgordijnen

Behang

Doe-het-zelf artikelen

Zonneschermen

Rolluiken



Hubo Delft BV

Wateringsevest 9

2611 AV Delft

Tel.: 015 - 214 26 48

Fax: 015 - 214 48 46

Hoogheemraadschap van Delfland

Het hoogheemraadschap van Delfland werd in 1289 gesticht door graaf Floris V. Het gebied wordt in het westen tussen Hoek van Holland en 's-Gravenhage begrensd door de Noordzee, in het noorden tussen 's-Gravenhage en Zoetermeer door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Rijnland en in het oosten resp. zuidoosten door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Schieland en de Schie en in het zuiden door de Nieuwe Waterweg en het Scheur. Vanouds heeft het schap de zorg voor de buitenwaterkering, sinds 1977 ook voor de binnenwaterkeringen en de zorg voor het waterbeheer in de boezem. In het laatste kwart van de 20^e eeuw is aan deze taken nog de waterzuivering toegevoegd.

Archief

Bij het archief van het hoogheemraadschap worden de archieven van het hoogheemraadschap en zijn rechtsvoorgangers, de polders, bewaard. In deze archieven treft u naast informatie over waterstaatswerken ook geografische- en genealogische gegevens aan. Aangezien het hoogheemraadschap tot de overheid behoort, is op deze archieven de archiefwetgeving van toepassing waardoor zij grotendeels openbaar zijn en kosteloos door belangstellenden kunnen worden geraadpleegd. Een bijzonder onderdeel van de archieven vormen de kaarten en tekeningen. Naast 16^e eeuwse kaarten kunt u ook kaarten uit het laatste kwart van de 20^e eeuw raadplegen.



Hoogheemraadschap van Delfland

Bibliotheek en foto's

De bibliotheek bevat circa 7000 titels. Onderwerpen zijn het beheersgebied en de geschiedenis van Delfland en de waterstaat in het algemeen. Naast 17^e eeuwse werken kunt u hier ook recent materiaal aantreffen. De catalogus van de bibliotheek is met behulp van een computer te raadplegen. Tevens beschikt het hoogheemraadschap over een collectie van c. 3000 foto's betreffende onderdelen van de taakuitoefening, uiteenlopend van personen tot gemalen.

Waar en wanneer

De ingang van het hoogheemraadschap is te vinden aan de Phoenixstraat 32. Het archief is geopend van maandag tot en met vrijdag. De openingstijden zijn 9.30 tot 12.15 en van 13.30 tot 16.30 uur. Bezoek bij voorkeur na voorafgaande afspraak. Op diensten, zoals het laten verrichten van onderzoek en het verstrekken van kopieën zijn de geldende tarieven van de Legesverordening van Delfland van toepassing.





boekhandel
HUYSER



Choorstraat 1 2611 JD Delft

tel.: 015-212 38 20

www.huyser.com info@huyser.com

De laatste veldwachter van Vrijenban

Aart Struijk

De aanleiding voor het schrijven van dit artikel is de ontdekking van het bekeuringenboekje van Willem Pieter van Oosten, de laatste veldwachter van Vrijenban. Het boekje, dat nog steeds in bezit is van zijn familie, bevat een overzicht van de bekeuringen die hij tussen 1911 en 1916 in Vrijenban uitdeelde. Die overtreddingen geven een beeld van de Vrijenbanse samenleving van zo'n honderd jaar geleden vanuit een bijzondere hoek, namelijk het oog van een diender.

Aan de beschrijving van het bekeuringenboekje gaan vooraf een beknopte geschiedenis van het rechtswezen in Vrijenban, de verandering van haar rechtsgebied in de negentiende eeuw en het functioneren van veldwachters aan het begin van de twintigste eeuw.

Het rechtswezen in de ambachtsheerlijkheid Vrijenban

Vrijenban wordt begin dertiende eeuw voor het eerst in archiefstukken genoemd, wanneer in een akte sprake is van de bewoners 'in libero banno' ofwel de vrije ban (vanuit Delft gezien), waarbij ban de betekenis heeft van rechtsgebied. Bannen of ambachten waren de kleinste rechtsgebieden waarin het graafschap Holland was verdeeld. Zij vormden als het ware de

bouwstenen waaruit de organisatie op het platteland op bestuurlijk, rechterlijk en waterstaatkundig gebied was opgebouwd. Het ambacht werd een ambachtsheerlijkheid en de leenman (een graaf, hertog of bisschop) werd ambachtsheer. Hij bezat het bestuur en de lage rechtspraak. Deze functie oefende hij niet zelf uit, maar hij benoemde daartoe een schout en verder allerlei functionarissen zoals schepenen, secretaris, gerechtsbode en bekleeders van kleine ambten zoals schoolmeester, koster, kerkmeester, weesmeester, enzovoort. De belangrijkste taak van de schout was de handhaving van de openbare orde en het naleven van de wetsregels. Samen met de schepenen (in grote lijn te vergelijken met de



Willem Pieter van Oosten, de laatste veldwachter van Vrijenban, op ongeveer 25-jarige leeftijd (Foto: familie Van Oosten).

burgemeester en wethouders) zorgde de schout voor rechtspraak en orde. Hij werd daarin bijgestaan door dienders of rakkers, gerechtsdienaren die door hem zelf werden gekozen en benoemd. Hij had recht op een derde van de boetes of verbeurdverklaringen. Hoe ijveriger de schout was, des te hoger inkomen hij verkreeg. Er werden strenge straffen opgelegd aan boeven, dieven en bedelaars. Voor de meeste vergrijpen werd een geldboete opgelegd, een lijfstraf, of de dader verdween voor korte of langere tijd in het tuchthuis.

De ambachtsheer had verschillende rechten en bevoegdheden zoals het recht van jacht, visserij, wind, veer en tol. Ook had hij het recht om verordeningen te maken (keurrecht) en op overtreding van deze keuren straffen te stellen. Sinds de vijftiende en zestiende eeuw werd voornamelijk rechtgesproken in baljuwen- en schoutengerechten. De baljuw vertegenwoordigde de ambachtsheer die hem had aangesteld, en had binnen zijn gebied aanvankelijk dezelfde bevoegdheden als de landsheer. Later beperkten die zich tot de hoge rechtspraak (criminele justitie of het halsrecht betreffende doodslag, verkrachting, verminking, diefstal, vredebreuk, verzet), de politie en het maken van keuren. Hij was voorzitter van het rechterlijk college van schepenen, maar had zelf geen deel aan de vaststelling van het vonnis.

De steden en hoge heerlijkheden waren aan het rechtsgebied van de baljuw onttrokken. De steden hadden hun eigen rechtsbestuur.

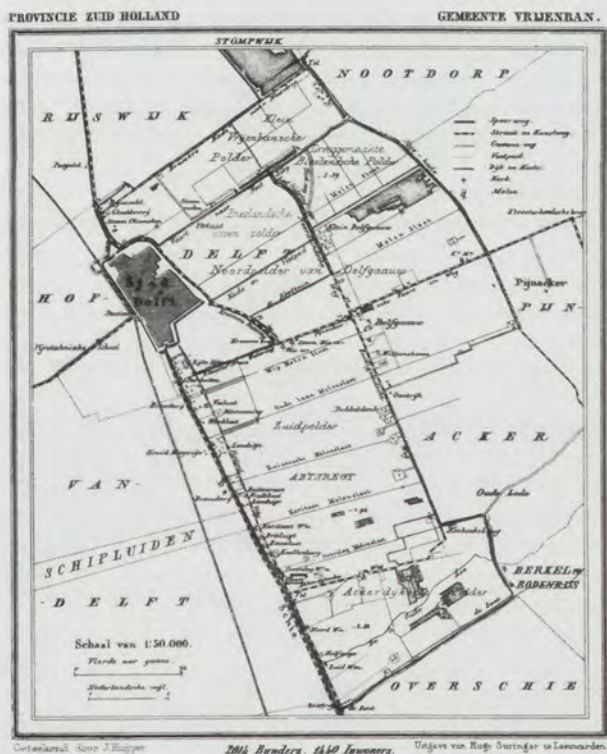
Grensveranderingen in de negentiende eeuw

In 1738 kwamen de heerlijkheden Vrijenban en het eveneens nabij gelegen Hof van Delft door aankoop in bezit van de stad Delft, waarna de stad als ambachtsheer optrad. Door de gebeurtenissen van 1795 werden ze zelfstandige gemeenten, dus met een eigen municipaliteit of bestuur.

Na de Franse tijd volgde een tamelijk verwarde periode. In 1812 werd de gemeente Vrijenban opgeheven en toegevoegd aan de gemeente Delft. Vijf jaar later vond een poging plaats om de oude toestand te herstellen. Uit de verspreide stukken land vormde men Vrijenban tot een zelfstandige gemeente. Ook deze situatie was verre van ideaal, want Hof van Delft en Vrijenban lagen kriskras door elkaar. In 1826 kwam een herindeling tot stand waarbij de grenzen van de Hof van Delft en van Vrijenban werden vereenvoudigd. Het gebied ten westen van Delft en de Schie kwam aan Hof van Delft en het grondgebied ten oosten van Delft werd toegevoegd aan Vrijenban. In 1833 werd deze wijziging doorgevoerd en tevens de gemeente Biesland bij Vrijenban gevoegd.

De gemeentegrens van Vrijenban liep ten noorden van Delft een stuk langs de Brasserskade. Ten zuiden daarvan liep de grens met Delft in grote lijnen vanaf het Kalverbos via de Nieuwe Plantage langs de Tweemolentjeskade; daarna in zuidelijke richting over de Noordeindseweg. Halverwege liep de grens in westelijke richting tot aan de Delfgauwseweg. Van daar ging het in zuidelijke richting tot de Pauwmolen en vervolgens westwaarts langs de Prins Bernhardlaan tot aan de Schie. Ten zuiden van Delft liep het grondgebied door tot aan de Zweth,

De kaart van Vrijenban in de negentiende eeuw. De gemeente was bijzonder uitgestrekt en dat was lastig voor de veldwachters (Kaart uit de Gemeenteatlas van J. Kuijper, ca. 1865).



en langs de oostgrens tot aan Pijnacker. In 1855 trad de gemeentewet van 1851 in werking. De gemeenten Abtstregt, Akerdijk en Vrouwenregt werden bij de gemeente Vrijenban gevoegd.

De veldwachters van Vrijenban

Na de Franse tijd werd in de steden een college van vier burgemeesters ingesteld, waarvan één president-burgemeester; in de plattelandsgemeenten kwam een college van schout en assessoren. In 1824 kwam daaraan een einde: in een stad als Delft werd de zittende president-burgemeester voortaan gewoon burgemeester, de andere burgemeesters werden wethouders. In een gemeente als Vrijenban werden schout en assessoren voortaan ook burgemeester en wethouders. De functie van schout was hiermee verdwenen, de burgemeester droeg de verantwoordelijkheid voor het politieapparaat.

In 1855 stonden de grenzen van Vrijenban voorlopig vast en vanaf die tijd is een administratie bijgehouden over de aanstelling en het functioneren van de

veldwachters. Er woonden op dat moment ongeveer 1360 mensen. Het was een uitgestrekt gebied en dat maakte het werk er voor de veldwachter niet gemakkelijker op. De burgemeester beoordeelde de veldwachter jaarlijks op zijn zedelijk gedrag, geschiktheid en bekwaamheid. Hij noteerde in een overzicht het jaar van indiensttreding en de voorgaande functie. Het salaris of traktement van de veldwachter bedroeg honderd zestig gulden per jaar en er was vijftig gulden gereserveerd voor kleding en bewapening. Daarbovenop ontving hij honderd gulden voor de werkzaamheden die hij als bode verrichtte. Deze toelage liep al snel op tot honderdvijftig gulden. Uit die tijd zijn namen van veldwachters bekend, evenals hun functioneren en salariëring. Een van hen was Johannes Schilder die al na twee jaar ontslagen werd, omdat zijn bekwaamheid niet aan de verwachting voldeed. Zijn opvolger Arie Notenboom, die daarvoor veldwachter in Pijnacker was, had het in het begin moeilijk, maar na enkele jaren achtte men zijn bekwaamheid zodanig dat zijn traktement werd verhoogd.

In 1883 werd duidelijk dat personeelsuitbreiding gewenst was. Het aantal inwoners van Vrijenban nam dusdanig toe dat de veldwachter het werk niet meer alleen aankon. Er werden twee onbezoldigde veldwachters aangesteld: stratenmaker Pieter Verweij en Johan Frederik van de Burg die in het dagelijks leven tolgaarder was. Een derde veldwachter was de eerder genoemde Arie Notenboom. Deze dienders moesten meestal 's avonds en 's nachts paraat zijn. In 1888 werd Pieter van de Velde, een vroegere marchaussee, als bezoldigd veldwachter aangesteld met een traktement van tweehonderd gulden en zestig gulden voor zijn baan als bode. Zijn optreden werd beoordeeld als zeer goed en werd beloond met een salarisverhoging van honderd gulden.

Pas in 1891 werd een tweede betaalde veldwachter aangesteld. Het was de achtentwintigjarige Lammert Hensen, die voor die tijd politieagent was geweest in Rotterdam en ervaring had met stadse overtredingen en gewoonten. Ook zijn functioneren werd beoordeeld als zeer goed en er volgde na enige jaren een loonsverhoging. Zijn traktement bedroeg driehonderd gulden en hij ontving zestig gulden voor zijn werk als bode. Hij zou de nieuwe hoofdveldwachter van Vrijenban worden.



Lammert Hensen (1863-1918) was geruime tijd de hoofdveldwachter in Vrijenban. Zijn sabel is nog in bezit van zijn familie (Foto: W. Mosterd).

De nieuwe veldwachterswoning

Rond 1900 was het aantal inwoners van Vrijenban opgelopen tot bijna 2600 en de verwachting was dat de bevolkingsgroei nog verder zou toenemen. De burge-meester en wethouders besloten tot de bouw van een tweede veldwachterswoning met aanpalend een ziekenbarak. Ze moest dienen als politiepost ten zuiden van Delft. Tot die tijd was er slechts één bureau, namelijk in het huis naast de Lepelbrug in het Kalverbos.



De politiepost van Vrijenban in het Kalverbos naast de Lepelbrug. In 1910 werd een tweede post ten zuiden van Delft gebouwd, die tevens bestemd was als veldwachterswoning en ziekenbarak (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

De nieuwe politiepost werd gebouwd aan de Rotterdamseweg (nummer 141-143). Daartoe was in 1910 voor vierduizend gulden een stuk grond gekocht van het Parochiaal Armbestuur van de rooms-katholieke gemeente in Delft. Het stuk land aan de oostzijde van de weg was duizend vierkante meter groot en lag ten zuiden langs de Wipmolenkolk, ongeveer ter hoogte van de Nieuwe Haven. De gemeentebouwkundige, de aannemer P.M.J. Hoeke, stelde in februari een brochure samen met het bestek en de voorwaarden voor de bouw van het pand.

De post moest op 1 juli 1910 opgeleverd zijn. Aangezien zich geen aannemers meldden, bouwde Hoeke zelf het gebouw. Voor de ziekenbarak werden

De eerste steenlegging voor de nieuwe veldwachterswoning aan de Rotterdamseweg vond plaats op 1 april 1910. Het huis is gebouwd door aannemer P.M.J. Hoeke, die tevens de gemeentebouwkundige van Vrijenban was (Foto: D. Snel).



een aantal aanvullende bouwkundige eisen gesteld met betrekking tot de hygiëne. Er moesten speciale voorzieningen worden ontworpen, zoals een ontsmettingsplaats en enkele kamertjes die waren bestemd voor de zusters en verpleegsters. De ziekenbarak is overigens later ook in gebruik geweest als gevangenis. Het huis had een grote kelder en was voorzien van een voor die tijd moderne riolering die uitliep in de beerput achter het huis. Het huis kreeg een gevelsteen met een Latijnse tekst, die zoveel betekende als 'Ziek erin, gezond eruit'.

De nieuwe veldwachterswoning werd betrokken door veldwachter Hensen. De huur werd ingehouden op zijn salaris. Tot zijn taak behoorde ook het schoonhouden van de ziekenbarak. Lammert Hensen heeft er niet lang gewoond. Hij overleed op 8 november 1918 aan de Spaanse griep. De spreuk op de gevelsteen was dus op hem niet van toepassing. Hij werd opgevolgd door Willem van Oosten, die hoofdveldwachter werd en met zijn gezin ging wonen in de vrijgekomen woning. Hij was de laatste veldwachter van Vrijenban. Na zijn overlijden kreeg het huis een andere bestemming. In het jaar 2000 werd het afgebroken om plaats te maken voor de nieuwbouw van de Hogeschool INHolland.



De nieuwe veldwachterswoning (links) met de ziekenbarak (rechts), niet lang na de oplevering in 1910. Voor het huis liep een klein slootje langs de weg, zodat men via een bruggetje bij het huis kwam (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

Veldwachter Willem Pieter van Oosten (1884-1959)

Willem Pieter van Oosten trad in juli 1910 als veldwachter in dienst van de gemeente Vrijenban. Hij had de nodige ervaring opgedaan als politieagent in Den Haag en Rotterdam. Bovendien oefende zijn vader hetzelfde beroep uit: eerst in Schiedam en van 1890 tot zijn dood in 1914 in Rijswijk, waar hij hoofdveldwachter was. Willems optreden werd al direct zeer hoog gewaardeerd en na het overlijden van Lammert Hensen in 1918 kreeg hij de leiding over de andere veldwachters.

Willem van Oosten was in 1884 geboren in Schiedam. In 1909 trouwde hij met Jacoba Cornelia Hoessusler. Zij woonden enige jaren in de Prins Hendrikstraat

nabij het Kalverbos, waar hun oudste kinderen werden geboren. Van Oosten, die verantwoordelijk was voor de handhaving van de orde in het noordelijk deel van Vrijenban, ontving in 1916 een jaarwedde van 827 gulden met vrij wonen. Bovendien was een bedrag uitgetrokken voor zijn dienstuitrusting, die bestond uit een kolbak (een soort helm), een uniform en een sabel. Verder had hij de



De ouders van Willem van Oosten omstreeks 1890. Zijn vader Willem was hoofdveldwachter is Rijswijk (Foto: familie Van Oosten).

beschikking over een degelijke dienstfiets. Toen hij in 1918 hoofdveldwachter werd, verhuisde hij naar de dienstwoning aan de Rotterdamseweg. Zijn salaris werd verhoogd tot 1150 gulden met een vaste toelage van 120 gulden voor kleding en bewapening.

De tijd waarin Van Oosten zijn beroep uitoefende, was roerig. In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Nederland stelde zich neutraal op, maar mobiliseerde het leger. Vanwege de oorlogssituatie ontstond een tekort aan allerlei goederen. Voedsel en kleding gingen op de bon. De tekorten werkten uiteraard diefstal in de hand. Er ontstonden rellen in Amsterdam en ook in andere steden was de onrust merkbaar. Hoe de situatie in Delft ervaren werd, is niet bekend, maar ook hier zal de politie extra instructies hebben gehad. Daarnaast waren er ook problemen van andere aard. In 1913 maakte burgemeester W.J. Saaymans Vader van Vrijenban zich zorgen hoe de talrijke festiviteiten die in het teken stonden van de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden, evenals het lustrumfeest van het Delftsch Studenten Corps, in goede banen te leiden. Hij zette extra politie in.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, in november 1918, heerste er grote onrust

onder de Nederlandse bevolking, veroorzaakt door de oproep tot revolutie van de sociaaldemocratische leider Pieter Jelles Troelstra. De commissaris van de koningin van Zuid-Holland sprak zijn verontrusting uit in een brief aan de burgemeesters in Zuid-Holland en adviseerde terughoudendheid in het toestemming verlenen om zaaltjes te verhuren aan revolutionaire comités. Er kwam steeds meer werk voor de dienders. Vanwege toenemende nachtelijke diefstallen werd Johannes Kool aangesteld als onbezoldigd nachtwaker en Jan van Nunspeet als onbezoldigd veldwachter. Toen in 1918 veldwachter Hensen overleed, werd zijn functie overgenomen door twee nieuwe veldwachters, te weten Gerrit de Graaf

Veldwachter Willem van Oosten omstreeks 1910. Om wetsovertreders snel in de kraag te vatten, beschikte hij over een dienstrijwiel (Foto: familie Van Oosten).



en Arie Goudszwaard. Omstreeks 1920 werden er maar liefst zes onbezoldigde veldwachters extra aangesteld.

Toen in 1921 de gemeente Vrijenban werd opgeheven, traden Willem van Oosten en zijn collega's in dienst bij de Delftse politie. Dat vroeg om enige aanpassing, want het Delftse politiekorps was veel groter en had een strengere hiërarchie. De burgemeester was het hoofd van de gemeentelijke veld- en hulpveldwachters die onder leiding stonden van een hoofdveldwachter. Door de lage salarissen was er bovendien veel verloop onder het personeel, wat de sfeer bij de politie niet ten goede kwam.

Het bekeuringenboekje van Willem van Oosten

In Vrijenban was de situatie veel eenvoudiger en overzichtelijker. Uit die periode dateert het bekeuringenboekje van veldwachter Willem van Oosten. Tussen 1911 en 1916 hield hij daarin precies bij welke bekeuringen hij uitdeelde. Voor in het schriftje staat als geheugensteuntje een overzicht van de wetsregels. Uiteraard was de voornaamste taak van de politie het handhaven van de openbare orde en veiligheid, het opsporen van daders van strafbare feiten en het vervoer van gevangenen. Wat dat betreft was er weinig veranderd sinds de achttiende eeuw. Over moord en doodslag wordt niets vermeld, omdat de opsporing en behandeling daarvan was voorbehouden aan de gemeentepolitie, die onder de verantwoordelijkheid viel van de minister van Justitie.

Van Oosten had in een paar regels genoteerd waarmee hij rekening moest houden bij de arrestatie van verdachten. Zo was een dader niet strafbaar of kon hem een strafbaar feit niet worden toegerekend wanneer bleek dat hij een gebrekkige ontwikkeling had of een 'ziekelijke storing van zijn verstandelijke vermogens'. In dat geval kon de rechter beslissen of de delinquent in een krankzinnigengesticht werd geplaatst. Bij de arrestatie was het van belang te weten of

de dader handelde uit overmacht of ter verdediging van de eerbaarheid; in het laatste geval was geen sprake van een strafbaar feit. De veldwachter moest ook kunnen beoordelen of het strafbare feit was uitgelokt, bij voorbeeld door giften, gezagsmisbruik, geweld, bedreiging of misleiding. In de notities staan enkele kernvragen genoteerd: Wie zijn er medeplichtig? Wanneer vervalt de rechtsvordering? Wat is zwaar lichamelijk letsel? Ook moest duidelijk zijn wanneer een overtreder zich wederrechtelijk in een lokaal of huis bevond. Was hij zonder meer binnengedrongen? Had de overtreder zich toegang verschaft door braak of inklimming? Had hij valse sleutels bij zich? Voor diefstal golden strenge straffen. De zeeman Johannes¹, afkomstig uit Haarlem, wonend op de Buitenwatersloot, kreeg zes maanden cel voor diefstal met braak.

2-2	24/10	Dauk, Jacobus Johannes Bekker. geb. Delft 5-3-1888 willekeurig wonn. Binnenwal 212 Delft omv. 6 1/2 ure tijd van lendenlicht H.W.	81
2-2	24/10	Schepke, Bernardus Josephus Wilhelmus Johannes geb. Delft 25-3-92 wonn. Barmenwal 257 ad boven 6 1/4 ure.	82
1-1	24/10	Stekker, Jacobus Jozefus geb. te Gynaeter 1894, tweedekracht wonn. Oude Hoopwachter 18 te Gynaeter tijd van omv. 10 m in H.W. lendenlicht ter gegeven van een valde naams gaf op de 12 weg.	83
1-1	24/10	Besl. Theodorus Johannes van geb. Rotterdam 18-5-94 tweedekracht wonn. Barmenwal 257 ad boven 6 1/4 ure ad boven 6 1/4 ure.	84
2-2	24/10	Mutendorp, Siel geb. Hvdv. 5-9-93, gispadler wonn. Hvdv. oprijtspoor 22 tijd van lendenlicht	85
2-2	24/10	Telck, Jozef Wilhelmus de geb. Delft 28-4-1874, kroonbaker wonn. Postwal 219 te Delft omv. 10 ure van 174 tot 179 Provincie veldwachter	86
2-2	24/10	Sporius, Julius geb. te Melna 5 dec. 1892, glasblaker wonn. Gureweg 116 te Delft veldwachter in de Pbs	87
2-2	24/10	Smeets, Johannes Pieter geb. 14-3-1882 te Lunteren, wiskundevan wonn. Gynaeter 11 te Delft omv. 11 1/4 ure vane. smeden van 28 59 tot 100 van jaagpad H.W.	88
2-2	24/10	Hubel, Wilhelmus Theodorus van geb. Dordrecht 29 sept 1884, kroonbaker wonn. Hvdv. 1 1/2 1/4 te Lunteren omv. 9 1/4 ure H.W. tijd van lendenlicht	89

Een willekeurige bladzijde uit het bekeuringenboekje van veldwachter Willem van Oosten. Uiteraard werden de naam en het adres van de overtreder genoteerd, evenals de aard van de overtreding.

Overtredingen aan het begin van de twintigste eeuw

Wat werd er zo'n honderd geleden als overtreding beschouwd? Het aantal en soort overtredingen was, gezien de inhoud van het bekeuringenboekje, destijds tamelijk overzichtelijk. Genoemde overtredingen waren het werpen met slijk, het lopen door een weiland, het overtreden van de ijkwet het innemen van een

verkeerde standplaats op de groentemarkt, maar ook misdragingen als diefstal, openbare dronkenschap, verboden wapenbezit of te hard rijden, maar dan met de fiets! En er was het nodige mis met het fietsverkeer, destijds aangemerkt als rijwielverkeer. Men kon geverbaliseerd worden voor het fietsen in een straat waar dit niet was toegestaan, rijden op het trottoir, of rijden zonder bel of licht. Voor dit laatste vergrijp hield Van Oosten er velen aan. Het passeren van de tram werd eveneens beboet, omdat daarmee het verkeer in gevaar werd gebracht. Ook kreeg hij te maken met het plegen van verzet en het beledigen van een ambtenaar in functie bij aanhouding, en met het opgeven van een valse naam. Een zekere Hendrik uit de Hopsteeg had zelfs het lef zich uit te geven voor rijksveldwachter!

Een bijzondere categorie overtredingen vond plaats bij het rijden met paard en wagen en met de hondenkar. Het kwam nogal eens voor dat een paard kreupel was of dat de kar te zwaar beladen was. Vele koetsiers zijn voor dit delict staande gehouden. Ook liet men honden een te zware kar trekken, of men spande een drachtige hond voor de kar. Een hond moest bovendien gemuilkorfd zijn volgens de Trekhondenwet. Een enkele keer hield de veldwachter mensen aan die een konijn op pijnlijke en kwellende wijze aan de oren met zich meedroegen. Er werd ook een slager aangehouden die vijf kippen aan de poten vervoerde. Anderen hadden onder verdachte omstandigheden een snoek, een egel, een wilde eend of een ander dier bij zich. Zij werden geverbaliseerd voor diefstal of stroperij.

Een flink aantal overtredingen uit die tijd wordt nu niet meer als zodanig beschouwd. Je krijgt tegenwoordig niet zo gauw meer een bekeuring voor zingen op straat, zwemmen in de vaart, lopen door een weiland, schreeuwen in groepsverband, dobbelen of venten met het tegelijkertijd ten gehore brengen van liedjes. Van Oosten noteerde ook strafbare feiten die nu nauwelijks meer voorkomen, zoals landloperij en ongeoorloofd gras snijden. Van ernstiger aard was het zogeheten kantje liggen, waaraan de jeugd zich regelmatig schuldig maakte. Kantje liggen was de aanduiding voor (liggend) vrij-



De bondenkar van melkboer Van Buuren. Deze hond was goed gezond en bovendien gemuilkorfd, zoals dat was voorgeschreven in de Trekhondenwet.

en in de natuur. Bakker Theo gaf begrijpelijkerwijs een valse naam op toen hij met dienstbode Helena op dit als onzedelijk beschouwd gedrag werd betrapt. Een dubbele overtreding dus. En wat had die militair in het hooiland te zoeken met Elisabeth uit de Donkerstraat? Ook dit stel werd bekeurd. Zelfs even de benen strekken en achterover in het gras liggen langs het voetpad was verboden, zoals ervaren werd door dienstbode Anna Kuhn. Schending van de openbare zede was een ernstig vergrijp. De jeugd liet ook op een andere manier van zich spreken. Een paar opgeschoten jongelui van een jaar of zestien, Leendert van de Anne Boogerd, Paulus van de Geerweg en Johannes uit de Trompetstraat werden opgebracht wegens straatschenderij, wat daar ook onder mocht worden verstaan. Dat het goed met hen afliep, blijkt uit het feit dat zij in 1925 alle drie keurig waren getrouwd.

Minder ernstig was het in het openbaar orgelmuziek ten gehore brengen zonder vergunning, waaraan nogal wat orgeldraaiers zich bezondigden, vooral die afkomstig waren uit Den Haag, waar zij hun orgel gehuurd hadden. Maar er waren ook Delftse orgeldraaiers, zoals Catharina Buzzio uit de Pieterstraat en Guiseppe Tortolani van de Geerweg, die wel eens de wet overtraden. De laatste beschouwde zich overigens niet als orgeldraaier, maar als muzikant.

Bij de bekeuringen, die Willem van Oosten als veldwachter uitschreef, werd de naam van de verbalisant genoteerd, evenals de geboortedatum en -plaats, adres, en het beroep. Daarvan komt er een aantal nu niet meer voor, zoals voerman, koetsier, stalknecht en veedrijver. Niet veel mensen kunnen nog zeggen dat zij



Het huis op de Rotterdamseweg nr. 141-143, de vroegere veldwachterswoning is omstreeks het jaar 2000 afgebroken. Tegenwoordig staat er de nieuwbouw van de Hogeschool INHolland (Foto: familie Van Oosten).

stoelenmatter, bleker, suikerwerker, mandenmaker, zadelmaker of zakkennaaiers zijn. Ook zijn er maar weinig die het beroep houtzager, sigarenmaker, aanvanger of strijkster uitoefenen.

Door de aantekeningen van veldwachter Willem van Oosten is ons een bijzondere kijk gegund op de handhaving van de orde, rechtszin en de burgerlijke overtredingen zo'n honderd jaar geleden in Vrijenban. In onze ogen zijn de toen gemaakte overtredingen meestal niet ernstig van aard. De tijd was ook anders. Er golden immers andere normen en waarden, die door gerechtsdienaren als veldwachter Van Oosten gehandhaafd moesten worden.

Bronnen en literatuur

- Bottema, J.C., ... et al. *Een wakend oog en een sterke arm: De geschiedenis van de Rijswijkse gemeentepolitie*. Rijswijkse Historische Reeks; deel 12. Rijswijk: Gemeente Rijswijk, 1995.
- Daalen, A.P.A. van. *Politie en justitie in Delft: van schout tot commissaris, van rakker tot agent*. Delft: Gemeentelijke Archiefdienst en Gemeentepolitie van Delft, 1980.
- Gemeentearchief Delft, Archief Vrijenban 158 (m.n. inv.nrs. 613, 618, 641, 678, 694, 1608, 1614).
- Goudappel, C.D. 'In 1855 annexeerde Vrijenban Abtsregt en Akkersdijk.' In: *Delftse historische sprokkelingen, Grepen uit de geschiedenis van Delft en omstreken*. Delft: Elmar, 1977.
- Walsum, H.V. van. 'De gemeentegrenzen van Delft'. *Delfia Batavorum 13de Jaarboek 2003*. Delft: Delfia Batavorum, 2004.

Noot

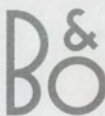
1. Ter wille van de privacy zijn de achternamen van de meeste genoemde personen in het bekeuringenboekje niet vermeld.

Televisie die gezien mag worden. Zowel aan als uit.



Er is ruimte voor compromissen, en dan is er uw woonkamer. Als u een televisie wilt welke er goed uitziet – of hij nu aan of uit is – dan hoeft u niet verder te kijken.

Bezoek onze showroom voor een demonstratie van de BeoVision 6 met de BeoLab 6000.

BANG & OLUFSEN 



C. van Kapel, Hugo de Grootstraat 122, Delft, 015 - 212 08 17

www.vankapel.nl

www.bang-olufsen.com

Gebroeders

J. en P.A. de Roo

Timmer- en aannemersbedrijf



sinds 1909

Telefoon: 015-2120439

Bouwend Nederland
de vereniging van bouw- en infrabedrijven

Werkplaats:
Noordeinde 34a
2611 KJ Delft

Pieter de Ruyter Restauratie

Schilderen en
vergulden
van de
orgelkas en
orgelluiken
Pieterskerk
te Leiden
2009



Restauratie, reconstructie & conservering van
historische beschilderingen (in/exterieur) en
schilderijen. Onderhoudsschilderwerk.
Verguldingen, hout- en marmerimitaties.

Documentatie over reeds gerestaureerde werken.
Erkend AF-schilder en lid Restauratoren Nederland.

Pieter de Ruyter Restauratie

Donkerstraat 3, 2611 TE Delft
015-2122017 b.g.g. 06-51342776
site pieterderuyterdelft.webs.com

Voeg of laat ontdek je het...

De naam Stads Koffyhuys komt van een oud logement dat was gevestigd net achter het oude Stadhuis. Maar Sinds april 1966 hebben al heel wat gasten ons gezellige Koffyhuys aan de Oude Delft ontdekt. Er zijn mensen die uit alle delen van de wereld komen en bij ieder bezoek aan Delft, ook het Stads-Koffyhuys niet overslaan.



Logement Stads-Koffyhuys

De deur van Kleyweg's Stads-Koffyhuys staat dus voor iedereen open. Nog steeds hangt er iedere maand een andere expositie aan de muur, maar er is ook nog steeds die gezellige huiskamersfeer. Waar je aan de stamtafel rustig een krantje kunt lezen onder het genot van een heerlijk kopje koffie, cappuccino, koffie verkeerd, Delftse leut.....



In 1966 aan de "stamtafel"...

Oude Delft 133
2611 BE Delft
tel:015-2124625
www.stads-koffyhuys.nl



Het Kleyweg's Stads-Koffyhuys van nu

De student die hier vroeger kwam, komt nu een lekker broodje eten met zijn gezin, Opa komt pannenkoeken eten met zijn kleinkinderen, twee vriendinnen drinken samen koffie en een verliefd stelletje heeft zijn eerste afspraakje.....



Alex' Keus: Het Aller-Lekkerste Broodje van de afgelopen 25 jaar



...die er nog steeds staat

 KLEYWEG'S
STADS
KOFFY
HUIS

Na honderd jaar: Agneta naast Jacobus in het park

Ria van der Meer

Een nieuw monument

In 1981 werd de voormalige woning van het echtpaar Van Marken in het Agnetapark afgebroken. Een borstbeeld van Jacobus van Marken, vervaardigd door Pieter de Monchy, markeerde sindsdien de plaats van villa Rust Roest.

De naamgeefster van het park, Agneta van Marken-Matthes, werd niet vereeuwigd. Het is bekend dat zij als echtgenote van Jacobus van Marken een belangrijke rol heeft gespeeld bij het realiseren van al zijn ondernemingen. Het ontbreken van haar beeltenis werd door velen als een groot gemis gevoeld, des te meer omdat zij juist in het Agnetapark zo'n actieve en belangrijke rol heeft vervuld.

Op initiatief van Huub Langeweg werd in 2008 de Stichting Herdenkingsmonument Agneta van Marken-Matthes opgericht waarin diverse geledingen waren vertegenwoordigd. Langeweg is vlakbij het park geboren en bewaart er veel positieve herinneringen aan. Als gids van het Gilde Delft leidt hij groepen rond in het park en werd zo telkens geconfronteerd met het ontbreken van een nagedachtenis aan de naamgeefster. Aanvankelijk was het plan van de stichting om in de nabijheid van het borstbeeld van Jacobus een witte vlinder te plaatsen. Agneta schijnt ooit gezegd te hebben dat ze na haar overlijden zou willen terugkeren naar het park als witte vlinder. Het lukte echter om een groter draagvlak voor het project te vinden en voldoende sponsors om een meer passend beeld naast dat van Van Marken te realiseren.

De opdracht werd gegeven aan de beeldend kunstenaar Lon Pennock. Hij besloot een passend beeld van Agneta te ontwerpen en dat te plaatsen op een sokkel die in dit geval van belang is als informatiedrager. De sokkel is vervaardigd van roestend materiaal (verwijzing naar de villa Rust Roest). Op de rand staat de tekst: AGNETA VAN MARKEN-MATTHES PARFUMS MAISON NEUVE GIST EN SPIRITUS LEVENSIDEALEN. De lange vorm van de constructie symboliseert de verbondenheid van Agneta en Jacques.

Rond het beeld zijn drie zitbanken geplaatst, ontworpen door Gerrit Rietveld in 1959. De zogenaamde Calvé-zitbank was een cadeau van het personeel ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan. De bank is kort geleden weer in productie genomen.

Op 5 oktober 2009 was het honderd jaar geleden dat Agneta, een dag na haar verjaardag, stierf. Onder grote belangstelling van familie, genodigden, bewoners van het park en andere geïnteresseerden onthulde mevrouw Agneta Aukema-Schepel, familielid van Agneta, het nieuwe gedenkteken.



Tijdens de bijeenkomst in de Lindenhof werd door Nettie Jonckers, voorzitter van de Van Markens Stichting, een boek gepresenteerd: *Na 100 jaar opnieuw belicht*. In deze uitgave wordt het leven van Agneta beschreven en de geschiedenis van de Van Markens Stichting. Deze stichting is opgericht uit de nalatenschap van Agneta. Doel is werknemers van DSM Gist te steunen in geval van financiële problemen bij ziekte.

Agneta: de 'parkmoeder'

Agneta Matthes (Amsterdam 1847-Delft 1909) leerde Jacobus van Marken kennen tijdens een muzikale soiree in 1865. Zij trouwden in 1869 en vestigden zich in Delft aan de Phoenixstraat. Agneta gaf daar van 1873 tot 1886 leiding aan



Mevrouw Agneta Aukema-Schepel, familielid van Agneta, ontbult het nieuwe gedenkteken. Inzet: Het nieuwe borstbeeld van Agneta (Foto's: Peter en René van der Krogt).

het parfumfabriekje Maison Neuve. Van Marken richtte onder andere de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek op en werd één van Delfts belangrijkste ondernemers die bovendien naam maakte met het realiseren van een groot aantal sociale voorzieningen en daarbij zijn tijd ver vooruit was. Eén van zijn scheppingen is het Agnetapark, het eerste fabrieksdorp dat in Nederland werd gerealiseerd en waar zijn werknemers goede, degelijke woningen konden huren die -in tegenstelling tot de meeste bestaande arbeiderswoningen - voldeden aan een aantal basiseisen. Er werden 78 woningen gebouwd in een door de tuinarchitect L.P. Zocher ontworpen park, dat van Marken naar zijn vrouw noemde.

Jacques van Marken betrok zijn echtgenote in al zijn plannen en zij steunde hem daarbij ook daadwerkelijk. Toen rond 1880 de Gistfabriek goed draaide en de plannen voor het Agnetapark concreter werden, deed Agneta onderzoek naar de woonomstandigheden van de werknemers. Samen met Marie Kruseman, sociaal werkster avant la lettre van de Gistfabriek, bezocht zij de woningen van de arbeiders, praatte met de bewoners, mat de vertrekken op, en informeerde naar de huurprijs. Op die manier kreeg het echtpaar een goed beeld van de bestaande problemen en de wensen van de toekomstige bewoners.

In 1884 werden de eerste woningen opgeleverd

Het echtpaar van Marken besloot zelf in het park te gaan wonen en betrok in 1885 de villa Rust Roest, midden in het park aan de vijver gelegen. Toen de Van Markens hun woning betrokken, waren alle parkbewoners aanwezig om hen als goede burens met bloemen en een lied te verwelkomen. 'Zij stellen zich voor daar te midden van Park en fabrieken bij en met en voor zoovelen, met ver-



*Agneta en Jacobus
circa 1890
(Foto: Erfgoed
Delft, collectie
Gemeentearchief
Delft).*

nieuwde toewijding samen te werken tot voortdurende ontwikkeling van aller welvaart en levensgeluk.' In De Tent werd het welkomstfeest voortgezet. Agneta speelde een bijzondere rol in het parkleven. In De Tent en het verenigingsgebouw De Gemeenschap speelde zij regelmatig piano en verzorgde vertoningen met de toverlantaarn, waarbij haar vertelkunst zeer werd geprezen. Zij bezocht regelmatig de gezinnen, zoals zij ook vóór die tijd al gedaan had. 'Wat wilde toch Mevrouw Van Marken, die zich de gezinnen aantrok, daar bezoeken bracht? O, al heel spoedig bemerkte men dat er een hand was uitgestoken, die wilde helpen waar hulp nodig was, die zich tot de kinderen voelde aangetrokken en dat alles zonder bijbedoeling, maar in het belang van de hulpbehoevenden, van die opkomende jeugd.' Bij ziekte in de gezinnen werd zij vaak te hulp geroepen en stond dan altijd klaar om de zieke te bezoeken en goede raad te geven. Mevrouw Matthes, de moeder van Agneta, stuurde een stel geborduurd kindergoed, met het doel dit ter beschikking te stellen van moeders in het Agnetapark die hun kind lieten dopen. Toen de oudste bewoners van het park hun vijftigjarig huwelijksfeest vierden, werd er een groots feest georganiseerd en werd het echtpaar in de woning van de Van Markens uitgenodigd om het vuurwerk te bekijken.

Van Marken zelf noemde in een brief aan zijn vader Agneta 'de ziel van al wat met ons park in verband staat.'

Regelmatig toonden de parkbewoners - en vooral de bewoonsters - hun erkentelijkheid. Op 4 oktober, de verjaardag van Agneta, werden de vlaggen in het park uitgestoken. 's Avonds in De Tent voerde de Harmoniekapel de 'Agneta-marsch' uit. De kinderen speelden 'In Holland staat een huis' en de ouderen dansten. Toen de Van Markens hun 25-jarig huwelijksfeest vierden, boden de parkdames een 'waranda-ameublement' aan. In 1898 werd mevrouw Van Marken zeer ernstig ziek. Dagelijks gaf een bulletin, bevestigd aan de deur van het woonhuis, nieuws over haar toestand. Toen uiteindelijk het bericht verscheen dat het beter met haar ging, stonden de hele avond groepjes mensen in de stromende regen het bericht te lezen en voor te lezen. Bij een ernstige ziekte in 1901 kreeg Agneta van de parkbewoonsters een prachtige plant met een roerend gedicht.

De eerste jongen die in het park werd geboren kreeg de voornamen van Van Marken: Jacobus Cornelis, het eerste meisje werd Agneta genoemd. In 1885 werd een tweeling geboren, de jongen en het meisje werden vernoemd naar het echtpaar. Ook later kregen meisjes soms de naam Agneta. Het is moeilijk in te schatten of de bliken van waardering spontane uitingen van de bewoners waren of dat men zich verplicht voelde eraan deel te nemen. Bij het vernoemen van kinderen kan bijvoorbeeld de verwachting hebben meegespeeld van materieel voordeel. Toch valt zowel uit de beschrijving als uit de aard der gebeurtenissen af te leiden dat oprechte waardering mede een rol speelt, vooral ten aanzien van mevrouw Van Marken.

In 1885 werd in het park de coöperatieve winkel geopend. Agneta hield zich bezig met de inrichting van de winkel en het assortiment. Zij riep de vrouwen van de parkbewoners bijeen om daarover te spreken en hun wensen aan te horen. Toen er geklaagd werd over de kwaliteit van de koffie, hield zij een 'koffiereferendum'. Iedere parkbewoonster kreeg twee koffiemonsters, door mevrouw Van Marken eigenhandig genummerd, vergezeld van een zakje bitterkoekjes voor de moeite. De uitslag moest op een postkaart worden vermeld en bij Rust Roest in de bus worden gestopt. Van de 80 uitgebrachte stemmen waren er 36 voor de koffie van Schilten, 40 voor die van Van Schaik en 4 blanco. Beide soorten werden in het assortiment van de winkel opgenomen.

De kleuters in het park hadden er hun eigen 'bewaarschool'. Vanaf de leeftijd van vier jaar gingen ze naar het schooltje dat de naam droeg: De Hoop der Toekomst. Agneta was presidente van de subcommissie van de bewaarschool. Het is vrijwel zeker dat zij degene is die in *De Fabrieksbode*, het bedrijfsorgaan van de Gistfabriek, regelmatig verslag doet van de belangrijke gebeurtenissen op de school: de verjaardag van de kleuterleidster, een schoolreisje met de Jan Plezier naar Scheveningen, het Sinterklaasfeest. Uit haar artikeltjes blijkt dat zij met veel liefde en begrip het wel en wee van de kleutertjes volgde.

Algemeen werd en wordt het als een fout gezien dat de Van Markens in het Agnetapark gingen wonen. Ondanks hun goede bedoelingen was hun aanwe-

zigheid temidden van de werknemers een van de belangrijkste oorzaken van de leegstand van een aantal woningen gedurende de eerste twintig jaar. Van Marken had zeker wel oog voor de bezwaren die zijn aanwezigheid in het park kon oproepen. Zijn idealisme én het feit dat het Agnetapark als woon-gemeenschap hem en zijn vrouw zo na aan het hart lag, de realisering van een plan dat hij zelf tot in de finesses had voorbereid en uitgewerkt, deden hem over de bezwaren heen stappen. Hij realiseerde zich misschien niet volledig dat door het grote verschil in positie tussen hem en de andere bewoners zijn aanwezigheid een grote stempel op het parkleven drukte. Hij bleef in het park de fabrieksdirecteur, de patriarch die een groot gezag uitstraalde. Voor Agneta lag dat anders. Haar taak in het park lag vooral op organisatorisch en sociaal gebied: helpen daar waar het nodig is. Zij werd wel de 'parkmoeder' genoemd, een benaming die duidelijk maakt dat haar inzet door velen zeer werd gewaardeerd. Toch ging haar invloed veel verder: zij was de grote kracht achter Van Marken, die hem inspireerde en steunde bij de uitvoering van zijn plannen. Bij haar dood in 1909, bijna vier jaar na haar echtgenoot, werd in verschillende kranten de belangrijke rol die zij speelde, vermeld en werd benadrukt dat Jacobus van Marken nooit de man van betekenis zou zijn geworden die hij is geweest zonder zijn echtgenote, Agneta van Marken-Matthes. Terecht zijn beiden in beeld weer verenigd in het Agnetapark.

Literatuur

De Fabrieksbode, personeelsblad van de N.G.S.F. (1882-1909).

Marken-Matthes, A. van, *Levensidealen: Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken*. Delft: Van Marken, [ca. 1907].

In en om de fabriek.

Den 4ten October, op haren verjaardag, werd Mevrouw VAN MARKEN eene aardige verrassing bereid. Te ongeveer negen ure begaven zich de leerlingen der bewaarschool in optocht, met bloemen, vlaggen en mutsen getooid en onder leiding van de dames-leden der sub-commissie voor de bewaarschool: MEVROUW GREGOOR, Mej. VAN WIEKINGHEN BORSKI en Mej. BROUWER, en de beide onderwijzeressen, de dames VAN OOLZEN en VAN KALSUM naar den tuin van „Rust Roest“, terwijl een der kleinen met hun vaandel, dat zich reeds bij de inwijding van „De Gemeenschap“ had vertoond, voorop stapte en een paar anderen, in een sportwagen, welke in een triomfkar herschapen, door een zespan (kindereu) werden voortgetrokken.

Nadat Mevrouw VAN MARKEN naar buiten gekomen was zongen zij met hunne zacht-heldere, zilveren stemmetjes het volgende liedje:

4 October 1892.

WIJZE: *Wien Neerlandsch bloed.*

Wees welkom in deez' blijden kring,

Wij wijden u een zang.

Het kleine volkje om u heen

Bemint u levenslang.

En viert met blijden gullen lach,

Het feest van dezen dag. (*bis*.)

Gedenk nog lang deez' vreugdedag,

Waarsmeê gij weer verjaart,

Wij danken met een blijden lach

En hand daarmsê gepaard,

En zingen nu zoo blij te moe

U onze wenschen toe. (*bis*)

Ons hart is groot al zijn wij klein,

Nu wij hier voor u staan,

En wenschen, dat uw levenspad

Met bloemen zij belaan.

Leef lang, leef lang nog menig jaar,

Verenigd met elkaar.

Onmiddellijk na het eindigen hiervan bestrooiden zij de jarige Presidents der sub-commissie met bloemen, die zij allen uit den tuin hunner ouders hadden meegebracht. Het was niet slechts een bloemenregen, maar een stortbui van bloemen.

Na nog den tuin van „Rust Roest“ zingende, en hoer's juichende te hebben rondgewandeld, deed de kleine optocht nog een rondgang door het park, om eindelijk weder naar de Tent terug te keeren, waar de verdere dag geheel met spelen werd doorgebracht.

Uit De Fabrieksbode, 1892 nummer 41.



VAN DER LEEUW

BRILLEN

CONTACTLENZEN

ZONNEBRILLEN

Oude Langendijk 1, hoek Koornmarkt

Delft, Tel. (015) 214 08 80

www.vdleeuwoptiek.nl

info@vdleeuwoptiek.nl



Uw adviseur bij uitstek voor :

- Advies / bemiddeling aan- / verkoop registergoed
 - Taxaties registergoed
- Beheer Verenigingen van Eigenaren
- Advies / bemiddeling hypotheek en verzekeringen

Lagendijk Vastgoed



SCVM



STICHTING
CERTIFICERING
VBO MAKELAARS

Zzoekowlaan 51
2625 PK DELFT

Telefoon / fax 015 - 257 02 47

E-mail : info@lagendijk-vastgoed.nl

Internet : www.lagendijk-vastgoed.nl

Delft en de Elckerlyc, een bijzondere band

Jan Vrans

Op 19 september 2009 gaat de Elckerlyc in première in de Oude Kerk te Delft. Er worden acht voorstellingen gegeven, die alle door een enthousiast publiek worden ontvangen. Met deze uitvoeringen is uiting gegeven aan het verlangen van een aantal Delftenaren om een oude traditie nieuw leven in te blazen. De uitvoeringen van 2009 zijn aanleiding om terug te kijken op de speciale relatie die Delft met de Elckerlyc heeft.

Het begin

Op 25 november 1949 vindt een onderhoud plaats tussen vertegenwoordigers van het Holland Festival en de stichting Delfesta, waarbij de afspraak wordt gemaakt dat in het kader van het Holland Festival door de stichting Delfesta een openluchtspel zal worden opgevoerd in de tuin van Stedelijk Museum Het Prinsenhof met de zuidwestgevel als achtergrond. Op welk stuk de keuze zal vallen, is op dat moment nog niet bekend. Men denkt aan de Elckerlyc of de Beatrijs, waarbij men aan het laatste enige voorkeur geeft. De kosten voor publiciteit in binnen- en buitenland worden gemaximeerd op 150 gulden. Daarnaast besluit men een muzikale Bachherdenking te organiseren in de Nieuwe Kerk.

In 1950 begint de stichting Delfesta onder auspiciën van het Holland Festival aan de voorbereidingen voor het openluchtspel. De uiteindelijke keuze is gevallen op de Elckerlyc. De toneelgroep Comedia wordt in de arm genomen en Johan de Meester wordt verzocht de regie op zich te nemen. In zijn voorwoord in het programma schrijft hij:

'Bij de keuze van het stuk lieten de initiatiefnemers zich leiden door de gedachte dat er bij een open-lucht vertoning eenheid moet zijn tussen spel en omgeving.' Verder stelt hij: 'Ik geloof niet dat er één plek in Holland te vinden is die zo in alle opzichten de gedroomde plaats is voor een aandachtige Elckerlyc-vertoning als het Prinsenhof. Elckerlyc en het Prinsenhof zijn één; zij behoren beide tot het beste en innigste, dat onze vijftiende eeuw heeft voortgebracht.'

Het gegeven dat de oudst bekende druk van het stuk afkomstig is uit de Delftse drukkerij van Christiaan Snellaert is bij de initiatiefnemers waarschijnlijk niet bekend. In ieder geval wordt er in het programmaboekje dat is uitgegeven ter gelegenheid van de eerste uitvoering, met geen woord over de Delftse druk gerept. De druk is een post-incunabel, hetgeen wil zeggen dat dit boekje vóór 1500 met losse letters is gedrukt in plaats van met blokken. Het was tot ongeveer 1500 gebruikelijk te drukken met blokken waarin pagina's tekst tegelijk worden ingezet.

De Elckerlyc in het kort:

De volledige titel van dit stuk luidt:

*Elckerlyc, den spiegel der salicheit van elckerlyc,
Hoe dat elckerlyc mensche wert gedaecht gode rekeninge
te doen van sinen wercken.*

God is boos omdat Elckerlyc (de naam staat voor 'ieder mens', 'iedereen') hem niet vreest en niet kent. Daarom krijgt de Dood de opdracht aan Elckerlyc mee te delen dat hij een pelgrimsreis moet ondernemen, een pelgrimsreis waar geen mens aan ontkomt. Elckerlyc zal rekenschap van zijn leven moeten afleggen aan God. Hij probeert tevergeefs de Dood om te kopen en vraagt om uitstel. Als hij dat niet krijgt, vraagt hij of hij iemand mee mag nemen. Dat mag, als hij iemand kan vinden....

Hij probeert eerst zijn vriend te overtuigen om mee te gaan, maar als deze hoort dat het zijn laatste reis is, trekt hij zich terug. Dat doen ook zijn Neve en Maghe (familieleden). Dan probeert Elckerlyc zijn goederen mee te nemen, maar 't Goet zegt hem dat hij op aarde blijft en dat Elckerlyc het verder maar alleen uit moet zoeken.

Op dit moment komt er een omslag in het spel, want Elckerlyc gaat nu niet meer *buiten* zichzelf zoeken, maar *in* zichzelf. Hij komt bij zijn Deught, die heel erg ziek is, zo is hij door Elckerlyc verwaarloosd gedurende het leven. Deught kan niet mee, hij is te zwak. Maar hij verwijst Elckerlyc naar Kennisse (inzicht). Kennisse leidt hem naar de priester waar hij de sacramenten ontvangt en waarlijk berouw toont. Dan roept hij zijn Kracht, zijn Schoonheid, zijn Wijsheid en zijn Vijf Zintuigen bij elkaar en vraagt hen mee te gaan. Zij stemmen toe, maar als zij bij het graf staan, verlaten de een na de ander Elckerlyc. Hiermee wordt het verval van het lichaam bij de dood aangegeven. Tenslotte gaat alleen de Deught mee het graf in om Elckerlyc te helpen rekenschap af te leggen voor God.

Het is een moralistisch stuk met een universeel gegeven, waarmee de (onbekende) schrijver de mensen een spiegel wil voorhouden: Denk eraan dat je goed leeft, want eens zul je rekenschap moeten afleggen van je daden! Als mogelijke schrijver wordt genoemd Petrus Dorlandus (1454-1507), vicaris van de kartuizers te Zelem. Hij zou in Diest geboren zijn. Maar anderen menen dat de auteur Petrus Diest moet zijn geweest, in 1474 decaan aan de universiteit van Triëst.

De opvoeringen

De eerste opvoering vindt plaats op vrijdagavond 16 juni 1950 en wordt uitgevoerd door de in 1950 opgerichte toneelgroep de Nederlandse Comedie. Daarna zijn er nog vijf opvoeringen in de twee volgende weken. Op 30 juni 1950 heeft de organisatie een aantal speciale maatregelen getroffen, daar koningin Juliana op bezoek komt om de voorstelling bij te wonen. Het publiek mag alleen maar gebruik maken van de uitgang aan de Phoenixstraat en het is verboden te foto-

graferen, bloemen aan te bieden of het Wilhelmus aan te heffen.

De voorstellingenreeks in 1950 wordt afgesloten met een tekort van f 16.133,54. In 1951 wordt de kloostertuin niet meer beschikbaar gesteld en dus wordt in overleg met regisseur Johan de Meester besloten de voorstellingenreeks te verplaatsen naar de markt. Johan de Meester heeft hier in 1923 eerder een stuk opgevoerd met het studentencorps en wel het studentenlustrumspel *De Torenbestormer* van Herman Teirlink, waarover de Delftse dichter Dirk Coster destijds lyrische ontboezemingen geschreven heeft, aldus Johan de Meester in zijn dankbrief aan B en W van Delft uit 1968.



Opvoering van Elckertyc in Delft door de Nederlandse Comedie op de binnenplaats van het Prinsenhof (Uit: 10 jaar Nederlandse Comedie 1950/51-1960/61, Utrecht [z.j.], afb. 11).

Zowel de voorstelling in de tuin van het Prinsenhof (waarvan de tuin danig is vernield door het plaatsen van de tribune) als die op de Markt voor de Nieuwe Kerk, wordt opgeluisterd door een groot crucifix dat speciaal uit Maastricht is gehaald en dat is verzekerd (inclusief transport) voor een waarde van f 10.000.

Een getuigenis van J.M. van Walsum-Quispel, bij de première op de Markt, geeft duidelijk aan hoe het publiek destijds het schouwspel heeft beleefd.

‘Toen de Elckerlyc voor het tweede jaar opgevoerd zou worden, koos men als plaats van handeling deze markt met als achtergrond voor het spel de voorge-

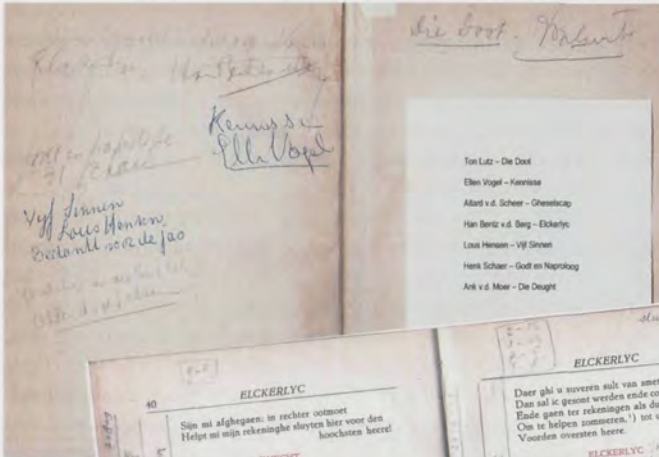
vel van de Nieuwe Kerk. De tribunes zouden de tuin naast het Prinsenhof, eigendom van de diaconie van de Hervormde Kerk, niet meer hoeven vernielen, men hoefde geen angst meer te hebben wanneer de Bourdon zijn zware stem verhief terwijl Elckerlyc de trappen besteeg, hemelwaarts, dat de scheuren in de Oude Kerk groter zouden worden. Nu zouden de klanken van het carillon uit de hoogte van de door floodlight beschenen toren omlaag tuimelen om Elckerlyc zijn laatste gang te verlichten.



Door de afdeling groenvoorziening werden kosten noch moeite gespaard om het decor een natuurlijk en groen aanzien te geven (Foto: Erfgoed Delft, collectie Gemeentearchief Delft).

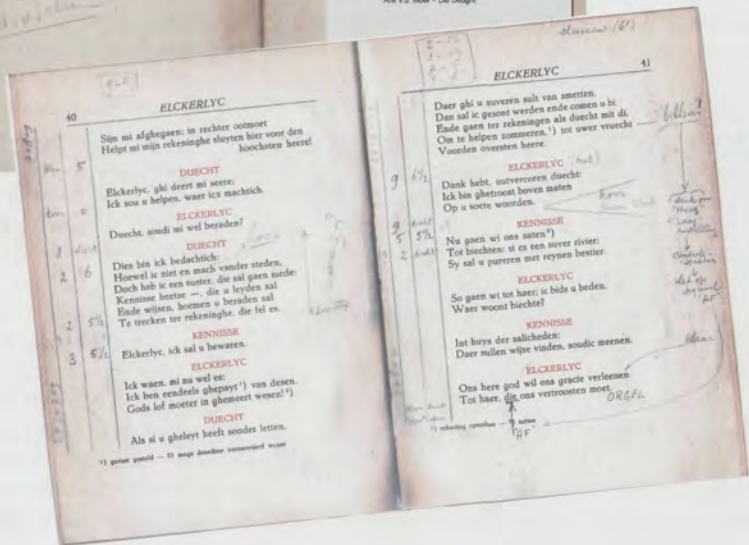
Wij zaten de eerste avond van de reeks voorstellingen ademloos te luisteren naar de bekende woorden. Het was bladstil. Uit de ramen van de omliggende huizen hingen de bewoners gratis mee te genieten van het ontroerende spel tegen dit fantastisch decor...

Elckerlyc steeg op uit het graf in de witte pij van de verzoening. Nu zou het carillon invallen... maar het bleef stil. Moeizaam besteeg Elckerlyc langzamer en langzamer de treden, de handen gekruist voor de borst, devoot, maar wat voor woedende gedachten zouden er achter zijn serene masker omgaan, want nog altijd was daar niet het verlossende, verwelkomende klokkengelui. Stille, alleen verbroken door onrustig draaiende en schuifelende mensen uit het publiek die wisten wat er had moeten komen. Dan, bijna is de laatste tree bereikt, ... De



Rolverdeling en bandtekeningen van de acteurs en actrices in 1951. Dit boekje is gesigneerd t.b.v. de geluidsman dbr. Meijer.*

- Ton Lutz - Die Doof
- Ellen Vogel - Kennisse
- Alard v.d. Scheer - Ghensicap
- Han Beritz v.d. Berg - Elckerlyc
- Loos Hansen - Vijf Sinnen
- Henk Schaefer - Godt en Nagrolog
- Artk v.d. Maar - Die Deughe



klokken! De impressie van het slot was toch nog voor een deel gered. Maar wat was er nu eigenlijk gebeurd? Waar had dit essentiële onderdeel op gehokt? Het feit van de opvoering van de Elckerlyc als zodanig, had het jaar tevoren in bepaalde kringen al in hevige mate stof doen opwaaien, want Elckerlyc was immers een rooms stuk! En dan nog tribunes in de tuin van de diaconie! Het hielp niet of er tegen deze mening aangevoerd werd, dat, toen dit stuk ontstond er nog geen Hervorming was geweest. Het was rooms en daarmee uit. Nu, op het Marktplein, waarvan de grond eigendom van de gemeente was, dacht men van alle moeilijkheden verlost te zijn, temeer daar de gemeente altijd en overal ook eigenaar is van de toren van de kerk. Men had echter buiten de waard gerekend, in dit geval de zeer streng orthodoxe sleutelbewaarder van de Nieuwe Kerk. Toen de klokkenist zich tijdens het spel naar zijn hoge plaats wilde begeven, vond hij de toegangsdeur naar de torentrap afgesloten. En terwijl wij op de Markt met kloppende harten en machteloos Elckerlyc volgden op zijn laatste

stillen tocht, werkte men daar binnen met man en macht aan het forceren van het oude slot... Het was een opluchting toen men het jaar daarna de ideale plaats voor het tot traditie geworden spel gevonden had, nl. de binnenplaats van de Waalse kerk, waar geen tuin beschadigd kon worden en geen kerkeknecht zich geroepen voelde met zijn sleutel het protestantse geloof te beschermen.

Dat bij zo'n diep-ernstig en aangrijpend stuk als deze middeleeuwse moraliteit toch wel eens iets kan gebeuren, waarbij het moeilijk valt de gepaste ernst te bewaren, maakten wij mee, toen wij voor de zoveelste maal -we konden er geen genoeg van krijgen, zo vlak naast de deur- een plaatsje hadden weten te bemachtigen na een hele dag plenzende regen. We wisten dat aan het slot Elckerlyc opvaart van uit zijn graf, langzaam en alleen de trappen beklimt naar omhoog en dan aan onze ogen onttrokken wordt. In werkelijkheid - dat wisten wij ook, want wij hadden buiten de voorstelling er veel rondgelopen en met de regisseur gepraat - in werkelijkheid laat hij zich vallen in de diepte achter de toneel-opbouw en komt terecht op een dikke laag matrassen. Maar die dag had het geplensd en in plaats van de geruisloze ten hemel opname gevolgd door engelenkoren, kwam daar eerst een geluid alsof een zware zak in een zompig moeras gegooid werd. De witte pij van Elckerlyc zal vóór de volgende voorstelling wel een schoonmaakbeurt nodig gehad hebben.

In 1963 wordt het heugelijke feit gevierd van de honderdste opvoering. Johan de Meester schrijft in het programmaboekje: 'Een kleine 100.000 toeschouwers hebben nu, in de loop van veertien jaren, op de harde planken van de tribune, in volmaakte rust naar dit simpele spel zitten luisteren en kijken.' Dat de regisseur in de loop der jaren gestreefd heeft dit stuk steeds verder te brengen naar de kern van de eenvoud, is duidelijk op te maken uit de woorden: 'Hoe zou het komen dat alleen in Nederland het stuk 'plain' gespeeld wordt, onopgesmukt, zoals het geschreven is? Waarschijnlijk omdat wij Nederlanders de enigen zijn, die zonder reserve in het stuk geloven en het aanvaarden als een voorbeeld van wat toneel in zijn aller-eenvoudigste vorm kan en moet zijn.'

In 1966 deelt de Nederlandse Comedie aan de stichting Delfesta mee dat het gezelschap wil stoppen met de Elckerlyc-opvoeringen. Het is een te zware belasting voor het gezelschap. Bovendien kampt de stichting met een nog steeds stijgend nadelige saldo.

Men vindt een nieuw toneelgezelschap in Maastricht. Met de directeur van het cultureel Centrum Maastricht, Wim Bary, wordt contact opgenomen. In 1967 speelt Tom van Beek de titelrol. Maar ook met deze nieuwe insteek wordt 't Goet' niet aangezuiverd en blijven de verliezen oplopen. In 1967 is dat ruim f 36.000.

Contact met het bestuur van het Holland Festival en met het ministerie van cultuur leidt ertoe dat Johan de Meester weer wordt benaderd voor een regie in 1968. Hij accepteert dit en in dat jaar speelt André van den Heuvel de titelrol. De krantenartikelen koppen 'Nieuwe spelers een grote verbetering.' Mede deze voorstellingen leiden ertoe dat Johan de Meester de felbegeerde Defresneprijs in ontvangst mag nemen.

Het tekort in 1968 is f 15.768,50. Dit tekort wordt te hoog geacht en mede gezien het feit dat de kostuums geheel versleten zijn, wordt besloten geen voorstellingen te geven in 1969. Ook in 1970 is dat het geval en blijft het akelig stil in Delft. Wel wordt getracht met de kerkvoogdij van de hervormde gemeente Delft tot overeenstemming te komen om de Elckerlyc-voorstellingen in de Oude Kerk te laten plaatsvinden. Men is dan niet meer van het weer afhankelijk.

In de Oude Kerk

In 1971 is er wat extra subsidie mogelijk, gezien het vijftienvintigjarig bestaan van het Nederlands-Belgisch Cultureel Verdrag. De Elckerlyc wordt weer opgepakt en inderdaad in de Oude Kerk opgevoerd onder regie van Johan de Meester.

De rolverdeling ziet er als volgt uit:

Elckerlyc	André van den Heuvel
Dood en Biechte	Albert van Dalsum
't Goet	Bob Goedhart
Kennisse	Elisabeth Hoytink
Vijf Sinnen	Hetty Verhoogt
Deught	Mart Gevers
Gheselschap en Cracht	Jeroen Krabbé
Maghe en Na-prologhe	Lo van Hensbergen
Neve en Enghel	Siem Vroom
Scoonheit	Agaath Meulenbroek
Vroeschap	Onno Molenkamp

Op 28 maart 1972 wordt in het bureau van Delfesta op Markt 17 besproken of men al dan niet wil doorgaan met Elckerlyc-opvoeringen of dat men eventuele andere mogelijkheden kan overwegen. In de *Delftse Post* van 3 mei 1972 kan men lezen:

'Elckerlyc komt er dit jaar niet

De opvoering van de Elckerlyc zal dit jaar niet doorgaan. Delfesta heeft ervaren dat nu Johan de Meester, die er al negentien opvoeringen van de moraliteit op heeft zitten zich hier niet meer mee kan belasten, een nieuwe presentatie onder nieuwe regie te kostbaar zou worden. En Johan de Meester (75) zelf ziet geen kans meer de opvoering nog langer voor zijn rekening te nemen. Wel overweegt Delfesta om de Elckerlyc-traditie op amateurbasis voort te zetten, waarbij het Delfts amateurtoneel voor de presentatie kan zorgen. Voor dit jaar lukt dit echter niet meer.

Johan de Meester wil men feestelijk uitluiden tijdens de opvoering van een onder zijn regie staand stuk en wel met "Trijntje Cornelis" op vrijdag 9 juni in de Stads Doelen.'

Een heel aparte Elckerlyc

In 1973 wordt in de aula van de TH Delft een heel aparte Elckerlyc opgevoerd door de Delftse Comedie. Het stuk is opgebouwd uit drie delen. Het eerste deel is gebaseerd op een oud middeleeuws toneelstuk uit 1473. Het gaat over een rijke vrouw, Ingrid, die in de bloei van haar leven wordt geconfronteerd met de dood. God ergert zich aan de enorme strijd van haat en nijd tussen de mensen. Hij roept de aspecten van dood en leven bij zich en geeft hen opdracht Ingrid te halen. Het tweede deel is een reconstructie van de begrafenis van koning Elckerlyc in 1473 v. Chr. Allerlei zaken gaan mee de grafkelder in en Hocastus, een kind van het volk, wordt uitverkoren bij de overleden koning in de grafkamer te worden opgesloten. Het derde deel speelt zich af in 1973. De grafkamer van koning Elckerlyc wordt geopend. Van de gevonden spullen wordt een tentoonstelling ingericht zodat het publiek zich een beeld kan vormen van gebeurtenissen in het leven van vroegere tijd.

Delfts Toneel Gezelschap

In 1996 vormen de viering van 750 jaar stadsrechten en Delft-cultuurstad de aanleiding voor het Delfts Toneel Gezelschap (DTG) om de Elckerlyc op het repertoire te zetten en de opvoeringen daarvan te plannen in een historische omgeving. Die is snel gevonden, want er wordt aangesloten op de voorstelling in 1971 in de Oude Kerk. De tekst wordt bewerkt zodat het deel tot aan de Deught in modern Nederlands en het deel vanaf opkomst van de Deught, in het Middelnederlands wordt opgevoerd. De Gregoriaanse gezangen en de door een van de leden nieuw gecomponeerde muziek zorgen voor een geheel 'eigen DTG-productie' onder regie van Iris Jansen. De uitvoeringen worden door het publiek met enthousiasme ontvangen.

Het DTG wordt uitgenodigd om in januari 2002 in Heemstede een aantal buitenopvoeringen van de Elckerlyc te geven. Met bussen wordt het Delftse publiek naar Heemstede vervoerd om een stuk te aanschouwen, waarbij het lichtplan een fantastisch schouwspel oplevert en waarbij de Dood in een echte graafmachine een graf aan het graven is, waarin Elckerlyc aan het eind van het stuk afdaalt. De rol van Elckerlyc wordt ditmaal gespeeld door de vrouw, die het stuk ook heeft geregisseerd: Iris Jansen.

Terug in de Oude Kerk

Begin 2008 wordt door de afdeling cultuur van de gemeente, in overleg met advocatenkantoor Van der Heiden het initiatief genomen om de Elckerlyc-uitvoeringen weer nieuw leven in te blazen, nu met behulp van het Delfts Toneel Gezelschap. Ondersteuning wordt ingeroepen en verleend door Delftse serviceclubs, onder andere diverse rotaryclubs.

Na een periode van veel vergaderingen, voorbereiding en presentaties wordt op 8 december 2008 door een afvaardiging van alle serviceclubs uit Delft en door

de burgemeester en de wethouder cultuur in het stadhuis het 'go-sein' gegeven om voor het cultuurjaar 2009 de Elckerlyc in de Oude Kerk weer op te voeren. Er wordt een stichting Elckerlyc Delft opgericht met als voorzitter W.H.M. Aalbers. Het bestuur van die stichting stuurt een aantal werkgroepen aan. Zo worden de werkgroepen financiën, organisatie, public relations en (later) sponsoring in het leven geroepen, die bemenst worden vanuit verschillende clubs. Het gebrek aan contact met de gemeente leidt er toe dat de opvoering van de Elckerlyc niet als een van de activiteiten van het cultuurjaar 2009 wordt beschouwd, ondanks de uitspraken gedaan op 8 december 2008. Jammer, want daardoor worden veel kansen met betrekking tot de publiciteit gemist.

De sponsorcommissie doet haar uiterste best om sponsors over te halen gelden beschikbaar te stellen. Onderstaande brief wordt daarbij als hulpmiddel gebruikt:

'Elckerlyc, werken aan een betere wereld?

In september 2009 zal - in het kader van het cultuurjaar 2009 te Delft, de Elckerlyc, een Nederlandse moraliteit uit 1475, weer opgevoerd worden in de Oude Kerk in Delft. Een traditie die in 1951 is gestart en tot in 1972 jaartijks is opgevoerd in Delft, wordt - na een korte voorstellingenreeks in 1996, weer opgepakt en in Delft teruggebracht. De stichting Elckerlyc Delft is hiervan de initiatiefnemer en heeft de supervisie over dit spektakel dat als hoogtepunt van het cultuurjaar 2009 moet gaan gelden.

Voor de kredietcrisis losbrak, groeiden de bomen tot in de hemel, 'Groei' was het 'adagium'.

Nu, met de kredietcrisis, staan we met beide benen op de grond, ontnuchterd en reëel. Een proces van ontnuchtering, van bezinning heeft plaatsgevonden. En dat is precies wat de Elckerlyc ook nastreeft. Een middeleeuwse moraliteit met een heel moderne boodschap.

Is het leven niet een groot feest als je gezond bent, als je vrienden, kennissen en familie hebt waar je goed mee kunt opschieten, als je geld hebt om te besteden en je niet steeds op de kleintjes hoeft te letten? Wat een mogelijkheden heb je dan! Het kan niet op!

Maar, is het dan een domper als je bericht krijgt dat al het feesten over moet zijn, dat je op een lange reis moet gaan, waarvan niemand meer terugkeert? Dat je rekening zult moeten afleggen van het leven dat je tot op heden hebt geleid? Het wordt pas echt beroerd voor je als je merkt dat je er dan helemaal alleen voor staat. Wat je ook probeert, wie je ook benadert, niemand heeft zin om met je mee te gaan. Je familie, je vrienden, je geld en je buis, je zult het allemaal achter moeten laten en niemand is bereid om jou te ondersteunen. Daar sta je dan, helemaal alleen!

Kun je je voorstellen dat je je dan gaat afvragen hoe het nou verder moet? Krijg je niet een vieze smaak in je mond, heb je niet kans dat je de zaken anders gaat zien, hoor je nog wel de juiste dingen? Het lijkt wel of het allemaal niet meer zo goed functioneert als je helemaal alleen bent.

Dan komt het moment dat je jezelf gaat afvragen of het leven dat je geleid hebt wel zo heel leuk en positief was? Misschien kom je wel tot inkeer en krijg je een schuldgevoel omdat je meent dat je te weinig hebt gedaan voor goede doelen, te weinig echte aandacht hebt gegeven aan de medemensen in plaats van alleen aan je geld en je huis.

Had je het anders moeten doen? Hoe ga je rekenschap afleggen van jouw leven? Berouw komt na de zonde!! Tenminste als dat berouw komt. Bij Elckerlyc is dat wel het geval en dat leidt voor hem tot het doen van boete. Je kunt wel zeggen dat het je spijt, maar dat moet je dan ook laten zien in je gedrag en in je houding. Elckerlyc is tot het echte inzicht gekomen. Als hij nog een keer zou mogen leven, zou hij het anders aanpakken. De kredietcrisis heeft toegeslagen en daarmee is de bewustwording gekomen.

En daar zit de weg naar de toekomst, de weg die Elckerlyc bewandelt, de weg van bezinning om het goede te doen en niet achter al het materialistische aan te rennen. Een les die we in onze huidige tijd aan den lijve ondervinden!

Een ander 'feest' begint. Zang, muziek, dans, een waar spektakel ontspint zich, waarbij beweging en muziek de boventoon voert. Klokken luiden, orgels klinken, een koor zingt en het spel ontrolt zich voor de ogen van de toeschouwer naar een toekomst die uiteindelijk voor ieder van ons is weggelegd.'

Het geld druppelt binnen en in het evaluatieverslag van de Stichting Elckerlyc Delft kunnen we over de voorstellingenreeks lezen:

'OP ZATERDAG 19 SEPTEMBER IS DE PREMIÈRE. ER STAAN TWEE PALMEN VAN DE BOTANISCHE TUIN BIJ DE DEUREN EN DE RODE LOPER LIGT ER PIEKFIJN BIJ.

DE TRIBUNE STROOMT VOL EN DE VOORSTELLING NEEMT EEN AANVANG. OOK HET KOOR O.L.V. KOOS VAN BEURDEN IS PARAAT EN ZINGT UIT VOLLE BORST HET REQUIEM.

DE VOORSTELLING IS EEN PLAATJE. TRANSPARANT, HELDER EN DUIDELIJK EN EEN FANTASTISCH GEZICHT OM TE ZIEN. 'PROFESSIONEEL' ZIJN DE OPMERKINGEN VANUIT HET PUBLIEK NA DE STAANDE OVATIE DIE HEEFT PLAATSGEVONDEN.

OP MAANDAG 21 SEPTEMBER IS HET 'SCHOLENAVOND'. LEERLINGEN VAN STANISLAS EN HUGO GROTIUS ZIJN OP BEZOEK. DE TRIBUNE ZIT MUD- EN MUDVOL EN HET GELUID DAT WORDT GEPRODUCEERD, IS NIET MIS.

DAN BEGINT HET SPEL. HET WORDT ALLENGS STILLER EN STILLER OP DE TRIBUNE. OP DE GEEIGENDE MOMENTEN, ZOALS HET DANSJE VAN DE DOOD MET ELCKERLYC EN HET OPKOMEN VAN KRACHT MET ONTBLOOT BOVENBLIJF, KOMT ER EEN SCHRIL GEFLUIT EN GEJOEL VAN DE TRIBUNE, MAAR ER ZIJN OOK MOMENTEN DAT JE EEN SPELD KUNT HOREN VALLen. NA AFLOOP GAAN ONZE JEUGDIGE KIJKERS ZICHTBAAR ONDER DE INDRUK NAAR HUIS EN EEN GROOT AANTAL HEEFT THUIS, ZO HEBBEN WE VERNOMEN, HUN OUDERS AANGESPOORD OM NAAR DE VOORSTELLING VAN ELCKERLYC TE GAAN.

GEDURENDE DE VOORSTELLINGEN IS DE TRIBUNE STEEDS VOOR ONGEVEER 80% GEVULD. AAN DE KERK WORDEN KAARTEN VERKOCHT, BIJ THEATER DE VESTE EN VIA DE SERVICECLUBS. EN ELKE AVOND WEER IS HET EEN FEEST OM DE REACTIES VAN HET PUBLIEK TE HOREN EN TE MERKEN DAT DE VOORSTELLING WEL WAT HEEFT LOSGEMAAKT.

OP ZATERDAG 26 IS DAN DE SLOTVOORSTELLING. OOK DEZE LOOPT WEER PERFECT. DE GORDIJNEN VALLEN OP DE JUISTE MOMENTEN EN DUIDEN DAARMEE HET AFBRAAKPROCES AAN. DE OMHOOGLEIDENDE WEG MET ZWARTGLIMMENDE VLOER WORDT ELKE AVOND EVEN GEPOETST EN BEELDT DE SPIEGEL UIT DIE WORDT VOORGEHOUDEN. DE KLOKKEN LUIDEN VOOR DE LAATSTE GANG VAN ELCKERLYC EN BIJ DE BUIGING IS ER WEER HET DAVERENDE APPLAUS.

OP MAANDAG 28 SEPTEMBER WORDT ER AFBROKEN EN OPPERUIMD. OM 15.00 UUR IS DE KERK WEER SCHOON OPGELEVERD EN KAN WORDEN TERUGGEKEKEN OP EEN SOEPEL LOPEND PROCES VAN AFBREKEN, OPRUIMEN EN SCHOONMAKEN. ALLE STEUN IS DOOR DE 'KOSTER' VAN DE KERK VERLEEND EN ER IS GEDURENDE AL DIE DAGEN GEEN ONVERTOGEN WOORD GEVALLEN! HET BESTUUR VAN DE STICHTING ELCKERLYC DELFT KAN TERUGKIJKEN OP EEN ZEER SUCCESVOLLE REEKS VOORSTELLINGEN EN DAARMEE OP EEN HEEL INTERESSANTE VOORTZETTING VAN EEN TRADITIE IN DELFT.'

Delfts Toneel Gezelschap speelt
in opdracht van Stichting Elckerlyc Delft

ELCKERLYC

de Oude Kerk van Delft

0 0 9
22 23
25 26

SEPTEMBER

Verkoop en reservering via
Water de Veste
www.theater-de-veste.nl
020 33 33 33

gangsprijs € 15
vang 20.30 uur

voor meer informatie op
www.ElckerlycDelft.nl of
www.DelftsToneelGezelschap.nl

openingstijden kassa
Water de Veste
vrij 2 september
15.00-16.00 uur



DSW
Peter Storm
Adrian BV
Gemeente Delft
TUDelft
Fonds 1318
Kunst en Cultuur
Stichting

Poster voor de voorstellingen in opdracht van de Stichting Elckerlyc Delft in 2009 van het Delfts Toneel Gezelschap.



Uit de voorstelling 2009: *De Dodendans*. In het begin van het stuk danst Elckerlyc met de Dood (Foto: Janpieter Boekestijn).



2009: Het Delfts Toneel Gezelschap neemt het applaus in ontvangst (Foto: Janpieter Boekestijn).

Of de Elckerlyc nu weer als een traditie binnen Delft zal worden opgepakt, is maar de vraag. Duidelijk is dat niet verwacht kan worden dat er elk jaar een voorstellingenreeks zal worden uitgevoerd, maar eens in de vijf jaar is zeker een optie die te overwegen valt. Want het zal uit bovenstaande duidelijk zijn dat Delft en de Elckerlyc bij elkaar horen, alleen al vanuit 'bespiegeland' opzicht.

Literatuur

Vrins, Jan. *Delft ende Elckerlyc, een' bespiegeling*. Delft: [Eigen uitgave], 1996 (uitgegeven t.g.v. de Elckerlyc-opvoering in 1996).

Walsum-Quispel, J.M. van. *Twee ambtswoningen: Burgermeestersvrouw in Delft en Rotterdam*. Wageningen: Zomer & Keuning, 1968.

Noot

- * Met dank aan de heer M. Meijer voor het ter beschikking stellen van het boekje uit 1951.

Topzaken

in de

Choorstraat



**Chocolaterie
Leonidas**
op nr. 18

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
en koopavond
op vr. tot 21.00
Tel.: 015-2142598

**Lunchroom
Leonidas**
op nr. 24

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
Tel.: 015-2157821

**Georg Jensen
Damask**
op nr. 28

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
en koopavond
op vr. tot 21.00
Tel.: 015-2159993

Kantoorvakhandel



A.J. PRINS

Choorstraat 4

Delft

Tel: 015-2123123

Fax: 015-2125937

De specialist in:

Kantoorartikelen

Kado artikelen

Luxe pennen

Kantoormachines

Kantoormeubilair

Bureaustoelen

www.ajprins.nl

De Le Comteprijs 2008

Wim Weve

In 2008 is de initiatiefnemer van de Le Comteprijs, Ton van Daalen, vanwege zijn leeftijd uit de commissie voor de Le Comteprijs getreden. Hij wordt opgevolgd door Iwan Kriens. De commissie bestaat verder uit voorzitter Wil Aalbers en secretaris Wim Weve. Het bestuur van Delfia Batavorum en de redactie van het huis-aan-huisblad *Delft op Zondag* hebben samen gezocht naar een mogelijkheid om het publiek meer bij de prijs te betrekken. Zij hebben afgesproken dat het bestuur van de vereniging zoals gebruikelijk uit de nominaties de winnaar van Le Comteprijs kiest en die prijs uitreikt. Daarnaast wordt er door *Delft op Zondag* een bij die prijs behorende publieksprijs uitgereikt. In dit huis-aan-huisblad worden in afzonderlijke afleveringen de kandidaten voorgesteld waarna de lezers hun favoriet kunnen aanmelden. Het project dat de meeste stemmen krijgt, is de winnaar. Om lezers een ruimere keuzemogelijkheid te bieden, is het aantal nominaties dat de commissie voordraagt, verhoogd van drie tot vijf. Ook het bestuur van Delfia Batavorum kiest nu uit vijf nominaties.

Enkele projecten die in 2007 waren geïnventariseerd als kanshebbers op een nominatie voor de Le Comteprijs 2007 maar niet meer in dat jaar afgerond konden worden, zijn naar het jaar 2008 doorgeschoven. De inventarisatie groeide gedurende het kalenderjaar geleidelijk verder. Deze was behalve op eigen waarnemingen van de commissieleden gebaseerd op elf aanmeldingen van derden naar aanleiding van oproepen in diverse media. Zes van die aangemelde ingrepen waren nog niet in de inventarisatie opgenomen en bleken zeer nuttig want twee daarvan brachten het tot een nominatie. Toen de commissie voor de Le Comteprijs vlak voor Kerstmis voor het laatst bij elkaar kwam, was het van enkele projecten duidelijk dat ze niet meer in het lopende kalenderjaar gereed zouden komen. Die projecten zijn doorgeschoven naar de lijst met kandidaten voor de Le Comteprijs 2009. Uiteindelijk bleven in totaal zeventien projecten over waaruit de commissie de volgende nominaties koos.

Nominatie 1

A.M. Wegh en W. Bremer voor de restauratie en herbestemming van de watertoren, Kalverbos 22

De watertoren dateert uit 1895 en werd ontworpen door gemeentearchitect M.A.C. Hartman. In 1996 kwam het gebouw buiten gebruik. Er volgde een prijsvraag voor een herbestedingsplan met als prijs de verwerving van de toren voor het symbolische bedrag van € 1,00 onder voorwaarde van de uitvoering

van het plan binnen een bepaalde termijn. De winnaar met een plan voor een klimhal haakte af. Daarna kwamen de makers van het plan in beeld dat als tweede eindigde. Anne-Marie Wegh en Werner Bremer verwierven de watertoren en begonnen met de renovatie met als doel er een wellnesscentrum met waterwinkel in te vestigen. Het exterieur, met name het metselwerk en de ijzeren dragers van de kraag, werd door bouwbedrijf Zeelenberg zorgvuldig hersteld. Alle nieuwe voorzieningen ten behoeve van een wellnesscentrum zijn op zeer fraaie wijze in het interieur uitgevoerd. De nieuwe onderdelen van het interieur zijn van hoge architectonische kwaliteit. Het bijzondere ijzeren reservoir van het zogenaamde type Intze-II, bleef behouden en werd voorzien van lichtopeningen tegenover enkele gevelvensters zodat er veel meer daglicht naar binnen valt, maar die bovenal bijzondere



uitzichten op de stad geven. Nog meer uitzichtmogelijkheden biedt het platte dak dat toegankelijk is gemaakt voor het publiek en daartoe voorzien is van een subtiel uitgevoerde balustrade die, op enige afstand van de rand met kantelen gelegen, het silhouet van het gebouw niet aantast.

De zeer verdienstelijke wijzigingen betreffen voornamelijk het interieur. Toch is de renovatie gekozen als nominatie voor de Le Comteprijs, omdat de herbestemming, anders dan de door de andere deelnemers aan de prijsvraag ingediende plannen, het uitwendige niet verstoort. De watertoren, die van groot belang is voor het stadsbeeld, verkeert daarmee weer in volle glorie. Dat is vooral te danken aan de hoogwaardige en ingenieuze ingrepen in het interieur en de zorg waarmee het gebouw als geheel is aangepakt.

Van toegevoegde waarde is de toegankelijkheid van het dak voor bezoekers, van waaraf men een fraai uitzicht heeft op de stad.

(De restauratie van de watertoren werd aangemeld door aannemer M. Zeelenberg)

Nominatie 2

A.C. van Tol voor de aanpassing van de winkelpui van Markt 30



In 1934 kreeg Markt 30 een nieuwe winkelpui met in het midden een portiek en etalages opzij. De pui werd gekenmerkt door zeer zorgvuldig materiaalgebruik. De borstweringen onder de etalages werden met natuursteen bekleed en voorzien van kelderlichten van glazen 'bouwstenen'. De etalagekozijnen werden geleverd door de firma Gispen, bij zeer velen vooral bekend vanwege de productie van stalen-buismeubelen. De firma Gispen was ook een constructiebedrijf dat een type winkelpui-kozijn had ontworpen, uitgevoerd in met brons bekleed staal en voorzien van smalle ventilatiesleuven die voor een natuurlijke ventilatie zorgden. Op de pui zijn fabrieksplaatjes aangebracht die aangeven dat het een echt gepatenteerd Gispenproduct is. De pui is voor zover bekend de enige in Delft waarvan het fabriekaat aan Gispen is toe te schrijven.

Eigenaar Ad van Tol wilde de bovenwoning, die lang leeg had gestaan, renoveren en een eigen entree geven. Omdat de pui uit oogpunt van monumentenzorg zeer waardevol is, is ervoor gekozen de pui aan te passen. Architect Maarten Brillenburg Würth wijzigde de indeling met een entree in het midden met etalages aan weerszijden in een indeling met een etalage in het midden met deuren aan

weerszijden. Daarbij is het originele materiaal zoveel mogelijk hergebruikt, waar nodig aangepast, ingekort of aangelast, of zo nodig gereproduceerd. Zo hebben beide portieken een deur en een glasplafond zoals de oorspronkelijke portiek bezat. De nu brede borstwering is ontstaan door samenvoeging van de twee smallere borstweringen en heeft een breed kelderlicht met glazen bouwstenen zoals de oorspronkelijke pui bezat. Op het kozijn van het etalageraam prijken nog steeds de twee originele fabrieksplaatsjes op het originele materiaal. Het brede bovenlicht van de pui werd weer vrijgemaakt en hersteld.

De reconstructie van de pui is op een zeer nauwgezette en zorgvuldige wijze geschied zodat de architectuur, in abstracte zin, behouden is gebleven alsof er in 1934 een pui met twee portieken en een etalage daartussen is ontworpen en gemaakt. Door de ingreep werd de bovenwoning goed toegankelijk en blijft de pui een belangrijk element in het stadsbeeld.

Nominatie 3

Ceres Projecten voor de restauratie van de pakhuizen van de vroegere Zeepfabriek Bousquet, Molenstraat 11b-c

De twee zeventiende-eeuwse pakhuizen aan de Molenstraat behoorden tot de zeepfabriek Bousquet, een bedrijf waarvan de geschiedenis onder die naam tot in de achttiende eeuw teruggaat, maar dat al in de zeventiende eeuw bestond. De pakhuizen werden in de loop van de zeventiende eeuw bij het bedrijf getrokken. Gedurende de afgelopen decennia waren ze onderhevig aan steeds sterker verval en werden ze al lange tijd nauwelijks gebruikt in het productieproces. Onderhoud bleef uit en lekkage door het kapotte onbeschoten dak zorgde voor forse schade. Nadat de productie van zeep was gestaakt en het bedrijf was opgeheven is een herontwikkeling van het complex gestart door Ceres Projecten, geïnitieerd door H. Gabeler van SG architecten. De pakhuizen aan de Molenstraat, die zakelijk gesproken sloopprijs waren maar een hoge monumentale waarde hebben, werden daarbij grondig gerestaureerd door aannemersbedrijf Huurman Delft in samenwerking met bouwbedrijf G.G. Kunz B.V. De begane grond werd bestemd voor kantoor- c.q. bedrijfsruimten, de verdiepingen erboven voor appartementen.



Het exterieur onderging een metamorfose. Het op vele plaatsen gescheurde en verzakte metselwerk werd hersteld of, waar noodzakelijk, vernieuwd. De kleine pakhuisvensters, in oorsprong gemetselde luikopeningen, bleven in hun oude vorm gehandhaafd. De kleine raampjes in de openingen die in slechte toestand verkeerden, werden in oude vorm vernieuwd. Op de begane grond waren begin twintigste eeuw grote openingen met garagedeuren aangebracht in de daar voordien blinde gevels. De lelijke deuren werden vervangen door fraaie moderne puien voor de bedrijfsruimten. De gevels die oorspronkelijk in schoon metselwerk waren uitgevoerd, maar lange tijd gepleisterd waren, werden opnieuw gepleisterd in de oorspronkelijke, cementgrijze kleur. De over de beide gevels doorlopende gele band met de naam ZEEPFABRIEK BOUSQUET werd opnieuw aangebracht waarbij de letters met de hand werden geschilderd door J. Hoekstra.

Door de restauratie is het straatbeeld van de Molenstraat aanmerkelijk opgeknappt en getuigen de historische pakhuizen op fraaie wijze van de Zeepfabriek Bousquet, een bedrijf met een zeer lange bestaansgeschiedenis, en dat na de Porceleynse Fles, misschien wel het langst bestaande bedrijf in Delft was.



Nominatie 4

Vestia Delft voor de herinrichting van de tuin van het Hofje van Pauw, Paardenmarkt 54-62



De tuin van het uit 1707 daterende Hofje van Pauw ging in 2007 in eigendom over van de gemeente Delft aan de woningcorporatie Vestia Delft, die al de eigenaar was van de hofjeswoningen en deze woningen verhuurt aan de Stichting Ipse ten behoeve van de huisvesting van verstandelijk gehandicapten. In 2007 bestond het hofje driehonderd jaar. Dat was mede de aanleiding de tuin in eigendom over te dragen. Vestia Delft liet vervolgens de sterk verwaarloosde en verwilderde tuin in oude trant renoveren door hoveniers Van der Heijden uit Den Hoorn. De werkzaamheden waren zeer ingrijpend en konden pas in 2008, het jaar na het jubileumjaar worden afgesloten. Te ver doorgesloopte bomen, planten en onkruid werden verwijderd. De perken, gazons, paden en terrassen werden opnieuw aangelegd, ingezaaid of beplant. Er zijn zes groene perken: grasperken, bloem- en plantenperken. Er groeien nu weer medicinale kruiden die ook vroeger in de tuin gestaan hebben. Ook de zeer oude moerbeiboom bij de ingang, wellicht de oudste boom in Delft, kan weer goed gedijen.

De tuin heeft weer een historisch verantwoorde geometrische aanleg gekregen met een centraal terras waarop de oude pomp goed tot zijn recht komt en tegen de lange tuinmuren opzij twee kleinere terrassen met fraaie zitbanken. De

bestrating van paden en terrassen bestaat uit oude IJsselsteentjes terwijl de randen die als goot dienen, zijn belegd met kinderhoofdjes. Op het terrasje aan de noordzijde werd tegen de tuinmuur een modern prieeltje geplaatst. Tegen de tuinmuur aan de noordzijde, die het Hofje van Pauw scheidt van de tuin van het Hofje van Gratie, is een portret van Elizabeth Pauw aangebracht, de stichteres van het naar haar vernoemde hofje.

(De restauratie en berinrichting van de tuin werd aangemeld door mevr. A. Jonquière.)

Nominatie 5

A.C. van Konijnenburg voor de restauratie van het grachtenpand Voorstraat 54/56



In het op de hoek van de Visstraat gelegen grachtenpand Voorstraat 54/56, was enige decennia een drukkerij gevestigd. In die periode was het uiterlijk 'gemoderniseerd' door geprofileerde lijsten te verwijderen en de geblokte bepleistering door een vlakke bepleistering te vervangen. Inwendig werd veel verknoeid ten behoeve van de bedrijfsvoering. Uitblijvend onderhoud maakte het er niet fraaier op. Onlangs is het pand gekocht door A.C. van Konijnenburg die het grondig restaureerde en vervolgens weer als woonhuis in gebruik nam. Niet al-

leen het interieur werd opgeknapt en in oude stijl teruggebracht, maar ook het uiterlijk kreeg zijn oude luister terug. Op grond van oude foto's uit het begin van de twintigste eeuw werd de vlakke bepleistering vervangen door de oorspronkelijke geblokte gevelbepleistering. Daarbij werden de cordonband ter hoogte van vensterbanken op de begane grond en de cordonlijst ter hoogte van onderzijde van de verdiepingsvensters gereconstrueerd. In de bovenlichten boven de twee voordeuren werden gietijzeren levensbomen aangebracht. De voorgevel werd in passende kleuren geschilderd. Archiefonderzoek wees uit dat in het pand ooit de brouwerij De Visch met de Croon gevestigd was geweest. Deze historische huisnaam werd op de gevellijst geschilderd.

(De restauratie werd aangemeld door A.C. van Konijnenburg)

De winnaars

Tijdens de jaarvergadering op 19 mei 2008 maakte voorzitter G. van Walsum bekend dat het bestuur de renovatie van de tuin van het Hofje van Pauw als winnaar had gekozen. Secretaris D. van Doorninck lichtte die keuze nader toe. Allereerst heeft een woningbouwvereniging zich willen inzetten voor een hofje uit het begin van de achttiende eeuw (1707), en dan niet alleen voor de exploitatie van de woningen, maar ook voor de monumentale waarde van het geheel. Daarmee treedt de corporatie in de ogen van het bestuur weliswaar niet buiten haar doelstelling, maar de restauratie van de tuin is wel een groot cadeau aan de stad. Andere corporaties zijn wellicht wat verder gegaan in het opzoeken van de grenzen van maatschappelijk ondernemen. Zij worden daarvoor nu soms ook publiekelijk afgestraft. Dit kleinschalige voorbeeld geeft aan hoe het ook kan. Daarom is dit initiatief wat het bestuur betreft een prijs waard. De Le Comteprijs dient er in dit geval niet alleen toe om Vestia Delft te prijzen voor de fraaie restauratie van de tuin van het hofje van Pauw, maar ook om het beleid voor de toekomst mede te laten bepalen door de schoonheid van de stad Delft en van de bijzondere verantwoordelijkheid die volkshuisvesters in dat verband dragen. Voorzitter mevrouw G. van Walsum reikte de prijs uit aan de directeur van Vestia Delft, de heer G. den Ouden die in een kort dankwoord onder meer memoreerde hoe belangrijk Vestia Delft de zorg voor het hofje vindt.

De winnaar van de publieksprijs behorende bij de Le Comteprijs werd door de heer J. Neeleman namens *Delft op Zondag* bekend gemaakt. De lezers van de die krant kozen de restauratie van de pakhuizen van Bousquet als winnaar. De heer Neeleman reikte de prijs uit aan de blij verraste architect H. Gabeler, de eerste initiatiefnemer voor de 'redding' van de zeepfabriek.



“Gefascineerd
aanschouwen
wij het verleden..”



“.. vanuit een
comfortabel
heden.”

Sadatweg 129
2622 PC Delft (Tanthof-west)
015-2850549
na afspraak altijd welkom
www.zorgdrager.eu

Zorgdrager 
gezond zitten

KOOS ROZENBURG

ANTIQUITEITEN

*spec. tegels en delfts blauw
uit de 17e en 18e eeuw*
*ook: vroeg ijzer,
meten en wegen
oude schaatsen*



DELFT
MARKT 2
2611 GT
015 2147828

Archeologische Kroniek

J.P. Bakx, E.J. Bult, S.H. Jongma, M. Kerkhof en B. Penning

Delftse Archeologische Rapporten in een nieuw jasje - M. Kerkhof

Sinds 1995 wordt de serie *Delftse Archeologische Rapporten* uitgegeven, waarin verslag gedaan wordt van het onderzoek dat Erfgoed Delft Archeologie uitvoert in (met name) Delft, Midden-Delfland, Westland en Pijnacker-Nootdorp.

Vanaf 2009 wordt deze serie uitgegeven in samenwerking met de wetenschappelijke uitgeverij Sidestone Press. Hierdoor hebben we de rapporten in een nieuw jasje kunnen steken, wat voor een mooier eindresultaat zorgt. Bovendien zijn de rapporten in te zien op internet en kunnen ze gemakkelijk worden besteld via de webwinkel van de uitgever.

Invmiddels is al weer het honderdste exemplaar van de Delftse Archeologische Rapporten verschenen. We hopen natuurlijk dat snel nog meer interessante onderzoeken kunnen worden toegevoegd aan deze mooie serie.

Een overzicht van de Delftse Archeologische Rapporten die via Sidestone Press kunnen worden besteld, vindt u via www.sidestone.nl/dar. Een volledig overzicht van de serie vindt u op onze nieuwe website www.archeologie-delft.nl/publicaties. Hier kunnen ook de rapporten worden ingezien die vóór 2009 zijn uitgegeven en dus niet worden aangeboden via Sidestone Press.



1. De drie meest recent verschenen Delftse Archeologische Rapporten (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).

Rioolwerkzaamheden op de Paardenmarkt - B. Penning en S.H. Jongma

Bij de aanleg van nieuwe riolering op de Paardenmarkt tussen de Kantoorgracht en het Raam konden in de zomer van 2009 een aantal waarnemingen worden gedaan.¹ Voorafgaand aan de aanleg zijn in 2008 twee proefputten gegraven om te kijken of er obstructies in de bodem aanwezig waren. Dit waren geen archeologische proefsleuven, maar ze zijn wel archeologisch begeleid. In maart 2009 is het verleggen van kabels en leidingen begeleid, en zo ook in juli en augustus 2009 de daadwerkelijke aanleg van het riool. Het onderzoek heeft bij elkaar vijf werkputten opgeleverd. In alle aangelegde putten is muurwerk aangetroffen.

Afbeelding 2 geeft een overzicht van de werkputten met de aangetroffen sporen. In werkput 1 is een noord-zuid lopende muur aangetroffen. Deze muur is de westelijke kademuur van de Raamgracht die tussen de Paardenmarkt en het Rietveld liep. Verder zijn in deze put de restanten van een goot aangetroffen. De goot bestond uit IJsselstenen (16x7,5x4 cm) afgedekt met plavuizen (25x25x3,5 cm) en had een zinkgat.

Werkput 2 heeft eveneens een restant van de kademuur opgeleverd. Hier is ook een gemetseld riool gevonden. De bovenkant van het riool bevond zich op circa 150 cm -MV, het maaiveld bevindt zich hier op circa 0 NAP.

In werkput 3 is een noord-zuid lopende muur aangetroffen. Deze muur was opgetrokken uit kloostermoppen (25x11x4 cm). Dit is hoogstwaarschijnlijk een restant



2. Een overzicht van de werkputten en aangetroffen sporen geprojecteerd op een moderne kadastrale ondergrond (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).

van het voormalige vrouwenklooster Sint Claraconvent, waarvan wordt aangenomen dat dit volledig verwoest is tijdens de ontploffing van het Kruithuis in 1654.

Werkput 4 kon niet direct begeleid worden. De waarnemingen zijn achteraf gedaan. In deze werkput zijn twee muren aangetroffen. De eerste muur ligt in het verlengde van de rooilijn aan de zuidkant van de Kantoorgracht en bestaat uit rode baksteen. Steenmaten konden niet worden genomen. De tweede muur is minstens één maal vertand en is vermoedelijk onderdeel geweest van de oude oostelijke kade van de Raamgracht (afb. 3).

In werkput 5 is de kademuur uit put 1 en 2 wederom waargenomen. Een deel van deze muur was al verwijderd en naast de rioolsleuf gelegd (afb. 4). De buiten- en bovenkant van deze muur bestond uit IJsselsteentjes (16x8x4 cm), terwijl de onder- en binnenkant van de muur opgebouwd was uit grotere, oudere stenen (21x10x5 cm). De muur is op een gegeven moment 'bekleed' met nieuwe stenen en verhoogd. Alleen in doorsnede was te zien dat er oudere stenen in de kern zaten. Gezien de grote afmeting van deze muur is het mogelijk dat de kern van de kademuur van oorsprong deel uitmaakte van de fundering van een ouder gebouw. Na de ontploffing van het Kruithuis is bij de herinrichting van het terrein mogelijk deze fundering hergebruikt als kademuur. Bij de kademuur in werkput 1 en werkput 2 was namelijk geen sprake van een oudere kern. Deze muren waren ook minder diep gefundeerd. Het zou hier dan hoogstwaarschijnlijk gaan om een gebouw dat tot het Sint Claraconvent behoorde.

3. De werkputten en sporen geprojecteerd op de eerste kadastrale minuut van 1832 (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).





4. Een deel van de zware kademuur van de Raamgracht. Mogelijk behoort de kern van deze kade tot de fundering van een gebouw van vóór de Delftse Donderslag in 1654 (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).

Een andere noord-zuid lopende muur is aangetroffen parallel aan de kade. De fundering van deze muur bevond zich op circa 118 cm -MV. Onder deze muur zat een puinlaag op circa 158 cm -MV. Onder deze puinlaag bevond zich schone klei. De zuidkant van deze muur was afgebrokkeld waardoor het niet bekend is tot hoever deze heeft doorgelopen.

Haaks op deze muur bevond zich een muur die minder diep gefundeerd was. Hoe deze muren met elkaar in verband stonden is niet duidelijk geworden. Deze muur bestond uit zowel rode als gele stenen.

In het verlengde hiervan bevond zich wederom een muur. Deze muur was gefundeerd op houten planken en was naar binnen toe verzakt. De muur kon over een lengte van circa 2 m blootgelegd worden, voordat deze de hoek om ging richting het oosten en niet verder gevolgd kon worden. Onder de balken bevond zich een kleine open ruimte van circa 10 cm hoog, waarin één scherp aardewerk is gevonden die tussen 1600 en 1800 dateert. De onderkant van de planken bevond zich op circa 150 cm -MV. Als laatste zijn nog twee mestkuilen aangetroffen. In één van beide werd aardewerk aangetroffen daterend tussen 1550 en 1650.

Noot

1 Met dank aan dhr. R. Schapers die ons regelmatig op de hoogte hield van de nieuwste ontwikkelingen.

Proefputten ter hoogte van molen De Roos- J.P. Bakx

Medio maart 2009 zijn rondom molen De Roos aan de Phoenixstraat te Delft drie proefputjes gegraven om eventuele restanten van het fundament van de oude stadsmuur te lokaliseren en daar waar mogelijk te bepalen hoe dik deze fundamente zijn. Deze informatie is van aanvullend belang voor de civieltechnisch uitvoerder van de spoortunnel om een inschatting te kunnen maken hoeveel werk en welke risico's het verwijderen van delen van deze fundamente met zich meebrengt. De werkzaamheden vonden plaats in het kader van het project Spoorzone en zijn begeleid door archeologen van Erfgoed Delft. In totaal zijn met een minigraver drie kleine kijkgaten gegraven, waarvan één direct ten noorden van de molen en twee ten zuiden, aan weerszijde van de daar gereconstrueerde muur (afb. 5).

5. Werkzaamheden ter hoogte van werkput 2, gezien vanuit het zuidoosten (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).



Werkput 1 is haaks op de Phoenixstraat aangelegd en tot op een diepte van 2,3 meter beneden maaiveld ontgraven (afb. 6). De eerste meter van het profiel toont een ophogingspakket met schoon bouwzand. Daaronder bevindt zich een 50 cm dikke, verrommelde donkerbruine kleilaag met bouwpuin met daaronder een enigszins schoon kleipakket dat als gevolg van gebrek aan zuurstof in plaats van grijs nu blauw is gekleurd (reductie). Hierin staat op circa 190 cm beneden maaiveld een horizontaal opstaande plank die wellicht onderdeel heeft uitgemaakt van de beschoeiing van de voormalige stadsgracht. Hiervan zijn echter geen aanwijzingen teruggevonden. Fundamente van de muur zijn evenmin waargenomen.

Hetzelfde geldt voor werkput 2. Ook hier zijn geen fundamente van steenbouw waargenomen en op 1,6 meter beneden maaiveld was sprake van een gereduceerd, enigszins schoon kleipakket. Vermoedelijk hetzelfde pakket waarin bij werkput 1 de plank is waargenomen. Volgens het minuutplan van 1832 zouden we hier ook overblijfselen van de aarden stadswalling mogen verwachten, maar die is ook hier niet geconstateerd (afb. 6).



6. De locatie van de werkputten (bij benadering) geprojecteerd op het huidige kadaster en het minuutplan van 1830 (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).

In het laatste kijkgat is op 50 cm diepte wél een aaneengesloten fundament waargenomen, waarvan delen waren weggebroken. Gelet op de oriëntatie en de vorm lijkt er hier geen sprake van het muurfundament, maar van een of ander gebouw. Aanvankelijk werd gedacht aan het fundament van de Steckmolen die op de Kaart Figuratief uit 1675 tussen molen De Roos en de Bagijntoren staat afgebeeld. Nader onderzoek wijst uit dat het hier gaat om de fundamente van een gebouw tussen beide molens in.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat ter hoogte van de veronderstelde ligging van de stadsmuur geen fundamente of aanwijzingen daarvoor zijn aangetroffen tijdens bovenstaande werkzaamheden. Vermoedelijk moeten we deze iets meer naar het oosten verwachten, onder de oostelijke rijbaan van de Phoenixstraat.

Een waterput op de hoek van het Raam en het Rietveld - S.H. Jongma

Op 20 april 2009 werd bij rioolwerkzaamheden op de hoek van het Raam en het Rietveld een stenen put met intacte koepel aangetroffen. Erfgoed Delft Archeologie heeft ter plaatse het spoor gedocumenteerd. Na openbreken van de koepel bleek het om een waterput te gaan. Deze was tot aan het grondwaterniveau gemetseld met gele zogenaamde IJsselsteentjes (maat: 16x8x4 cm). Onder dat niveau

7. Afdaling in een lege waterput op de boek Raam/Rietveld (Foto Erfgoed Delft Archeologie).



waren de stenen los gestapeld. Het spoor had een diameter van 1 meter en een diepte van 2,35 meter, gemeten vanaf de top van de koepel. Deze top lag ongeveer 40 cm onder straatniveau. De put is leeggepompt en onderin is gezocht naar vondstmateriaal om het spoor nader te dateren. Dit werd niet aangetroffen. Wel kon worden vastgesteld dat de bodem van de put op planken was gefundeerd. Op basis van de steensoort/-maat is de put globaal te dateren in de late achttiende of negentiende eeuw. Het spoor is volgestort met zand en weer toegedekt.

Nieuw gemeentehuis Midden-Delfland in Schipluiden - E.J. Bult

In opdracht van de gemeente Midden-Delfland heeft de afdeling Archeologie van Erfgoed Delft e.o. een Inventariserend Veldonderzoek middels proefsleuven uitgevoerd in het plangebied Keenenburg III te Schipluiden, waar een nieuw gemeentehuis wordt gebouwd. De kans op het aantreffen van sporen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Late Middeleeuwen werd hier groot geacht. Doel van het onderzoek was om de omvang, de complexiteit en de waardstelling van de eventueel op het terrein aanwezige archeologische sporen en vondsten te bepalen. De opgravingsputten lagen op de oostelijke helft van het plangebied, tussen de Gaag en het fietspad op de voormalige tramkade. Graven in het westelijke deel van het plangebied nabij de Gaag was niet mogelijk vanwege de nabijheid van een veendijk langs het water, ondanks dat hier archeologische indicatoren aanwezig waren.

In totaal is er ca. 4100 m² in acht werkputten onderzocht. Er werden twee door-

lopende profielen gedocumenteerd en er zijn verspreid over het plangebied twintig profielkolommen van één meter breed gedocumenteerd.

Er zijn aanwijzingen voor drie verschillende vindplaatsen aangetroffen. Deze vindplaatsen zijn van noord naar zuid respectievelijk aangeduid als vindplaats 1, 2 en 3 (afb. 8).



8. Ligging van de proefsleuven en de vermoedelijke locatie van de vindplaatsen.

Vindplaats 1

Hier is in een geoerde kleilaag onder de bouwvoor aardewerk, baksteenpuin en dierlijk botmateriaal aangetroffen. De vondsten dateren tussen het begin van de dertiende eeuw en het einde van de zestiende eeuw. Er werden geen grondsporen aangetroffen waarmee deze vondsten geassocieerd kunnen worden. Het vondstmateriaal is vermoedelijk afkomstig van de boerderij uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd die in de noordwest hoek van het plangebied werd verwacht. Deze boerderij behoorde in 1563 toe aan Rochus Claesz.¹ Deze moest in 1564 zijn boerderij verlaten en verhuisde naar de andere kant van het dorp, voorbij de Valbrug. In 1569 tekende Jan Potter het lege boerderijterrein dat nog herkenbaar was aan de erfsloten (afb. 9).² Floris Jacobsz., die in 1597 een kaart van dit perceel maakte, geeft deze sloten niet meer weer, maar op de plek van één van de erfsloten ligt momenteel de sloot die van noord naar zuid door het plangebied loopt.³ Een lichte verhoging van het huidige terrein in de hoek

9. Kaart van Potter uit 1569 met daarop de verlaten boerderijwerf van Rochus Claesz.



van de Tiendweg en de kade langs de Gaag verraadt nog de vermoedelijke ligging van de boerderij die in 1564 werd gesloopt.

Vindplaats 2

Op een dunne kleilaag van dekafzettingen van Duinkerke I op Hollandveen lag een loopvlak waarin aardewerk en bot is aangetroffen. Het aardewerk dateert uit de tiende tot het begin van de twaalfde eeuw. Onder het aardewerk bevinden zich scherven van het Pingsdorf- en het Duisburgtype vaatwerk. Laatstgenoemde aardewerksoort is een gidsfossiel voor de tiende eeuw. Het loopvlak wordt afgedekt door een dekafzetting van Duinkerke III, dat wordt gedateerd in het tweede kwart van de twaalfde eeuw (1135?). Waarschijnlijk lag de bebouwing onder het Pannenkoekenhuis 'De Koolekit', waar het oorspronkelijke maaiveld hoger heeft gelegen en een steviger ondergrond had dan op de onderzochte locatie.

De vindplaats ligt juist ten noorden van het ambacht St. Maartensrecht. De grond heeft waarschijnlijk oorspronkelijk tot de 9½ hoeven land ten westen van de Delftse Schie behoord, die door graaf Floris I tussen 1049 en 1061 aan de Abdij van Egmond is geschonken.⁴ Het deel van dit gebied dat ten noorden van St. Maartensrecht lag, grensde later aan de sloot even ten westen van de Tanthofkade. Mogelijk was het stuk tussen deze sloot en de Gaag in de loop van de twaalfde eeuw vervreemd geraakt, daar in een lijst van omstreeks 1200 nog slechts 9 hoeven van het oorspronkelijke bezit van Egmond aan de westzijde resteert.⁵ Het is de eerste keer dat er in de omgeving van Schipluiden archeologische aanwijzingen voor bewoning uit de tiende eeuw zijn aangetroffen. Ze bewijzen dat de schenking van Floris I niet om onontgonnen land gaat, maar om reeds in ontginning gebracht gebied. De hoeven van waaruit de eerste exploitatie van het Abtsrecht heeft plaatsgevonden, hebben dus mogelijk langs de Gaag gelegen en niet in de huidige Lage Abtwoudse Polder, waar de locatie van twaalfde-eeuwse hoeven zijn aangetroffen. Het St. Maartensrecht zou nog eerder

zijn ontgonnen en als novale tienden oorspronkelijk tot het achtste-eeuwse koningsdomein 'Masaland' hebben behoord.⁶

Op deze vindplaats is verder nog een greppel aangetroffen die na de Afzettingen van Duinkerke III is gegraven en waarvan het oudste aardewerk uit de twaalfde of vroege dertiende eeuw dateert en het jongste aardewerk uit de negentiende eeuw. De greppel loopt parallel aan de overheersende kavelrichting en is mogelijk een in recente tijd dichtgegooide kavelsloot. De bodem van deze greppel reikt tot in een oud loopvlak van humeuze klei.

Vindplaats 3

Middenin het westelijke deel van de werkputten 6 en 7 werd een noordzuid-oriënteerde greppel aangetroffen die dateert uit de Late Middeleeuwen (tweede helft van de twaalfde eeuw tot de veertiende eeuw). Opvallend is een circa 60 centimeter dikke mestlaag die in deze greppel aanwezig is. Ook werd de hoek van een mestkuil aangesneden. De aanwezigheid van mest en vondsten wijzen op de nabijheid van een boerderij. De mestkuil heeft geen vondsten opgeleverd en kan daarom niet worden gedateerd.

Direct ten westen van de opgravingsputten tekent zich nog een verhoging in het maaiveld af die tegen de kade van de Gaag ligt. Dit lijkt erop te wijzen dat daar de bewoning was gesitueerd. Het erf ligt binnen het plangebied, maar buiten het gebied dat met sleuven kon worden doorzocht. Samen met vindplaats 1 in het noorden en een nog bestaande boerderij in het zuiden, op het gebied van St. Maartensrecht en de boerderij die als voorganger onder kasteel de Keenenburg is aangetroffen en ook tot de twaalfde eeuw terug gaat, wordt duidelijk dat er vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw een bewoningslint ten noorden van Schipluiden langs de oostkant van de Gaag heeft gelegen. De dertiende-eeuwse kerk van Schipluiden heeft bij de stichting dan ook niet aan het begin van het boerendorp gestaan, maar er middenin.

Literatuur

Hoek, C. 'Het St. Maartensrecht bij Delft.' *Holland* 11 (1979): 40-45.

Koch, A.C.F. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1970. Nr. 88.

Noten

1. Oud Archief Delfland, inv. nr. 3820.
2. Kaartboek Abdij van Loosduinen, fol. 36vs.
3. *Ibidem*, fol. 31vs.
4. Koch, OHZ 1970, nr. 88.
5. Hoek 1979, 40.
6. Hoek 1979, 45.
7. Van Ooststroom 2008.
8. Van Ooststroom 2008, 41.
9. Fruin, 1876.
10. Van Ooststroom 2008. 34.

Hofwoning 't Woudt 6-8, gemeente Midden-Delfland

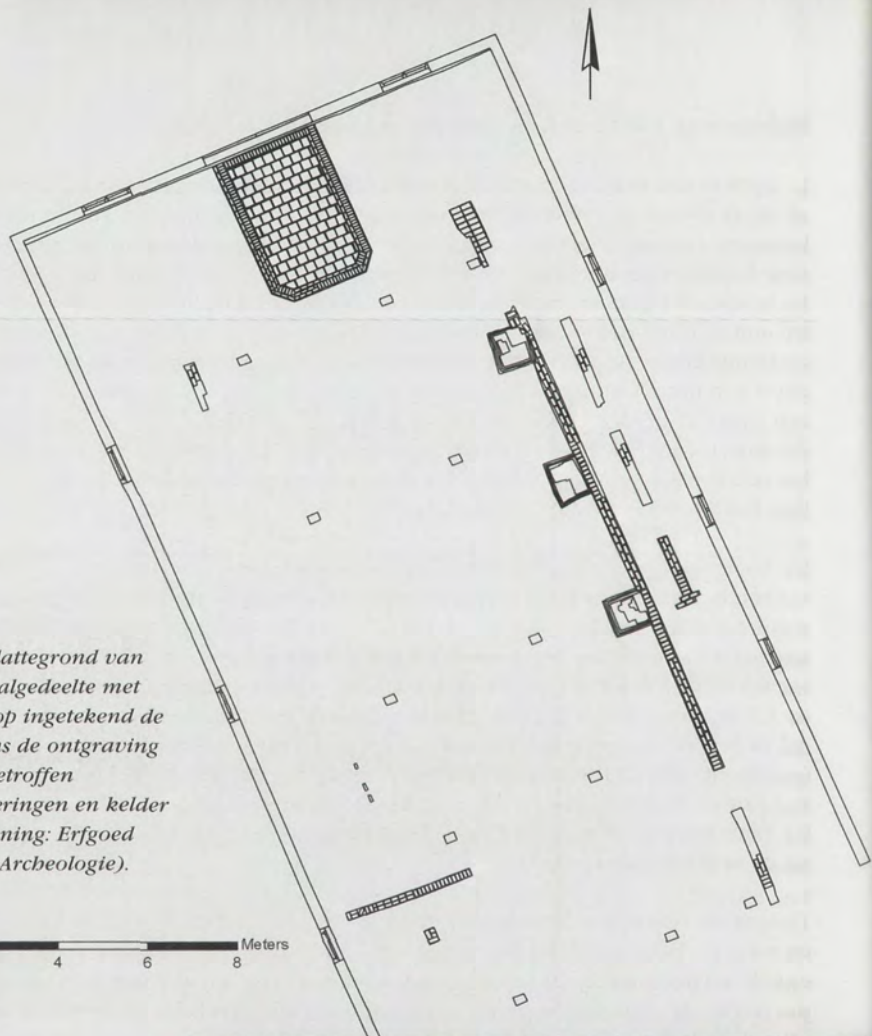
In 2008 is een begin gemaakt met een bouwhistorische opname van de boerderij de Hofwoning 't Woudt, vooruitlopend op een ingrijpende restauratie/verbouwing van het pand.⁷ De restauratie werd vormgegeven door architectenbureau Restauro Architecten.

De boerderij ligt binnen het beschermde dorpsgezicht van het kerkdorp 't Woudt. De oudste bouwdelen van de boerderij zelf gaan terug tot de tweede helft van de zestiende eeuw. Bouwkundige resten uit deze tijd zijn terug te vinden in de voorgevel van het voorhuis en de gevels van de melkkelder en de opkamer.⁸ De plek zelf moet al eerder bewoond zijn geweest. Zo is bekend dat het geslacht Van der Burch vanaf ca 1450 op deze locatie woonde. De naam Hofwoning dankt de boerderij waarschijnlijk aan het feit dat de woonplaats in de kern van de grafelijke hoflanden in Woud-Harnasch lag.⁹

De koeienstal is een traditionele driebeukige grupstal die thans uit zes gebintvakken bestaat met zware grenenhouten standvinken en dekbalken die van zijmuur tot zijmuur doorlopen (Afb. 10). De standvinken zijn onder de dekbalken naar de zijbeuken toe geschoord. De onderlinge afstand tussen de standvinken varieert van 3,6 tot 4,5 m. De middenbeuk, die als voergang werd gebruikt, is ca 3,3 m breed. De westelijke zijbeuk, die aan de zijde van het erf lag, was ca. 3,2 m breed, de oostelijke zijbeuk ca 4,5 m. In de zijbalken liggen de groepen (mestgoot) met daarachter de achter- of kruigang. De dekbalkgebinten geven de stal van de Hofwoning een datering in de late zeventiende of achttiende eeuw. De zijmuren van de stal zijn echter jonger en dateren op grond van de stalramen uit de negentiende eeuw.¹⁰

Tijdens de restauratie werden in 2009 de vloeren uit de boerderij verwijderd en werd de bodem van de stal gedeeltelijk ontgraven. Dit bood de mogelijkheid enkele archeologische waarnemingen te verrichten. Er werden drie bakstenen poeren in de oostelijke zijbeuk aangetroffen (afb. 11). Deze poeren bestonden uit enkele lagen baksteen met het formaat van 17,5 x 8 x 4 cm en vormden oorspronkelijk de fundering voor het gebinte. De onderlinge afstand tussen het hart van de poeren bedroeg ca 3,3 m. De poeren liggen dus niet recht onder de huidige dekbalken en geven op grond hiervan aan dat ze tot de stalconstructie behoren die aan de huidige stal vooraf ging. Op grond van het steenformaat van de poeren kan de constructie worden gedateerd in de zeventiende of achttiende eeuw. Mogelijk heeft op deze poeren de oorspronkelijke dekbalkconstructie gelegen en is deze naar de huidige plaats van de standvinken verplaatst toen de zijmuren werden hersteld.

Langs de oostzijde van de poeren ligt een éénsteens brede muur (steenformaten: 24/23/22,5 x 11/11/10,5 x 5,5/6/5). Parallel hieraan ligt een tweede muur op ca 70 cm afstand met steenformaat 16,5 x 8 x 3,5 cm (afb. 11). De ruimte tussen beide muren diende oorspronkelijk als mestgoot, waardoor er een smaller achterpad resteerde tot aan de oostelijke zijmuur.



10. Plattegrond van het stalgedeelte met daarop ingetekend de tijdens de ontgraving aangetroffen funderingen en kelder (Tekening: Erfgoed Delft Archeologie).

0 1 2 4 6 8 Meters

11. Eén van de poeren waarop het oorspronkelijke gebinte rustte (rechts), met twee muren (links en midden) waartussen de mestgoot lag (Foto: Erfgoed Delft Archeologie).



In het achterste gebintvak ligt een met gele ijsselstenen (steenformaat: 15 x 6,5 x 4 cm) gemetselde kelder met een plavuizen vloer (afb. 12). De specie in de voegen van het metselwerk aan de binnenzijde van de kelder was grotendeels opgelost en bestond slechts uit los zand. Dit is waarschijnlijk veroorzaakt doordat in de kelder veevoer in de vorm van bostel werd bewaard, waarvan agressieve componenten het voegwerk hadden aangetast. Bostel was een afvalproduct van de bierbrouwerijen en werd in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vooral gebruikt door melkveehouders die het eiwitgehalte in het voederantsoen van hun koeien wilden verhogen.



12. Kelder in laatste balkvak van de stal voor de opslag van bostel. (Foto: Erfgoed Delft Archeologie Delft).

In aanvulling op deze waarnemingen werd een rij boringen in de lengterichting van de boerderij geplaatst. De verwachting voor het onderzoek was dat de boerderij evenals de rest van het kerkdorp was gesitueerd op een oude kreekrug uit de Duinkerke I-transgressiefase. Uit het booronderzoek bleek dit niet juist. Op een laag Hollandveen ligt namelijk een pakket lichtziltige klei, dat onderin nauwelijks gelaagdheid vertoont. Dit kleipakket behoort tot de dekafzettingen van Duinkerke I en is voor de jaartelling afgezet. Voor de oude kreek geldt, dat deze zich in de onderliggende veenlaag hebben geschuurd en het veen hebben opgeruimd. De vulling van dergelijke geulen bestaat uit zandige klei die vaak gelamineerd is. Dat is op de plek van de boerderij dus niet gebeurd, zodat de boerderij niet op de kreekrug is gebouwd, maar er vermoedelijk naast is gelegen.

Bovenop het kleipakket is na de jaartelling weer een laag veen gevormd. Een middeleeuwse veenlaag is een zeldzaamheid in deze regio, omdat de top van



13. De waterput in situ.

het veen, dat destijds aan het oppervlak lag, door oxidatie geheel is verdwenen. Doordat het erf van de boerderij in de dertiende en veertiende eeuw met ruim één meter is opgehoogd, werd het veen afgesloten van zuurstof en werd oxidatie van het veen voorkomen.

Literatuur

Fruin, R., *Enquete en Informatie*, gedaan in den jaere 1494. Leiden 1876.

Ooststroom, F.W. van, *Bouwhistorische verkenning boerderij de Hofwoning, 't Woudt 6-8 te Schipluiden, gemeente Midden-Delfland*. Z.p., 2008.

Dorpsstraat 13a, Nootdorp - M. Kerkhof

In februari 2009 is een archeologische begeleiding uitgevoerd op een bouwlocatie aan de Dorpsstraat 13a in Nootdorp. Hierbij zijn de restanten van een waterput uit de Nieuwe tijd (1500-heden) gevonden. De put mat 125 centimeter in diameter en was ten minste 220 centimeter diep. De structuur was opgebouwd uit gele IJsselsteentjes en had oorspronkelijk een gesloten gewelf. Dit gewelf is tijdens het uitgraven van nieuwe funderingen geraakt, waardoor het in de put is gestort. Zowel in de waterput als in de grotere bouwput is geen archeologisch vondstmateriaal aangetroffen.

Gemeentelijke archeologische verwachtingskaarten - M. Kerkhof

Een groot deel van het archeologisch onderzoek dat in Nederland plaatsvindt, wordt niet buiten in het veld uitgevoerd, maar binnen achter een bureau. Ook de medewerkers van Erfgoed Delft Archeologie houden zich regelmatig bezig met zulke bureauonderzoeken. In 2009 is er veel tijd besteed aan het opstellen van archeologische verwachtingskaarten voor de gemeenten Midden-Delfland, Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland.

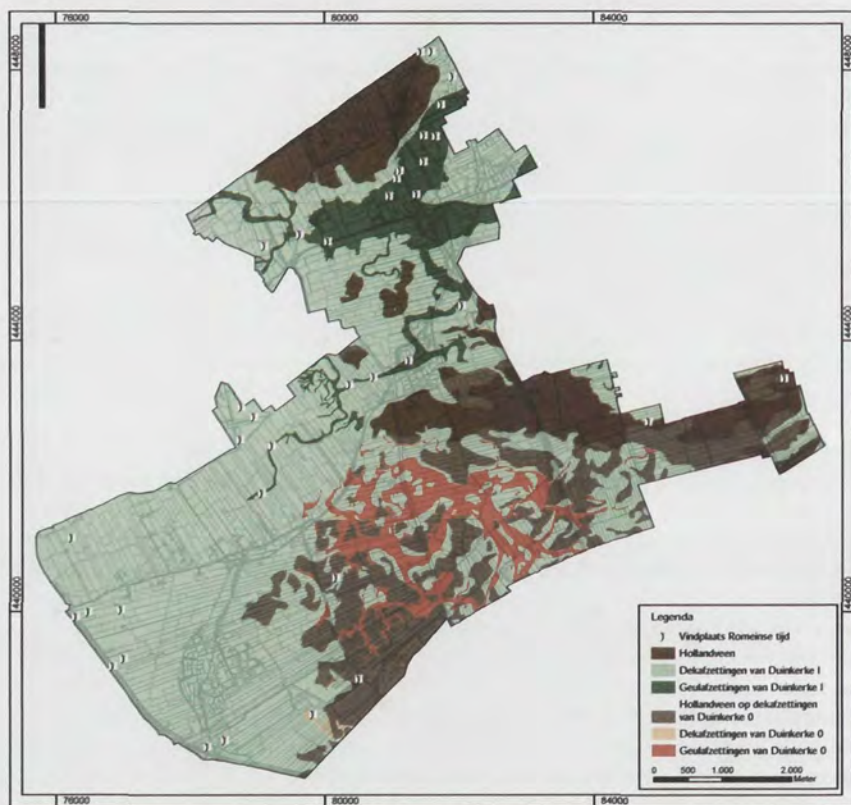
Waarom verwachtingskaarten?

Op 1 september 2007 werd in Nederland de Wet op de Archeologische Monumentenzorg ingevoerd. Eén van de gevolgen daarvan is dat alle Nederlandse gemeenten vanaf 1 september 2009 moeten beschikken over een actueel beleid op het gebied van archeologische monumentenzorg. Om zo'n beleid op te kunnen stellen, is een duidelijk beeld nodig van de archeologische situatie in een gemeente. Daarbij is het niet alleen belangrijk om te weten waar archeologische resten zijn gevonden in het verleden, maar ook waar ze in de toekomst gevonden kunnen worden.

Om een inschatting te maken van waar zich nog onontdekte archeologische overblijfselen kunnen bevinden, is een onderzoeksmethode ontwikkeld die is gebaseerd op het idee dat archeologische resten niet willekeurig zijn verspreid over het landschap. Net als nu stelde de mens in het verleden bepaalde eisen aan zijn woonomgeving. Deze eisen kunnen gerelateerd zijn aan verschillende factoren, zoals de bestaansconomie (bijvoorbeeld de wens om akkers aan te leggen op geschikte landbouwgronden) of landschappelijke omstandigheden (bijvoorbeeld de wens om droog te kunnen wonen in een relatief nat gebied). Deze eisen duiden we aan als 'locatiekeuzefactoren'.

Het vaststellen van de locatiekeuzefactoren die belangrijk waren voor een bepaalde samenleving in het verleden, is alleen mogelijk wanneer we beschikken over voldoende informatie over die samenleving (archeologische en eventueel historische gegevens) en het landschap waarin men leefde (geologische en eventueel bodemkundige gegevens). Door een gecombineerde analyse van de verschillende informatiebronnen uit te voeren, kunnen bepaalde patronen worden ontdekt. Zo is bijvoorbeeld al lange tijd bekend dat men zich in de Romeinse tijd in de natte omgeving van Delft bij voorkeur vestigde op de relatief hooggelegen geulafzettingen van Duinkerke I. Dit is onder andere duidelijk zichtbaar in het noordelijke deel van de gemeente Midden-Delfland (afb. 14).

Wanneer dergelijk patronen kunnen worden vastgesteld voor een bepaalde periode, geeft dat inzicht in de locaties waar we de hoogste concentratie aan archeologische resten uit die tijd kunnen verwachten. De zones die in het verleden het aantrekkelijkst waren voor bewoning, zijn immers nu de gebieden waar de kans op het vinden van archeologische overblijfselen het grootst is. Op deze manier kan een onderzoeksgebied worden verdeeld in zones waar de kans op het aantreffen van archeologische resten uit een bepaalde periode zeer hoog, hoog,



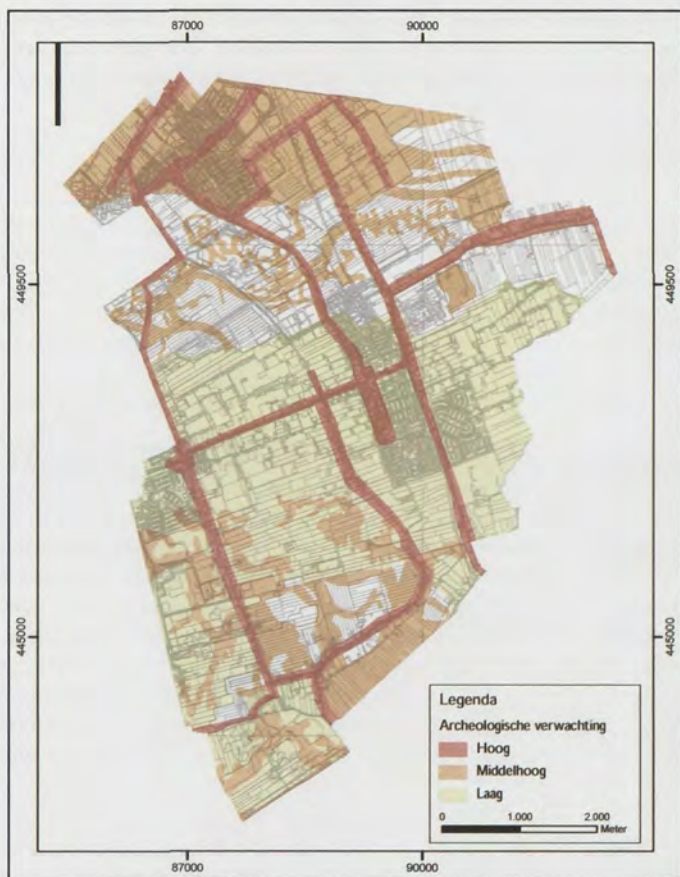
14. De bekende archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd uit Midden-Delfland, weergegeven op de geologische situatie uit die periode.

middelhoog, laag of afwezig is. De visuele weergave daarvan noemen we een archeologische verwachtingskaart.

Eén verwachtingskaart?

Bij het onderzoeken van de archeologische verwachting in een gebied is het belangrijk om te realiseren dat locatiekeuzefactoren niet voor elke samenleving en periode hetzelfde zijn. Zo waren de jagers/verzamelaars uit de vroege prehistorie afhankelijk van verschillende voedselbronnen, waardoor zij bij voorkeur op een plek woonden van waaruit ze verschillende landschappen konden exploiteren. Nederzettingen werden vaak gesticht in de overgangsgebieden van een nat naar een droog landschap. Voor de latere agrarische samenlevingen was het belangrijk om zowel hun nederzettingen als akkers aan te kunnen leggen op plekken die niet periodiek overstromden. Zij woonden daarom het liefst zo hoog en droog mogelijk.

15. Vereenvoudigde weergave van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Pijnacker-Nootdorp.



Naast de locatiekeuzefactoren veranderde ook het landschap. Zo is in Delft en omgeving het landschap door de eeuwen heen radicaal veranderd als gevolg van sedimentatie en menselijk ingrijpen (bijvoorbeeld het aanleggen van dijken en inpolderen van stukken land). Hierdoor lagen de hoge en droge plekken, waar men zich bij voorkeur vestigde tijdens de Romeinse tijd, niet per definitie op dezelfde plaats als de droge plekken waar men het liefst woonde tijdens de middeleeuwen.

Om de archeologische verwachting van een gebied te bepalen moet dus een afzonderlijke analyse worden gemaakt voor de verschillende perioden waarvoor archeologische waarden worden verwacht. Wanneer een gebied een gecompliceerde bewoningsgeschiedenis en landschappelijke ontwikkeling heeft, kunnen het best archeologische verwachtingskaarten worden gemaakt die betrekking hebben op een specifieke periode. Voor de gemeente Midden-Delfland zijn in totaal bijvoorbeeld vijf verwachtingskaarten gemaakt. Wanneer het beeld minder

gecompliceerd is, kan ervoor gekozen worden om slechts één kaart te maken waarop de verwachtingen voor de verschillende perioden gecombineerd worden tot één beeld. Hier is bijvoorbeeld voor gekozen in het geval van de gemeenten Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp (afb. 15).

Beleidsadvieskaarten

Zoals gezegd is het doel van een verwachtingskaart om inzicht te krijgen in de (te verwachten) archeologische situatie in een gebied. Voor de gemeenten in Nederland is dit noodzakelijk omdat ze op basis daarvan beleidsregels kunnen opstellen die ervoor moeten zorgen dat er op een goede manier wordt omgegaan met eventueel aanwezige archeologische waarden. De archeologische verwachtingskaarten worden dan ook vaak gebruikt als basis voor het opstellen van een beleidsadvieskaart.

Op zo'n gemeentelijke beleidsadvieskaart wordt de optelsom van de verschillende archeologische verwachtingen in de gemeente weergegeven. Op deze manier is in één oogopslag te zien in welke zones het risico het hoogst is dat archeologische waarden verstoord worden tijdens bodemingrepen. Aan deze verschillende risicozones worden verschillende beleidsadviezen gekoppeld, die ervoor moeten zorgen dat de archeologische waarden zoveel mogelijk beschermd worden. De beleidsadviezen hebben voornamelijk betrekking op de maximaal toegestane diepte en oppervlakte van een bodemverstoring waarvoor geen archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Wanneer bodemingrepen worden gepland die deze zogenaamde vrijstellingsgrenzen overschrijden, moet er eerst een archeologisch onderzoek plaatsvinden naar de verstoringlocatie. Vanzelfsprekend worden de strengste adviezen gekoppeld aan de locaties waar de hoogste concentratie aan archeologische waarden wordt verwacht en worden soepelere regels opgesteld voor lagere verwachtingszones.

Bijbehorende publicaties

Kerkhof, M. *Pijnacker-Nootdorp. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart*. Delftse Archeologische Rapporten 96.

Kerkhof, M. *Lansingerland. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart*. Delftse Archeologische Rapporten 97.

Kerkhof, M., E.J. Bult & B. Penning. *Midden-Delfland. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart*. Delftse Archeologische Rapporten 100.

Delfiana 2009

Max van Noort

De rubriek *Delfiana* bespreekt met Delft gerelateerde zaken die gedurende het jaar onder de hamer gekomen zijn, zoals Delftse prenten en schilderijen, boeken, zilver, aardewerk, enzovoort. Waar mogelijk is getracht bij de artikelen wat meer achtergrondinformatie te verstrekken dan voorheen.

Verliefd paartje langs de Vliet in Delft

Bij de Kunsthandel Simonis en Buunk te Ede werd een kleine maar charmante aquarel aangeboden met de titel *Verliefd paartje langs de Vliet in Delft* van de hand van 'Harm' Henrick Kamerlingh Onnes (1893-1985). Het werk, gedateerd '78, met een afmeting van 15 x 15,8 cm is met initialen rechtsonder gesigneerd. De aquarel is inmiddels verkocht en bevindt zich nu in een particuliere collectie.

Harm Kamerlingh Onnes werd geboren in 1893 als eerste zoon van een gezin

dat uiteindelijk drie kinderen zou tellen. Zijn vader, Menso Kamerlingh Onnes, was kunstschilder en zijn moeder had muzikale talenten. Een loopbaan in de kunst was voor hem bijna vanzelfsprekend. In eerste instantie leek het erop dat hij zou kiezen voor een carrière als musicus. Hij was een talentvol pianist en cellist. Toch zag hij daarvan af. Op zijn achttiende verjaardag kreeg hij van zijn vader toestemming om zich toe te gaan leggen op de schilderkunst. Zelfstandig, en niet op de academie, omdat zijn vader bang was dat dit zijn talent zou verknoeien. Hij kreeg zijn eerste teken- en schilderlessen van zijn vader en om in contact te komen met andere kunstenaars werd hij een aantal jaren daarna lid van de Leidse Tekenenacademie De Kunst om De Kunst, waar hij vriendschap sloot met de architect J.J.P. Oud. Zijn stijl is volstrekt eigen en origineel en zijn



(Foto: Simonis & Buunk, Ede)

stadsgezichten en alledaagse voorstellingen kunnen het beste worden gekarakteriseerd als 'genrestukjes' van de twintigste eeuw. Ze zijn geschilderd met humor in gedurfde felle kleuren en meestal op klein formaat. Zijn onderwerpen vond hij rond zijn woonplaatsen Den Haag, Delft en Voorschoten. In Delft woonde hij aan de Nieuwe Plantage.

Kamerlingh Onnes was een reislustig persoon. Zo maakte hij in 1922 met zijn oom Adolf een lange reis naar Sumatra, China en Japan en met zijn vrouw Titia Easton maakte hij vele reizen naar Frankrijk, Italië, Griekenland en Engeland. Hij werd lid van *Arti et Amicitiae* (1923) en *Pulchri Studio* (1935). Vanaf 1933 vervaardigde hij samen met zijn oom Tutein Nolthenius keramiek.

Kunsthandel Simonis & Buunk, Ede, Notaris Fischerstraat 30, 6711 BD Ede.

Literatuur

Baars, W.L., ... et al. *Harm Kamerlingh Onnes (1893-1985)*. Leiden: De Lakenhal; Oegstgeest: Kunstkring Groenooord, 2000. (uitgebreide monografie).

Onder de mensen, het leven van alledag door de ogen van Harm Kamerlingh Onnes, *Catalogus Simonis & Buunk, Ede, 2009*.

Scheen, P.A. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Kunsthandel P.A. Scheen, 1981.

Honi soit qui mal y pense

Er zijn veel gedecoreerde borden en tegels evenals gegraveerde glazen in omloop gebracht ter herinnering aan een bijzondere gebeurtenis van ons koningshuis. Zo zijn er bijvoorbeeld nog steeds borden en tegels in circulatie van stadhouder Willem V (1748-1806) als vertegenwoordiger van de prinsgezinden terwijl er anderzijds voorstellingen zijn van keeshonden die tegen een oranjeboom plassen. 'Kezen' was de scheldnaam voor de patriotten, maar zij accepteerden die als geuzennaam.

Onder invloed van de Verlichting en de Amerikaanse Revolutie kwam in de jaren tachtig van de achttiende eeuw in ons land de patriottenbeweging op. Aanhangers van deze beweging vonden dat Willem V het land naar de afgrond voerde. In 1787 kwam de machtsstrijd tussen de prinsgezinden en de patriotten tot een hoogtepunt. Ook in Delft. Na een operetterevolutie in het stadhuis kregen de patriotten in 1787 het stadsbestuur in handen. En niet alleen dat, want het een aantal jaren daarvoor opgerichte exercitiegenootschap nam nu maar gelijk het gezag over van het Groot Munitie- en Wapenarsenaal in de Republiek, het huidige Legermuseum. Na enige weken werden alle patriottenregimenten door het Pruisische leger verjaagd. Oranjegepeupel uit Den Haag trok daarop naar Delft om bij bekende patriotten de boel kort en klein te slaan. Velen van hen vluchtten naar Frankrijk, onder wie de bekende Delftenaren Wybo Fijnje (1750-1809) en Gerrit Paape (1752-1803).

Waarom de keeshond als synoniem voor de patriotten? De kapitein van het eerder genoemde Delftse exercitiegenootschap leek veel op een keeshond en om-

dat zo'n hond zich door- gaans in de buurt van de kapitein ophield, werd al spoedig spottenderwijs de kees 'kapitein' genoemd en omgekeerd. Deze ge- woonte verbreidde zich steeds meer en de naam Kees ging over op degenen die onder het commando van de kapitein stonden en later op die van de patriot- ten in het algemeen.

Bij Peter Korf de Gidts An- tiquair Amsterdam werd een prachtig gegraveerd glas aangeboden van een plassende keeshond tegen een oranjeboom met de tekst *Honi soit qui mal y pense*. Vrij vertaald: Schan- de over hem die er kwaad over denkt. Dit is de door een breed blauw lint om- geven zinspreuk van de Orde van de Kousenband. De legende van het ont- staan van deze hoogste Engelse ridderorde wil dat

Eduard III (1312-1377), toen hij aan de mooie gravin van Salisbury de onder het dansen verloren kousenband eigenhandig weer aanbood, de hovelingen -die be- gonnen te lachen- deze woorden toeriep. Volgens een andere lezing echter zou koning Eduard in de slag bij Crécy (1346) zijn eigen kousenband aan de vlaggen- stok hebben gebonden en, terwijl hij met deze geïmproviseerde banier tegen de vijand optrok, de hierboven aangehaalde woorden hebben gesproken.

Peter Korf de Gidts Antiquair Amsterdam, Brouwersgracht 869, 1015 GK Amsterdam.

Literatuur

Baartmans, J.J.M. 'Een 'Echt Verhaal' van Gerrit Paape.' *Jaarboek Delfia Batavorum* 1993 (Verbetering idem 1994).

Historische Winkler Prins Encyclopedie. Amsterdam, 1958.

Huizinga, A. *Woorden en gedachten elfduizend uitdrukkingen, spreekwoorden en citaten in het Frans, Duits, Engels, Latijn en Grieks en andere talen*. Zutphen: Thieme, 1950.

Kok, M.A. 'Delft op weg naar de nieuwe tijd 1780-1813.' In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1982.



(Foto: Peter Korf de Gidts Antiquair Amsterdam)

De notaris en zijn vrouw blijven bij elkaar



(Foto's: Sotheby's Amsterdam)

Bij Sotheby's in Amsterdam was het op 5 mei een drukte van belang. Die dag vond er namelijk de halfjaarlijkse veiling van Oude Meesters plaats en ondanks de economische crisis durfde het veilinghuis de totale opbrengst zonder opgeld toch wel op een slordige anderhalf miljoen euro te schatten. Richard Charlton-Jones is de veilingmeester en die verstaat zijn vak. Enfin, wij wilden de opbrengst weten van de twee schitterende portretten van de Delftse notaris Willem Reyersz. de Langue (1599-1656) en zijn vrouw Maria Pijnaeker (1599-1678), die zich een jaar na hun huwelijk in 1625 lieten schilderen door de Delftse meester Willem Willemsz. van der Vliet (1586-1644). Vrijwel overal wordt vermeld dat deze schilder geboren is in 1584, maar volgens Van Bleyswijck moet dit 1586 zijn.

Onder de clientèle van De Langue bevonden zich verschillende kunstenaars, onder wie Johannes Vermeer. Op het portret van Willem Reyersz. De Langue draagt hij een zwart kostuum en een zwarte hoed en houdt hij officiële papieren in zijn linker hand. Maria Pijnaeker, gekleed in een zwarte japon met witte manchetten, kraag en mutsje, staat naast een tafel met een bijbel. Beide werken zijn gesigneerd en gedateerd 1626 en dragen de familiewapens in de rechter- en linker bovenhoek.

Anita Jansen, conservator oude schilderkunst bij Erfgoed Delft e.o., merkt nog op dat portretten van Willem van der Vliet bijzonder zeldzaam zijn. In Nederland is hij in openbare verzamelingen slechts met twee kinderportretten vertegenwoordigd. De genoemde beeltenissen werden door hem geschilderd in een

periode dat de Delftse portretkunst floreerde. De dominante positie van Delft op de portretmarkt had toen alles te maken met de aanwezigheid van het succesvolle atelier van hofschilder Michiel van Mierevelt (1567-1641). Hoewel niet gedocumenteerd, is Van der Vliet waarschijnlijk bij hem in de leer geweest.

Maar, zult u zich afvragen, hoe is het nu met die veiling afgelopen? De richtprijs lag tussen de 80.000 en 120.000 euro en heel de wereld maakte zich op om een bod uit te brengen. Maar Museum Het Prinsenhof had ook niet stil gezeten en zich op voorhand weten te verzekeren van de royale financiële steun van de Vereniging Rembrandt, de Mondriaan Stichting, het SNS REAAL Fonds en het VSB Fonds. Razendsnel werd er geboden door een man in de zaal en een geïnteresseerde aan de telefoon, hetgeen later een Londense kunsthandelaar bleek te zijn, die in opdracht van Het Prinsenhof bood. Een dergelijke veiling is een psychologisch spel. Als bekend wordt uit welke museale hoek de belangstelling komt, geeft dat andere mogelijk geïnteresseerden vertrouwen. De bieder in de zaal haakte uiteindelijk af en Delft is twee prachtige huwelijkspendanten rijker, maar wel voor een aantal malen boven de taxatieprijs. Niettemin is deze aanwinst een oprechte gelukwens waard!

Veilinghuis Sotheby's Amsterdam, 5 mei 2009.

Literatuur

Bleyswijk, Dirck van. *Beschryvinge der Stadt Delft, betreffende desselfs Situatie etc.* Delft: Arnold Bon, 1667[-1680].

Immerzeel jr., J. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldbouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden.* Amsterdam: van Kesteren, 1843.

Jansen, Anita. 'Aanwinst: Unieke portretten voor Museum Het Prinsenhof.' *Delft, Cultuurhistorisch magazine voor Delft* 11, 4 (2009): 11.

Coelho, zakwoordenboek der Geneeskunde



Alle drukken van Coelho op een rij (Foto: René van der Krogt)

Het Medisch Farmaceutisch Museum De Griffioen verwierf in dit verslagjaar de negenentwintigste druk van het in de aanhef genoemde zakwoordenboek der geneeskunde. Op zich geen zaak die aandacht zou verdienen, maar wel als men

bedenkt dat dit Delftse museum de enige instelling is die van alle uitgaven een exemplaar in zijn bezit heeft.

Al voor de Tweede Wereldoorlog is op verzoek van uitgever Van Goor de basis voor dit standaardwerk gelegd door de arts Maurice B. Coëlho die een ontelbaar aantal termen en afkortingen uit medische en aanverwante vakgebieden bijeen heeft gebracht. Deze van oorsprong Portugese Jood, heeft zijn land destijds verlaten om zich in Nederland te vestigen. In het voorwoord van de eerste druk schrijft Coëlho onder meer: 'In mei 1940 bevond ik mij in het buitenland toen plotseling de oorlog mijn terugkeer naar Nederland onmogelijk maakte waardoor de oorspronkelijke verschijningsdatum verschoven is van 1939 naar 1946.' Na het overlijden van Coëlho in 1947 verzorgde dr. P.H. van Rooijen de derde en vierde druk. De volgende negentien drukken nam de arts Gerard Kloosterhuis (1907-1990) voor zijn rekening. Bij herhaling klaagde hij er over dat door de regelmatige verandering van de spellingregels het opzoeken respectievelijk het schrijven van een aantal (medische) Nederlandse woorden aanzienlijk werd bemoeilijkt.

Hoewel dit bekende zakwoordenboek gewoonlijk nog steeds de naam van de eerste auteur draagt, is het dus G. Kloosterhuis die de meeste uitgaven op zijn naam heeft staan. Hij werd in Den Haag geboren en studeerde geneeskunde in Leiden waar hij in 1932 het artsensexamen aflegde. Een jaar later vertrok hij als Officier van Gezondheid van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger naar Indië. Tijdens de Japanse overheersing was hij geruime tijd gedetacheerd bij de beruchte Birma-spoorweg. In 1949 keerde hij terug naar Nederland waar hij nog gedurende twintig jaar een geliefd huisarts was in Den Haag.

De vierentwintigste tot en met de negentwintigste druk van deze populaire uitgave zijn bewerkt door drs. A.A.F. Jochems, medisch bioloog en de arts F.W.M.G. Joosten.

*Stichting Medisch Farmaceutisch Museum De Griffioen, Delft.
Uitgeverij Reed Business, Amsterdam.*

Gezicht op de Oude Delft (II)

In ons vorige jaarboek mochten wij u berichten over een prachtige aquarel van J.C.K. Klinkenberg die bij Christie's was geveild. Er was in die voorstelling nauwelijks iets Delfts te herkennen, behalve dan het Gemeenlandshuis.

Wie schetst onze verbazing toen op 6 november bij het Haagse Venduehuis der Notarissen een origineel aardewerk tegeltableau uit circa 1900 met een afmeting van 31 x 46 cm van plateelbakkerij Rozenburg met een vrijwel identieke voorstelling ter veiling werd aangeboden 'naar een schilderij van Johannes C.K. Klinkenberg'. Wie de moeite neemt het *Jaarboek 2008* ter vergelijking er bij te halen, zal zien dat de ophaalbrug er iets anders uitziet, het Gemeenlandshuis is verdwenen, maar dat hiervoor de Oude Kerk of wat er op lijkt in de plaats is gekomen.

Het fraai gekleurde tableau van zes tegels kende een richtprijs van € 300-400,



(Foto: *Venduehuis der Notarissen, Den Haag*)

maar liep al snel op tot € 600 waarvoor het werd afgeslagen. Inclusief de veilingkosten moest de koper € 765 aan het loket afrekenen.

De Koninklijke Plateelbakkerij Rozenburg (1883-1917) werd opgericht door de Duitser Wilhelm Wolff Freiherr von Gudenberg, die aanvankelijk het traditionele Delftse aardewerk wilde gaan maken. In 1884 verbond sierkunstenaar Theodoor A.C. Colenbrander (1841-1930) zich als artistiek leider aan de fabriek. De ontwerpen die hij maakte waren revolutionair en de producten uit die tijd gelden nog steeds als hoogtepunten in de Nederlandse aardewerkindustrie. Na een moeilijke periode werd in 1895 J. Jurriaan Kok (1861-1919) als directeur benoemd. Colenbrander was reeds in 1889 vertrokken en de onderneming was langzamerhand een zakelijk bedrijf geworden waar nu ook het zogenaamde eierschaalporselein werd vervaardigd. Het werd voor het eerst tentoongesteld op de wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs waar de belangstelling enorm was. Maar in de eerste tien jaren daarna begon de verkoop terug te lopen. In 1913 verliet Kok het bedrijf en nadat in 1914 de Eerste Wereldoorlog was uitbroken volgde de opheffing enkele jaren daarna.

Venduehuis der Notarissen, Den Haag, 6 november 2009.

Literatuur

Brentjens, Yvonne. *Rozenburg: Plateel uit Haagse kringen (1883-1917)*. Den Haag: Gemeentemuseum; Zwolle: Waanders, 2007.

Microscopie brengt 3,5 ton op

Op een veiling bij Christie's te Londen bracht op 6 april 2009 een zilveren microscoopje van onze stadgenoot Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) het fabelachtige bedrag van € 347.708 op bij een schatting van € 75.000-105.000. Van Leeuwenhoek had korte tijd een winkel in *manufacturen* en later werd hij *landmeter*, *ijker* en *deurwaarder* van de gemeente Delft. Zijn woonhuis stond ongeveer op de hoek van de Nieuwstraat en de Hippolytusbuurt. In de achterkamer maakte hij in totaal ongeveer vijfhonderd microscopen. Het bijzondere was dat die maar één lens hadden en niet, zoals de meeste microscopen uit die tijd, twee lenzen in een buis. Met zijn apparaten kon hij vele malen meer vergroten dan zijn tijdgenoten en hij luidde daarmee in één klap het tijdperk in van de microbiologie. Zijn wetenschappelijke waarnemingen meldde hij aan het vooraanstaande Engelse genootschap The Royal Society, vooral op aandringen van zijn vriend Reinier de Graaf. De hoge opbrengst bij Christie's is mede te danken aan de zeldzaamheid van dit zilveren exemplaar. Er zijn er slechts drie bekend: deze, een in het Deutsche Museum te München en een in het Boerhaave Museum te Leiden. Na zijn dood zijn de 26 zilveren exemplaren die hij aan The Royal Society vermaakte helaas alle verloren gegaan.

Over de verkoop lag aanvankelijk een waas van geheimzinnigheid met betrekking tot de herkomst van het object. Waar kwam het vandaan? Wie is de koper? Over de laatste vraag is geen uitsluitsel te geven want daarover zwijgt het veilinghuis. Maar het dagblad *NRC* van 11 april 2009 liet in een artikel van Hendrik Spiering weten dat men had ontdekt wie het microscoopje ter veiling had aangeboden.

Citaat: 'Het lag in een laatje van de amanuensis van het Zoölogisch Laboratorium in Artis', herinnert Han Willems (79) zich. Hij is de aanvankelijk anonieme verkoper. De afgelopen weken was alarm geslagen aan de Universiteit van Amsterdam omdat de herkomst van de microscoop mogelijk dubieus was. Amanuensis Geerders was een knap instrumentmaker en ging met pensioen. Hij had van alles verzameld tot en met skeletten toe. De toenmalige directeur van het laboratorium Slijper wilde van die troep af, ook een laatje met instrumenten als pipetten en een apparaatje waarmee je eencelligen kon prikkelen en tegelijk kon



(Foto: Christie's
Londen/Amsterdam)

bekijken. 'Daar kon ik wel wat mee', aldus Willemse. 'Ik deed toen onderzoek aan parasitaire wormen. Ik kocht het laatje voor 10 gulden'. In die tijd werkte Willemse als onderzoeker in dat lab. Later werd hij anatoom aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. In dat laatje lag dus ook die microscoop waarvan Willemse dacht dat het een replica was en misschien wel door amanuensis Geerders zelf gemaakt. Hoe het ook zij, Willemse heeft het ding nooit weggegooid en later, in het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw, heeft dé expert op dit gebied, dr. J. van Zuylen, geopperd dat het misschien wel degelijk een echte Van Leeuwenhoek zou kunnen zijn.

'In de jaren tachtig heb ik de microscoop al eens willen verkopen om er mijn onderzoek aan spiervezels mee te financieren en kon er toen enkele tienduizenden guldens voor krijgen. Dat vond ik te weinig.'

De net opgerichte Divisie Erfgoed van de Universiteit van Amsterdam vond het uitermate verdacht dat juist nu, net dertig jaar na 1978, het instrument werd verkocht. De website van Christie's vermeld namelijk dat in dat jaar de microscoop was gevonden. De verjaringstermijn voor kunstroof is ook dertig jaar. Citaat van Scholten, het divisiehoofd van Erfgoed: 'Niemand die we spraken van het Zoölogisch Laboratorium van vroeger en van nu had ooit iets van die microscoop gehoord of in de boeken en in archieven gelezen. We hadden helemaal niets.' Het Korps Landelijke Politiediensten werd ingelicht en men probeerde ook tevergeefs bij Christie's de verkoop tegen te houden. Maar Willemse stelt terecht: 'Ik heb het nooit geheim gehouden dat ik die microscoop had.' En dat klopt. Want wie, zoals de auteur van deze rubriek, de beschikking heeft over een bibliotheek met Delftse boeken, kan er twee tevoorschijn halen uit het jaar 1982 waarin beide malen de zilveren microscoop van J.J. Willemse wordt genoemd waarvan in een geval een foto is afgebeeld. De microscoop wordt eveneens beschreven in de bundel van voordrachten van ons Delfia Batavorum Symposium in 1982 *Van Leeuwenboek berdacht*. Vreemd dat het Zoölogisch Laboratorium daar geen weet van had. Een interessant licht op deze zaak wordt nog wel geworpen door een ingezonden artikel van Huib Zuidervaart et al in de *NRC* van 18 april 2009 die uit de doeken doet hoe de microscoop destijds in Artis terecht is gekomen en er voor pleit de verjaringstermijn voor kunstroof op 75 jaar te stellen.

Veilinghuis Christie's Londen, 6 april 2009.

Literatuur

NRC 11 april, 18 april, 25 april 2009.

Palm, L.C. 'Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723)'. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1982.

Palm, L.C., & H.L. Houtzager (red.), *Van Leeuwenboek berdacht...* Serie-uitgave Delfia Batavorum; 8. Amsterdam: Rodopi, 1982.

Palm, L.C., & H.A.M. Snelders (eds.), *Antoni van Leeuwenhoek 1632-1722. Studies on the life and work of the Delft scientist commemorating the 350th anniversary of his birthday*. Amsterdam: Rodopi 1982.

Schierbeek, A. *De Van Leeuwenhoekbrief van 9 oktober 1676: de geboorte van de microbiologie*. Delft: Kon.Ned. Gist- en Spiritusfabriek, 1960.

Reuzen en dwergen

In ons *Jaarboek 2005* werd in deze rubriek aandacht besteed aan een buitengewoon zwaar meisje dat werd besproken in een verhandeling door de stads- en gasthuisdokter Wilhelmus Greve (1762-1819) die hier circa tien jaar heeft gepraktiseerd (zie ook het artikel van Hans Houtzager in dit *Jaarboek*, blz. ***). Deze voordracht, voorgelezen in het Delftse natuurlievend gezelschap 'Aan wetenschap gewijd, volmaakter door den tijd' is later in 1818 uitgegeven en is antiquarisch zeer gewild.

Greve liet zich inschrijven als student in de theologie, ging later medicijnen studeren en promoveerde op een verhandeling over hondsdolheid (1793). In dat jaar vestigde hij zich in Rotterdam, maar ge-

zondheidsredenen noopten hem zeven jaar later te vertrekken naar Noordwijk-Binnen. Daar woonde hij enige tijd om vervolgens naar Delft te verhuizen waar hij gedurende een periode van ongeveer tien jaar verbleef. Toch keerde hij weer terug naar Noordwijk, waar hij tenslotte aan een longziekte overleed.

Genoemd boekje telt 64 pagina's, heeft een handgekleurd versierd titelblad en vijf handgekleurde platen, evenals een gevouwen plaat voorstellende de schoenmaat van *Gerrit Bastiaansz. of de Lekkerkerkschen boer* op de leeftijd van 10 jaar (27 cm) en op de leeftijd van 21 jaar (35,2 cm). De platen tonen reuzen, dwergen en andere menselijke afwijkingen.

Toonden wij de vorige keer uit dit boekje een afbeelding van een zwaarlijvige dame, er schijnen ook exemplaren te bestaan met een handgekleurd prentje van Janna Drabbe op de leeftijd van 10 jaar met een gewicht van 300 pond. Voor dit boekje vraagt de internationale antiquarische handel tussen de \$ 2500 en \$ 3500, terwijl een andere (buitenlandse) antiquaar voor het gewone boekje \$ 2500 vraagt. Je moet maar durven.



(Foto: Veilinghuis Bubb Kuyper, Haarlem)

Bij het Haarlemse veilinghuis Bubb Kuyper kwam op 28 mei 2009 wederom een exemplaar onder de hamer. Richtprijs tussen de € 400-500. Maar hier moest toch wat aan gerestaureerd worden: enkele bladzijden gingen loslaten, een bibliotheekstempel op het schutblad en vingervlekken aan de randen. Er werd afgehamerd op € 400. Ter vergelijking, het in de eerste alinea genoemde boekje, maar in betere staat, bracht in 2005 exclusief veilingkosten € 650 op.

Veilinghuis Bubb Kuyper, Haarlem, 28 mei 2009.

Literatuur

Lindeboom, G.A. *Dutch medical biography: A biographical of Dutch physicians and surgeons 1475-1975*. Amsterdam: Rodopi, 1984.

Een gekleurde Delftse cloisonné tegel

Wie kent ze niet, deze wandtegels van de Porceleyne Fles. In veel huisgezinnen hangt er wel een aan de muur en de afmetingen variëren van 10x10 cm tot circa 20 x 40 cm. Ook bestaat er een rijk scala aan voorstellingen: dierfiguren, klederdrachten, molens, provincie- en stadswapens, ambachten, stadsmonumenten, enzovoort.



(Foto: Venduehuis der Notarissen, Den Haag)

Waarschijnlijk werden de eerste cloisonné tegels omstreeks 1907 hier vervaardigd en aangebracht bij tegelversieringen in het inmiddels gesloopte Rotterdamse station Hofplein. Vanaf 1915 is Lambert Eugen Florian Bodart (1872-1945) betrokken bij de productie van cloisonné tegels en heeft hij van die tijd af tot 1933 bijna alle ontwerpen gemaakt. Opgemerkt kan nog worden dat het vervaardigen van deze tegels een arbeidsintensieve en technische aangelegenheid was. Bij de eerste fase van de productie van de tegel worden de decorcontouren gevormd door dunne opstaande richels. Daarna worden ze geperst in mallen waarin decoratielijnen worden uitgekraast. De gewenste opstaande richels ontstaan nu doordat de klei in

de uitgegrifte lijnen van de mal wordt geperst. Tussen deze richels worden de vlakken met de hand ingekleurd.

Na 1933 zijn de ontwerpen veelal van een vijftal andere plateelschilders die bij de Porceleyne Fles in dienst waren. De productie werd in 1977 gestaakt wegens de hoge kostprijs.

De tegels waren en zijn buitengewoon gewilde verzamelobjecten en worden overal op markten, veilingen en internet aangeboden.

Bij het Vendu Notarishuis te Rotterdam kwam op 17 november 2009 een gekleurde Delftse cloisonné tegel aan bod uit een serie vlak na de Tweede Wereldoorlog met de titel 'Van 't zwaar gehavend Nederland, de opbouw thans met kracht ter hand.' Afmeting 20 x 14 cm en met een richtprijs van € 60-80. Inclusief veilingkosten werd het object afgeslagen op € 221 en het was daarmee het duurste exemplaar van de dertien aangeboden tegels.

Het Vendue Notarishuis, Rotterdam, 17 november 2009.

Literatuur

Eliëns, Titus M., et al., *Delfts aardewerk: Geschiedenis van een nationaal product: Dl. 3: De Porceleyne Fles*. Zwolle: Waanders, 2003.

Pols, Bert. *Catalogue of all known cloisonné tiles of Porceleyne Fles*. Pijnacker: [eigen uitgave], 2001.

Spijker, W.D.H. *Nederlandse keramiek vanaf de Jugendstil tot 2000*. Hilversum: Spijker-Verwijmeren, 2001.

Delftsche Schie te Overschie

Bij de befaamde internationale Belgische kunsthandelaren Patrick en Viviane Berko te Knokke zagen wij in hun toonzaal een olieverf op paneel van Antonie Waldorp met de titel *Delftsche Schie te Overschie*. De afmeting van het paneel is 52 x 73 cm en het is linksonder gesigneerd. Nu eens geen gezicht op Delft maar een gezicht vanaf Delft. Het is hoe dan ook wel de Delftse Schie. De vraagprijs bedroeg € 22.000.

Waldorp (1803-1866) begon zijn loopbaan in dienst van de decoratieschilder J.H.A.A. Brickenheimer. Hij huwde op zijn drieëntwintigste Anna van Hove, zuster van de vermaarde stadsgezichtschilder B.J. van Hove. Kort daarna wijdde hij zich geheel aan de vrije beoefening van de kunst. In 1833 bezocht hij Frankrijk en vervolgens ook Duitsland en België.

Nadien schilderde hij diverse onderwerpen, maar vanaf 1838 bepaalde hij zich uitsluitend tot het schilderen van schepen, water, luchten en alles wat daarbij past. In 1845 werd hij door de Belgische koning verheven tot Ridder in de Leopoldorde, op 6 december 1847 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en op 3 april 1849 heeft Koning Willem III hem met de Orde van de Eikenkroon vereerd. Waldorp woonde tot 1857 in Den Haag, daarna vestigde hij zich in Amsterdam.

Delft, Delfshaven en Overschie spelen een belangrijke rol in dit verslag. Delfs-

haven ontstond doordat Delft begreep dat het overvleugeld zou worden door Rotterdam omdat die plaats al een goede verbinding had met de Schie. Delft wist van hertog Albrecht (1336-1404) verlof te krijgen een eigen uitgang aan te leggen; vanaf Overschie werd een kanaal gegraven naar de Albrechtskolk aan de Maas en daar ontstond nu Delfshaven als onderdeel van de stad Delft. Daar kwamen de zeeschepen aan en de lading werd in kleine schepen overgeladen en naar Delft gebracht. Het gedeelte Delft-Overschie is aan het einde van de veertiende eeuw verbreed en uitgediept.

Delft was enerzijds dankbaar voor het beleid dat de Hoogheemraden van Delfland voerden ten aanzien van het schone water in de grachten voor de bierbrouwerijen, maar anderzijds was de stad, toentertijd de derde in grootte van Nederland, een luis in de pels van dit waterschap. Heel wat processen zijn tussen de twee partijen gevoerd, onder andere over het rechtsgebied van Delft buiten de wallen over een strook grond van 44 roeden (= 165,76 m) langs beide oevers van de Schie. De stad Delft werd in het gelijk gesteld.

Een belangrijke rol in Overschie speelde de Heer van Spangen die het Oude Huis van Spangen bewoonde. Hij had het recht om zijn rijweg, die door de vaart doorsneden was, via een houten brug te vervolgen. Rotterdam heeft in het geheim getracht dit recht in eigendom te verkrijgen met het doel een lage brug ervoor in de plaats te leggen en daardoor de scheepvaart voor Delft vrijwel onmogelijk te maken. Delft kreeg hier lucht van en bood Van Spangen een dusdanige som geld aan dat hij dit recht voor altijd aan Delft afstond. Maar later heeft de geschiede-



(Foto: Berko Fine Paintings, Knokke-Heist, België)

nis geleerd dat wie het laatst lacht, het best lacht. Rotterdam won uiteindelijk de wedstrijd op alle punten.

Literatuur

- Aa, A.J. van der. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem: Jacobus Benezit, E. *Dictionary of artists*. Paris: Gründ, 2006 (vol. 14, p. 571).
- Immerzeel jr., J. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldbouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot beden*. Amsterdam: van Kesteren, 1843.
- Kramm, Christiaan. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldbouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onze tijd*. Amsterdam: Diederichs, 1857-64.
- Niermeyer, J.F. *Delft en Delfland, hun oorsprong en vroegste geschiedenis*. Leiden: Burgersdijk & Niermans, 1944.
- Noorduyn, 1839-51.
- Postma, C. 'Delft contra Delfland, of de strijd om inspraak.' In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1981.
- Rauw, J.J. *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen*. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1982.
- Scheen, P.A. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Kunsthandel P.A. Scheen, 1981.

Delf in Hollandt

Op 14 maart 2009 kwam er bij het Brusselse veilinghuis The Romantic Agony een bijzonder boek onder de hamer, dat ook voor Delft van groot belang is. Het is hier in 1491 vervaardigd door de Delftse drukker Christiaan Snellaert, herkenbaar aan zijn vignet van een gevleugelde eenhoorn en een schild met het stadswapen van Delft. De incunabel behandelt het leven van Alexander de Grote (356-323 v. Chr.). Juist in de middeleeuwen was men uitermate geboeid door de daden van deze koning. Snellaert maakte vier drukken en van elk daarvan is één exemplaar bewaard gebleven. De vierde druk is als enige verfraaid met elf houtsneden, die Snellaert speciaal voor deze editie vervaardigde.

Incunabelen of wiegedrukken zijn de eerste boeken die tussen 1450 en



(Foto: Veilinghuis The Romantic Agony, Brussel)

1500 werden gedrukt. In Delft werden in de vijftiende eeuw 153 incunabelen gedrukt, waarvan 59 door Christiaan Snellaert.

De titel van het boek luidt: *Hier begint de historie van de grote koning Alexander*. Het boekje is klein van omvang (18,5 x 13 cm) en het bijzondere is dat het vooral ter vermaak werd geschreven. Het is dan ook niet in het Latijn gesteld, maar in het Nederlands. Een exemplaar van de eerste drie drukken bevindt zich respectievelijk in de bibliotheken van Berlijn, Washington en San Marino. Maar de vierde druk was eeuwenlang spoorloos totdat in 1976 het onderhavige exemplaar plotseling opdook bij een boekenveiling van Van Gendt in Amsterdam (en niet zoals abusievelijk in de catalogus staat vermeld bij Beijers in Utrecht). De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag trachtte overal fondsen te werven om een bod te kunnen uitbrengen, maar dat lukte destijds niet. Er werd afgeslagen op 34.000 gulden en het boek verdween uit het zicht. Maar nu kwam er in Brussel op 14 maart 2009 een herkansing. Richtprijs € 100.000-150.000 en de Koninklijke Bibliotheek liet zich nu niet voor de tweede keer verrassen. De Mondriaan Stichting en de Vrienden van de KB sprongen bij en toen de hamer viel bij € 100.000 was de Koninklijke Bibliotheek eigenaar van dit ook voor Delft bijzondere boekwerk.

Veilinghuis The Romantic Agony, Brussel, België, 14 maart 2009.

Literatuur

NRC, 17 maart 2009: KB koopt unieke incunabel.

De Telegraaf, 18 maart: KB bemachtigt uniek boek.

Winkler Prins Encyclopaedie. 6e druk. Amsterdam, 1951.



(Foto: Piet Gispen, Den Haag)

Jenevervaatje

Tijdens een veiling van het Venduehuis der Notarissen te 's-Gravenhage werd op 15 mei een klein Delfts polychroom aardewerken jenevervaatje of bobbejak uit de achttiende eeuw aangeboden met een richtprijs tussen de 3000 en 4000 euro. De herkomst van het vaatje was van de Delftse plateelbakkerij De Porceleyne Clauw en dat rechtvaardigt de opbrengst van 3315 euro inclusief opgeld. Nergens is overigens een verklaring te vinden van het woord bobbejak, dus als een van de lezers dit wel weet, dan houdt de schrijver van deze rubriek zich daarvoor aanbevolen.

In 1661 richtten Cornelia Schoonhoven en Cornelis van der Houve plateelbakkerij De Porceleyne Clauw op. De naam was afkomstig van een voormalige brouwerij van die naam die zich bevond in de Gasthuissteeg, en zoals de situatie nu

is, hoek Koornmarkt waar het voormalige zusterhuis van het Oude en Nieuwe Gasthuis zich bevindt. Zij sloten een vennootschap, waar Cornelia voor 92% in deelnam en Cornelis voor 8%. Mede onder invloed van zijn dienstbode en latere vrouw liet Cornelis van der Houve de zaak versloffen en werd in 1668 de vennootschap ontbonden. Er zijn daarna nog heel wat aandelen van eigenaar gewisseld en de onderneming breidde zich gestaag uit. Gesteld kan worden dat de aandeelhouders van De Clauw meestal goeude burgers waren die belangrijke ambten uitoefenden en dat de opbrengsten van het aardewerk voor hen behoorlijk lucratief waren.

Veel voorwerpen uit de plateelbakkerij De Porceleyne Clauw zijn gemerkt met 'een klauw'. De stukken zijn echter niet of nauwelijks aan personen toe te schrijven. De initialen CVS staan bijvoorbeeld mogelijk voor Cornelia van Schoonhoven, maar Cornelis van Schagen is ook niet uit te sluiten, destijds meesterknecht. Hier zal nog heel wat kunsthistorisch onderzoek naar gedaan moeten worden.

In 1840 verkochten de toenmalige aandeelhouders het pand met de bezittingen aan de Firma Van Putten en Compagnie die er de plateelbakkerij De Drie Klokken in vestigde. In 1853 werd het perceel verkocht aan het Oude en Nieuwe Gasthuis.

Venduehuis der Notarissen, Den Haag, 15 mei 2009.

Literatuur

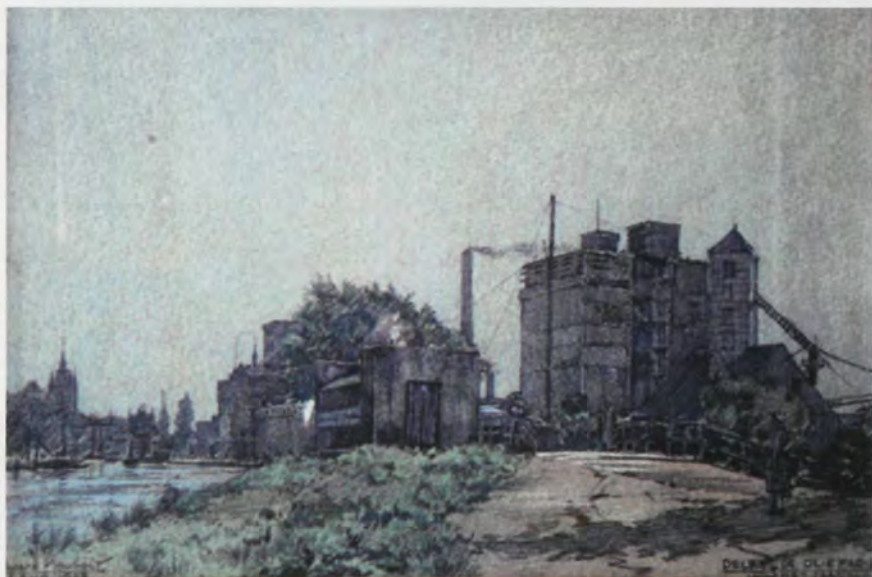
Hoekstra-Klein, Wik. *De Porceleyne Clauw*. Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; dl. 2. Delft: Deltech, 1999.

Jongc, C.H. de. *Delfts aardewerk*. Rotterdam etc.: Nijgh & Van Ditmar, 1965.

Gezicht op de Oliefabriek vanaf het Jaagpad

Op 1 april kwam bij het Veilinghuis Van Stockum in Den Haag een werk van Eduard Joannes Fredericus Houbolt (1885-1954) onder de hamer voorstellende de oliefabriek Calvé-Delft vanaf het Jaagpad. Verdere bijzonderheden: potlood en gekleurd krijt op papier, achter een passe-partout en in een lijst. Gesigneerd en gedateerd '3 augustus 1938' linksonder. Afmeting 21 x 31 cm. Getaxeerd op € 70 en afgeslagen op € 150.

Houbolt was geboren in Hof van Delft en over de naam van deze voormalige gemeente schrijft Peter van der Krogt onder meer in zijn boek *Straatnamen van Delft*: 'De naam Hof van Delf(t) kwam al in de tiende eeuw voor en is wellicht ouder dan de stad zelf. De naam *Delf* erin slaat dan ook niet op de stad, maar op het water van die naam. Uit de stukken land die samen Hof van Delft uitmaakten, werd in 1817 de gemeente gevormd. Op het grondgebied dat Delft in 1921 annexeerde, werd direct met de bouw van een nieuwe wijk begonnen. De wijk Hof van Delft is (nu) verdeeld in zeven buurten, namelijk Bedrijventerrein Alتنا, Ministersbuurt-West en -Oost, Wilhelminapark, Olofsbuurt, Krakeelpolder en Westerkwartier.'



(Foto: Veilinghuis Van Stockum B.V., Den Haag)

Eduard Houbolt was van 1905 tot 1908 leerling van de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag onder leiding van W.B. van Horsen. Hij woonde en werkte in Den Haag, tijdelijk in Parijs, Brugge (1926), Lier en Antwerpen (1939). Van Th. van Wijngaarden leerde hij het kopiëren en restaureren van schilderijen. Houbolt tekende, schilderde en etste portretten, bijbelse voorstellingen, naakten, stillevens, maar hij werd vooral zéér bekend door zijn dorpsgezichten en stadsdelen van Delft, Rijswijk en Den Haag. Hij was lid van de Haagse Schetsclub en van de Nederlandse Kunstkring.

Houbolt blonk uit in het zeer kundig gebruik van zwart en gekleurd krijt op blauw of grijskleurig papier en in een zeer correcte weergave van het perspectief. Omdat de gebieden die hij in beeld bracht veelal hun landelijke karakter geheel of grotendeels hebben verloren en thans zijn volgebouwd met vinex-wijken en dergelijke, zijn de voorstellingen van zijn hand ook van groot belang voor de bestudering van de topografie.

In 1923 maakte Houbolt een schitterende perspectivistische studie van het straatje van Vermeer aan de Nieuwe Langendijk 22-26, dat volgens Kees Kaldenbach wel eens de echte locatie van het straatje van Vermeer zou kunnen zijn. Een kopie van deze tekening op groot formaat is aanwezig in het Delftse Gemeentearchief en het was ir. Wim Weve die Kaldenbach daarop wees.

Van Stockum's Veilingen B.V., Den Haag, 1 april 2009.

Literatuur

- Goudappel, C.D. *Delftse historische sprokkelingen: Grepen uit de geschiedenis van Delft*. Delft: Elmar, 1977.
- Kaldenbach, Kees. 'Het straatje van Vermeer op het adres Nieuwe Langendijk 22-26?: een kunsthistorische visie op een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.' *Bulletin KNOB 99* (2000): 238-249.
- Krogt, Peter van der. *Straatnamen van Delft*. Delft: Gemeentearchief, 2000.
- Scheen, P.A. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Kunsthandel P.A. Scheen, 1981.

De Gistfabriek in 1893

Op 27 mei 2009 kwam er bij het Haarlemse veilinghuis Bubbe Kuyper een complete serie aan bod van achttien lithografieën/heliogravures plus tien tekstbladen onder de titel *A Pilgrimage into Yeast-Land, June 9th 1893*. De platen en de tekstbladen zitten los in een map, die met gouden letters is bedrukt. Het formaat is (oblong)folio. Deze uitgave van de toenmalige Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek wordt zelden of nooit ter veiling aangeboden en het is al helemaal uitzonderlijk als er een compleet exemplaar van deze Engelse versie onder de hamer komt, waarschijnlijk omdat er hooguit tweehonderd stuks in omloop zijn gebracht. Richtprijs tussen de 80 en 100 euro. De jonge J.C. Van Marken (1843-1906), oprichter van de Gistfabriek, werkte eerst enige tijd bij een gasfabriek in Amsterdam. Op advies van P.P. van Bosse, president-commissaris van de Haagsche Brood- en Meelfabriek, besloot hij zijn vizier te richten op een verbeterd gistprocédé in Nederland en hij reisde daartoe naar Oostenrijk waar zich de modernste gistfabriek ter wereld bevond. Terug in Nederland wist hij 150.000 gulden aan startkapitaal los te krijgen.

De keuze van het toekomstige fabrieksterrein viel op een weiland in de gemeente Hof van Delft. De oprichting van de onderneming vond plaats in 1869 en ondanks het gebrek aan geschoold personeel en de grote organisatorische problemen konden de eerste partij gist al op 20 april 1870 leveren aan de raadgever Van Bosse.



(Foto: René van der Krogt)

*Rijtoer naar het
Scheveningse
strand (Foto:
Henri de Louw)*



Van Marken onderkende toen ook al het begrip Public Relations. In 1893 liet hij namelijk een groep van in totaal tussen de tweehonderdenvijftig en driehonderd personen, bestaande uit Engelse bakkers en hun vrouwen, naar Delft overkomen, die hij duchtig fêteerde. Een speciale trein reed het gezelschap van Liverpool Street Station naar Harwich, de S.S. Adelaide bracht hen naar Rotterdam en van daaruit reed een speciale trein naar de Gistfabriek.

Wat is er allemaal te zien op die platen uit de map? Een oefening van de brandweer in het Agnetapark, een eerste steenlegging, een rijtoer naar het Scheveningse strand in open landauers, de portretten van de echtparen Van Marken en Waller, maar ook een overzicht met enkele grafieken zoals bijvoorbeeld die van de stijging van de gistproductie. Was die in de beginperiode zo rond de 100.000 kilo per jaar, in 1893 was dat getal opgelopen tot 3.000.000 kilo en dat in amper twintig jaar! Mede overigens door de steeds vernieuwde biochemische kennis, waarbij die van de Schiedamsche branderijen, van oudsher de gistleveranciers, ver achterbleven met vele faillissementen als gevolg. Agneta van Marken-Matthes, de vrouw van, heeft alle hoofdartikelen die haar man in *De Fabrieksboode* schreef integraal in drie delen laten verschijnen. De bijdrage van 4 november 1893 is volledig gewijd aan dit bezoek. Alle Engelse bakkers kregen bij hun vertrek een exemplaar van de platenmap mee.

Nu, ruim 140 jaar na de oprichting door Van Marken, bestaat de Gistfabriek nog wel, zij het onder de naam DSM en in afgeslankte vorm. Maar wat dit ooit zo machtige concern voor ons nog in petto heeft zal de toekomst leren.

Het was die woensdagmorgen 27 mei niet zo druk in de veilingzaal en bij € 100

en een bescheiden tikje hamerde veilingmeester Jeffrey Bosch het lot af. Nummer 2269 bevindt zich nu in de bibliotheek van de schrijver van deze rubriek.

Veilinghuis Bubb Kuyper, Haarlem, 27 mei 2009.

Literatuur

Hilkhuijsen, Jos, ... et al. (red), *Ach lieve tijd: 750 jaar Delft en de Delftenaren*. Zwolle: Waanders, 1995-97.

Marken, J.C. van, & A. van Marken-Matthes, 'Een pelgrimstocht naar Gistland.' *De Fabrieksbode* 3 (1893).

N.V. Nederlandsche Gist & Spiritusfabriek Delft: de ontwikkeling der onderneming in zestig jaren, 1870-1930. Delft: Van Marken, 1930.

Een stukje van de Delftse bloemenmarkt

Dit aantrekkelijke olie-
verf op doek werd op
1 april 2009 geveild bij
Van Stockum's Veiling-
gen B.V. te Den Haag.
Iedereen die bekend
is met de situatie weet
wel waar dit is of liever
gezegd waar dit was:
Voorstraat hoek Oude
Kerkstraat en tot op het
midden van de Poelbrug
staan de emmers met de
bloemen. Daniël (Daan)
Muelhaus (1907-1981)
was de schilder en sig-
neerde het werk rechts-
onder met zijn naam

voluit. De afmetingen bedragen 60,5 x 70,5 cm. De richtprijs was € 700, maar al snel liepen de biedingen op tot € 850, wat betekent dat de koper € 1062,50 inclusief opgeld moest betalen plus nog BTW. Maar het schilderij is het dubbel en dwars waard.

Daniël Muelhaus woonde en werkte in Dordrecht, vormde zich zelf en vanaf 1930 wijdde hij zich helemaal aan de schilderkunst. Aanvankelijk werd hij beïnvloed door de schilders van de Haagse school en met name was de schilder Cor Noltee een belangrijke figuur voor hem die hij in 1937 leerde kennen. Muelhaus



(Foto: Veilinghuis Van Stockum B.V. Den Haag)

kwam later in contact met andere Dordtse schilders waaronder M.P. Reus. Met zijn kompaan Jan Korthals maakte hij een studiereis naar Parijs waardoor in zijn werk een min of meer impressionistische toets te herkennen is. Hij schilderde en aquarelleerde bekende stadsgezichten, landschappen, bloemen en portretten. Muelhaus was lid van Pictura te Dordrecht en Sint Lucas te Amsterdam.

Van Stockum's Veilingen B.V., Den Haag, 1 april 2009.

Literatuur

Scheen, P.A. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Kunsthandel P.A. Scheen, 1981.

Een opmerkelijk tentoonstellingsaffiche van de Luchtbescherming Delft uit 1939

Jos Hilkhuijsen

Het Legermuseum kocht in december 2009 het affiche 'Tentoonstelling voor Luchtbescherming Delft'. De plaat (58 x 79,5 cm) toont vier, op Messerschmidts lijkende bommenwerpers in duikvlucht, die in nachtelijk donker een bom afwerpen. Rechts onderaan staat het ongeïdentificeerde monogram van de ontwerper.

De aankoop werd gedaan bij Van Sabben Poster Auctions in Hoorn, waar het in het november in veiling werd gebracht zonder verkocht te worden. Daarna nam het veilinghuis contact op met het Legermuseum die het voor ver onder de vraagprijs wist te bemachtigen.

Het betrekkelijk zeldzame affiche van de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming (NVL) dat bij S. Lankhout & Co in Den Haag werd gedrukt, waarschuwt voor Duitse luchtaanvalen. De NVL organiseerde ook in andere steden voorlichtingstentoonstellingen die wellicht met dit affiche (met aangepaste tekst) aangekondigd werden. Het Gemeentearchief Delft kent en heeft het niet en voor zover bekend komt het ook niet voor in andere Nederlandse collecties oorlogsaffiches. Een uitzondering daarop is het NIOD, waar zich een interessante variant bevindt. Het heeft de titel 'Luchtbescherming', terwijl de plaats van de tentoonstellingsdata met daaronder het Delftse stadswaapen vervangen is door een wel zeer fraai logo van



de NVL waarin twee dubbeldekkers, een gasmasker met gaswolk en de kaart van Nederland verwerkt zijn in de onverkorte naam van de NVL. Het NIOD heeft dit affiche abusievelijk '1942' gedateerd, want in januari van dat jaar werd de NVL als zodanig opgeheven en kwam de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen onder toezicht te staan van de Duitse bezetter. Het zou immers niet logisch zijn als de Duitsers het uit 1939 daterende Nederlandse ontwerp zouden inzetten, nu als waarschuwing tegen Engelse luchtaanvallen. Bovendien zijn van de vanaf 1942 uitgebrachte waarschuwingsaffiches de namen van de ontwerpers bekend.

De tentoonstelling

De tentoonstelling, die geopend werd door burgemeester G. van Baren, werd gehouden van 28 maart tot 1 april 1939 in het Gebouw Bouwkunde van de toen nog geheten Technische Hogeschool aan de Oude Delft 89. De expositie, die ook 's avonds open was, trok in totaal 3500 bezoekers waarvan 350 personen zich als nieuw lid aanmeldden bij de Delftse afdeling van de NVL die uiteraard met een stand vertegenwoordigd was. Het hoge bezoekersaantal leidde tot de overweging om de expo te prolongeren. Of dat daadwerkelijk is gebeurd, meldde de Delftsche Courant niet.

De voorlichting bestond uit foto- en tekstpanelen aan de hand waarvan de uitwerking van luchtaanvallen en bescherming daartegen in woord en beeld uiteengezet werd en waarop ook aandacht werd besteed aan slachtofferhulp. Tentoongesteld stonden diverse soorten gasmaskers, afschermingskappen voor auto- en huiskamerlampen (de kappen voor laatstgenoemde werden geleverd door de NV Gist- en Spiritusfabriek die met een stand aanwezig was), een model van een zolder, hoe die wel en hoe niet ingericht moest worden, en die van een schuilkelder.

De Artillerie Hembrug verzorgde een stand met acht soorten gasmaskers, reukmeetdozen, doorsneden van vullingsbussen voor gasmaskers, een luchtverversingsapparaat en een asbestpak. In een andere zaal bevond zich een maquette van Delft (gemaakt door jeugdige werklozen) waar met behulp van oplichtende lampjes de 140 in en nabij de stad gelegen hulpposten aangegeven waren. Een derde zaal was gewijd aan de Medische Luchtbeschermingsdienst van Delft. Op de verdieping stonden stands van het bedrijfsleven, firma's die speciale gloeilampen, gasmaskers, zuurstofkoffers, verduisteringsgordijnen, richtlampen en noodprivaten leverden. Boekhandel Waltman was vertegenwoordigd met literatuur op het gebied van luchtbescherming.

Literatuur

Delftsche Courant, 27 en 31 maart 1939

Nieuwe straatnamen in Delft 2009

Peter van der Krogt

In 2009 zijn de eerste drie namen vastgesteld voor het deelgebied Voordijks-hoorn, tussen de Hoornse hof en de Dijkshoornseweg. Omdat in dit gebied de laatste 150 jaar voor de tuinbouw op uitgebreide schaal gebruik gemaakt is van kassen voor het kweken van druiven en andere producten, is gekozen voor namen uit de glastuinbouw.

Op de gemeenteraadsvergadering van 5 november 2009 diende de VVD een motie in, waarin het college verzocht werd te bevorderen dat er in het nieuwe Spoorzonegebied de straten en het groen namen zouden krijgen van het gezin van koningin Beatrix en prins Claus. De overweging daarbij was dat er van de 'recente' Oranjes slechts Prins Bernhard en de koninginnen Emma, Wilhelmina en Juliana in Delft vernoemd waren, terwijl Delft toch als Oranjestad bekend staat. Voor het spoorzonegebied was echter eerder al afgesproken dat eventuele nieuwe straatnamen gezocht zullen worden in de historische plaatselijke sfeer (elementen die verbonden zijn aan de locatie), wat goed past bij de huidige namen (Houttuinen, Van Leeuwenhoeksingel, Laantje van Mater en Stationsplein), die ook weer een plaats zullen krijgen. Het introduceren van een nieuw thema is daarom niet opportuun. Het college zegde echter toe op een nader moment bij een passende gelegenheid de gedachte het Koninklijk Huis eer te bewijzen met een straatnaam vorm te geven.

Het vorig jaar aangekondigde artikel over de hoflanden van de hand van Gerrit Verhoeven is uitgesteld naar het jaarboek 2010.

De Commissie Straatnaamgeving was in 2009 als volgt samengesteld:

Voorzitter: Bas Verkerk;

Leden: René Dings, Peter van der Krogt, Gerrit Verhoeven en Bas van der Wulp;

Secretaris: Marc-Jan de Bruijn.

Glaskloksingel

- **Besl. B&W 10 februari 2009**

Voordijksboorn (14) Hoornse hof

Glazen stolp, een van de eerste toepassingen van glas in de tuinbouw, daterend uit de achttiende eeuw. De stolp werd over jonge plantjes gezet om ze te beschermen tegen de nachtvorst.

Kopkas

- **Besl. B&W 10 februari 2009 vastgesteld als Kopkashof, op 31 maart 2009 hernoemd in Kopkas**

Voordijksboorn (14) Hoornse hof

Verhoogde halve kas met luchtramen, gebouwd tegen een muur.

Lessenaar

- **Besl. B&W 10 februari 2009 vastgesteld als Knickashof, op 31 maart 2009 hernoemd in Lessenaar**

Voordijksboorn (14) Hoornse hof

Een lessenaar is halve kas met luchtramen, gebouwd tegen een muur. De naam is mede gekozen omdat aan deze straat een school komt, waarbij de dubbele betekenis van het woord lessenaar tot uiting komt.

Willem Naghelstraat

- **Besl. B&W 15 september 2009, naamswijziging van een deel van de Maria Duystlaan**

Vrijenban

Willem Naghel was in 1390 de stichter van het Heilige Geestzusterhuis, sinds 1578 het Meisjeshuis.

Door de nieuwbouw zouden er adressen komen aan het gedeelte van de Maria Duystlaan tussen de Oostsingel en de Van Miereveltlaan/Stalpaert van der Wielegeweg. Dit zou inhouden dat een aantal huisnummers aan de Maria Duystlaan - die al met resp. 1 en 2 begon - gewijzigd moeten worden. Omdat dat onwenselijk is, is besloten het eerste gedeelte van die laan een nieuwe naam te geven.

Tenslotte is op 10 februari 2009 het bereik van de Kristalweg vergroot.

Publicaties over Delft of door Delftenaren 2009

samengesteld door J.A. Meter Hagg, bibliothecaris Erfgoed Delft e.o.

Op 1 oktober 2006 gingen de drie gemeentelijke musea, het vakteam archeologie en het gemeentearchief samen als Erfgoed Delft en omstreken. Hierdoor ontstond ook één grote bibliotheek op het gebied van de algemene geschiedenis, de geschiedenis van Delft in ruime zin, het Huis van Oranje-Nassau en zeventiende-eeuwse & moderne kunst.

Erfgoed Delft e.o. probeert door een actief aanschafbeleid een representatief beeld te geven van de cultuurhistorische en de sociaal-economische ontwikkeling van Delft en omgeving door de eeuwen.

Publicaties worden niet uitgeleend maar kunnen, afhankelijk van hun conditie, wel ter inzage worden gegeven in de studiezaal van het Gemeentearchief.

U kunt hier medio januari 2010 ruim 40.000 beschrijvingen van publicaties zoals artikelen, monografieën en tijdschriften vinden in de geautomatiseerde bibliotheekcatalogus.

De afdeling Registratie voegt hier op termijn ook de gegevens aan toe van de kaartjes uit de alfabetische catalogus.

Hieronder volgt een overzicht van honderd publicaties waarvan de gegevens vóór 24 december 2009 zijn ingevoerd in de geautomatiseerde bibliotheekcatalogus. De gegevens zijn alfabetisch geordend op de **naam** van de eerste auteur of uitgevende instantie of op het eerste woord van de titel. Andere criteria voor opname in dit overzicht zijn:

- zelfstandig verschenen publicaties of artikelen,
- uitgegeven vanaf 1990 en niet eerder in deze jaaroverzichten verschenen,
- met als onderwerp (de geschiedenis van) Delft in brede zin,
- fictie vervaardigd door Delftenaren.

Niet opgenomen zijn:

- algemene periodieke uitgaven (tijdschriften) van Delftse instellingen of verenigingen,
- wetenschappelijke publicaties van de T.U. Delft.

Erfgoed Delft verzoekt auteurs die over (de geschiedenis van) Delft publiceren vriendelijk een exemplaar (of overdruk) van hun boek of artikel aan de bibliotheek te schenken.

Wij nemen deze publicaties op in de collectie van Erfgoed Delft e.o., zodat ook andere onderzoekers daar gebruik van kunnen maken.

Kent u publicaties die voor onze collectie van belang kunnen zijn of heeft u vragen over de collectie, dan kunt u contact opnemen met de afdeling Registratie, Documentatie, Bibliotheek & Mediatheek van Erfgoed Delft e.o. in het Delfts Gemeentearchief.

Bakx, Jean Paul, 'Archeologische kroniek van Schipluiden.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 21-25.

- & **Steven H. Jongma**, 'Archeologische kroniek 2008.' *Delfia Batavorum jaarboek* 18 (2008), blz. 151-164.

Binstock, Benjamin, *Vermeer's Family Secrets: Genius, Discovery, and the Unknown Apprentice*. New York; London: Routledge, 2009.

Boekraad, Cees L., [et al.] *Architectuurgids Delft*. Utrecht: Matrijs; Delft: Stichting Architectuurgids Delft, 2009. - 288 blz.

Bruin, Jasper de, 'Romeinse militaria op een vredig platteland.' *Delf* 11 (2009) 2, blz. 4-6. - Betreft in deze regio gevonden delen van Romeinse wapenuitrustingen.

Bult, Epko J., 'Delft.' *The Netherlands: report and proceedings of the 154th Summer meeting of the Royal Archaeological Institute in 2008*, blz. 23-33.

- 'Geen Delft zonder water.' *Delf* 11 (2009) 1, blz. 8-9.

- 'De Schouw- of Slinkslootmolen in de Zouteveense Polder.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 26-31.

- & **Marjolein Kerkhof**, *Een inventariserend Veldonderzoek (IVO) van twee plangebieden aan de Lookwatering en de Groene Zoom in de Harnaschpolder en de Voordijksboornse polder (Delft)*. Delftse archeologische rapporten; nr. 51. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2006. - 59 blz.

- & **Steven H. Jongma**, *Technopolis III te Delft: een Inventariserend Veldonderzoek middels proefsleuven*. Delftse archeologische rapporten; nr. 85. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2007. - 15, [3] blz.

Buzing, George, & Steven H. Jongma, 'Cultureel erfgoed Delft digitaal op de kaart.' *Delf* 11 (2009) 3, blz. 22-24.

Claessens, Marion, '1359, Delft in opstand.' *Delf* (2009) 1, blz. 10-12.

- 'Kapotte dijken.' *Delf* 11 (2009) 1, blz. 10-12.

- 'Vrij verkeer van personen en goederen?' *Delf* 11 (2009) 4, blz. 15-17. - Tot in de 19de eeuw werden de Delftse stadspoorten tussen zonsondergang en -opgang gesloten.

Cools, Herman J.M., 'Hier valt niets te lachen: 35 jaar humor in verpleegtehuis De Bieslandhof.' Delft: Stg. Zorginstellingen Pieter van Foreest, [2003]. - 76 blz. - Uitg. t.g.v. het 35-jarig bestaan van het verpleeghuis "De Bieslandhof", 1968-2003.

Coppens, Thera, *Dageraad van Oranje-Nassau*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2009. 798 blz. - Bundeling van eerdere romans: De vrouwen van Willem van Oranje, Maurits zoon van de Zwijger, en Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

Delftse Watersport Vereniging, *75 jaar DWSV, 1934-2009*. Delft: Delftse Watersportvereniging, 2009.

Delhez, Rob, [et al.], *Achtste Open Tuinendag Delft, 6 juni 2009*. Delft: Groei&Bloei/KMTP afdeling Delft, 2009. - 34 blz. - Bevat beschrijvingen van 22 tuinen in Buitenhof en TanthofWest e.o.

Deunhouwer, Peter, 'Middelieuwse verdedigingswerken op het spoor.' *Delf* 11 (2009) 4,

- blz. 8-10. - Artikel over de te verwachten archeologische resten van de Delftse stadswal-
len bij het graven voor de ondergrondse spoortunnel.
- Dutch delftware:** *including selections from a distinguished Manbattan collector.* Am-
sterdam: Robert Aronson, 2009. - 128 blz.
- Fotoclub '59, 24-uur Delft. 29 mei 2009 12:00 uur - 30 mei 2009 12:00 uur.** Delft: Foto-
club '59, 2009. - 120 blz. - Fotoverslag van 24 uur in Delft t.g.v. het 50-jarig bestaan van
Fotoclub '59 Delft dat (ook) werd geëxposeerd in het Vermeer Centrum in Delft van 13
nov. 2009 t/m 15 jan. 2010.
- Gemeente Delft, Open Monumentendag Delft 2009.** Delft: Gemeente Delft. Vakteam
Monumentenzorg en Bouwkwaliteit, 2009. - 36 blz.
- *Preselectie gemeentelijk inventarisatie project: bouwkunst tot 1940 buiten de bin-
nenstad.* Delft: Gemeente Delft. Sector Bouw en Milieu. Vakteam Monumentenzorg en
bouwkwaliteit, 2009. - 255 blz.
 - *Spoorzone Delft binnen handbereik: resultaat planstudie MIT.* Delft: Gemeente Delft,
2003.
- Giersbergen, Wilma M.J.I. van, Een begenadigd colorist Willem Hendrik Schmidt (Rot-
terdam 12 april 1809 - Delft 1 juni 1849).** Venlo: Van Spijk, 2009. - Uitgave bij de ten-
toonstelling in het Museum Paul Tetar van Elven, 2009.
- 'Mobiliteit van een beddenmaker.' *De negentiende eeuw* 33 (2009) 1, blz. 20-33. - W.H.
Schmidt verhuisde in 1842 naar Delft en ging wonen in "Het Wapen van Spangien" aan
de Oude Delft (nu nr. 71). Hij werd president van het Delftse tekengenootschap "Tan-
dem fit surculus arbor".
- Groenveld, Simon,** 'Willem II, van opklimmende vorstenzoon tot neerstortende faëtoo:
stadhouder Willem II in beeld.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum 2006,*
blz. 108-173.
- Hale, Meredith,** 'Willem III op papier.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum*
2006, blz. 174-192.
- Ham, J.,** 'Arlewyn van der Made (1557-1590): van brouwerszoon tot hoogleraar in de theo-
logie.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 39-48.
- 'Pastoor Ouderogge contra Jan Breur.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schip-
luiden 2007,* blz. 57-60.
- Hartog, Elisabeth den, & Robert M. Deuling (red.), Buitenplaatsen in de omgeving
van Delft.** Jaarboek van de Kastelenstichting Holland en Zeeland; 2008. Haarlem: Kas-
telenstichting Holland en Zeeland, 2009. - 199 blz.
- Bevat o.a.:**
- Hartog, Elisabeth den, 'Delft, een stad met een gering aantal buitens,' p. 7-44.
 - Tuin, Roelof, 'Het Gemeenlandshuis van Delfland: een modebewust stadspaleis van een
bourgondiër,' blz. 45-75.
 - Witsenburg, Annelotte, 'De buitenplaats Sion,' blz. 76-106.
 - Fock, C. Willemijn, 'De buitenplaats Pasgeld bij Delft ten tijde van Pieter Teding van
Berkhout,' blz. 107-153.
 - Keblusek, Marika, 'Een zwarte doos op buiten bij Delft: Engelse royalisten op "De Ruit"
(1656-1660),' blz. 154-165.
 - Driesen-van der Male, Linda, 'Zuidhoorn, in afwachting van een nieuwe functie,' blz.
166-199.

- Heijden, Theo van der**, 'Van Delft tot Delft.' *Delft* 11 (2009) 1, blz. 23.
- Hendriksen, Annika**, 'Groeten uit Delft.' *Delft* 11 (2009) 3, blz. 25-27.
- 'Laatste blik op de verdwenen stadspoorten.' *Delft* 11 (2009) 4, blz. 12-14. - Artikel over de pentekeningen die Balthasar Jooss tussen 1826-1833 maakte van de Delftse stadspoorten.
- Heuven-van Nes, Emerentia van**, *Het Koninklijk fotoalbum: Oranje in beeld in de twintigste eeuw*. Busseum: Thoth, 2009. - 374 blz.
- Hoek, A.J.L. (Bert) van der**, *Taveerne "De Burgwal" schonk gratis gezelligheid*. Delft: [in eigen beheer], 2009. - 6 blz.
- Hoekstra-Klein, Wik**, *De Roos, 1661-1854; Plateelfabriek Christiaan Dekker*. Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; Vol. 15. Delft: Erfgoed Delft e.o., 2007. - 172 blz.
- Hofland, Peter**, 'Kaarten en erfgoededucatie.' *Delft* 11 (2009) 3, blz. 10-12.
- Horst, Daniel R.**, 'Deur Gods genade vroom in zijn daad: het beeld van prins Willem I in propagandaprenten uit de eerste jaren van de opstand.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* 2006, blz. 14-33.
- Houtzager, H. L. (Hans)**, 'Boeken in de bibliotheek van het chirurgijngilde te Delft.' *Jaarverslag Stichting Medisch Farmaceutisch Museum 'De Griffioen'*, 2008.
- 'Pieter Anthonisz. (van) Groenewegen (ca. 1600-1658).' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 51-58.
- Huystee, Mark van (tek.)**, & **Jan van der Mast (tekst)**, *24 uur Delft Centraal*. Delft: Dwars door Delft, 2009. - 102 blz. - Verslag in woord en beeld van een 24 uren observatie rondom station Delft, 6-7 oktober 2009.
- Jager, Guido**, **Chiel van Woerkom** and **Bas Laurens (samenst.)**, *Why Orange?: a brief history of the Netherlands*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2009. - 1 dvd.
- Jonckers, Nettie**, **Hans Boelen** en **Jan Raaijmakers (samenst.)**, *Na 100 jaar opnieuw belicht: Agneta van Marken-Mattbes en de Van Markens Stichting*. Delft: Van Marken Stichting, 2009. 96 blz.
- Jongenelen, Ton**, 'O so mooy! O so fraay! O so curieus! De Laterne magique (1782-1783).' *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman* 31 (2008), p.124-134. - De Delftsche drukker & boekverkoper Henrik Sterck (actief rond 1762-68) was de uitgever van de 20 afleveringen van het weekblad "Laterne magique".
- Jongma, Steven H.**, *Korftlaan, Delft: een bureauonderzoek*. Delftse archeologische rapporten; nr. 90. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2008. - 15 bl.
- *Technopolis V*. Delftse archeologische rapporten; nr. 92. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2009. 21 blz.
- & **Marjolein Kerkhof**, *Technopolis IV te Delft: een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven*. Delftse archeologische rapporten; nr. 89. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2008. 15 blz.
- Jouwe, Nico**, 'Papoealcider Nicolaas Jouwe op zoek naar dialoog.' *Delft* 11 (2009) 2, blz. 25-26.
- Keizer, Winnie de**, *Voor een beter filmklimaat: de geschiedenis van Stichting Filmbuis Delft in bet licht van de modernisering van Nederland van 1974 tot beden*. [Delft: de auteur], 2009. - 102 blz. - Masterscriptie faculteit Cultuurwetenschappen Open Universiteit Nederland, juni 2009.
- *Voor een beter filmklimaat: Filmbuis Delft en filmvertoning in Nederland 1974 2009*.

- Delft: Eburon, 2009. - 136 blz. - Bewerking van masterscriptie faculteit Cultuurwetenschappen Open Universiteit Nederland, juni 2009.
- Kemper-van Eendenburg, Els**, *Veertig jaar Soroptimistclub Delft: gesprekken met leden van het eerste uur*. Delft: Soroptimist Club Delft, 1992. - 31 blz.
- Kerkhof, Marjolein, & Epko J. Bult**, *Een archeologische begeleiding van de plaatsing van IBA-tanks in de gemeenten Delft en Midden-Delfland*. Delftse archeologische rapporten; nr. 95. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2009.
- *OCAP CO2 V.O.F.: een archeologische begeleiding van de aanleg van leidingen voor CO2-distributie in de gemeenten Westland, Midden Delfland en Pijnacker-Nootdorp*. Delftse archeologische rapporten; nr. 53. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2009. - 43 blz.
- Klapwijk, Bert**, 'Water op de kaart.' *Delft* 11 (2009) 1, blz. 24-27.
- Klinkert, Christi M.**, 'Nassau in het nieuws.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* 2006, blz. 34-33.
- Kolfin, E.E.P (Elmer)**, 'Slotbeschouwing: over nieuwsprenten, propaganda en prentgebruik.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* 2006, blz. 193-212.
- 'Voor eenheid, victorie, vrede en welvaart.' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* 2006, blz. 68-107.
- Kruidhof, C.N.**, *Midden Delfland Zuidrand: onderzoeksgebieden Poldervaart, Akkerdijk-Zuid, Woudboek en Holierboekse polder: gemeenten Rotterdam, Delft, Schiedam en Vlaardingen. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek... RAAP-rapport; 1804*. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau, 2009. - 164 blz.
- Lahaussais, Christine, (samenst.)**. *Delft faience*. - Paris: Réunion des Musées Nationaux; Bruxelles: Fonds Mercator, 2008. - 223 blz.
- Liedtke, Walter A.**, *The Milkmaid by Johannes Vermeer*. New York, Metropolitan Museum of Art, 2009. - 36 blz. - Issued in conjunction with the exhibiton "Vermeer's masterpiece The Milkmaid", Metropolitan Museum of Art, New York, Sept. 9 - Nov. 29, 2009.
- Lokin, Daniëlle H.A.C., & Landa van Vliet**, *4DELFT*. Delft: Erfgoed Delft e.o., 2009. - 47 blz. - Catalogus bij een gezamenlijke tentoonstelling van Stedelijk Museum Het Prinsenhof, DOK Kunst, 38CC en World Art Delft in het kader van Delft Cultuurjaar 2009.
- Madelin, Olivier**, 'Vermeer, notre regard qui manque à la lumière.' *De Rembrandt à Vermeer*, blz. 62-69.
- Martinus, Homme**, 'Willem Schermerhorn, een Delfts ingenieur met wereldfaam.' *Delftia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 131-141.
- Matthey, Ignaz**, 'Mij is het geschenken de beveiliger van koningen te zijn: Toon van Tetroode als Willem II-vereerder en republikeinenvreter.' *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 2009, blz. 67-100.
- Moerman, Jacques W.**, 'De boerderij en buitenplaats Hodenpijl.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 43-51.
- 'De kennissenkring van de dichter Hubert Corneliszoon Poot.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 32-34.
- 'Jan Cornelisz. van 't Woudt (Woudanus).' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 52-56.
- 'Wandeling langs jonge monumenten in het dorp Schipluiden.' *Jaarverslag Historische Vereniging Oud-Schipluiden* 2007, blz. 35-42.

- & **J. Vinhuizen**, *Vereenigde Oostindische Compagnie Delft 1602-1799* / Jacques W. Moerman en. - Delft: Chr. Lyceum Delft, 2009. - 50 blz. - Vak: VWO-module, klas 1, geschiedenis van de VOCD.
- Neve, Roel G. de**, 'Koning Willem I, 1772-1843: het Koninkrijk van Nederland en België: onder vorsten: de Oranjes in Europees genealogisch perspectief.' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 63 (2009), blz. 51-80.
- Noort, Max van**, 'Delfiana 2008.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 167-184.
- Ottevangers, Anna**, *Jij, jij bent het*. Schiedam; Artemis, 2008. - 87 blz. - Verhalen spelen in Delft in de periode 1934-41. - Eerder verschenen in; Sfinx, en; NRC Handelsblad (Boktor).
- Paesie, Ruud**, 'Den Nederlandschen bye-corf: pamfletten tegen het Twaalf-jarig bestand met Spanje.' *De Boekenwereld* 25 (2008/09), blz. 215-230.
- Panhuyzen, Luc**, 'Hugo de Groot (1583-1645): 'Ik wil een priester van het Recht zijn'. *Historisch Nieuwsblad* 2009, afl. 8.
- Panman, Margriet**, 'Tastbare herinneringen.' *Delft* 11 (2009) 2, blz. 20-21. - Beschrijving van enkele plekken en gebouwen in Delft die t.b.v. de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd of aangepast.
- Penning, Bas, & Marjolein Kerkhof**, *Hammenpoort: een Inventariserend Veldonderzoek aan de Leeghwaterstraat te Delft*. Delftse archeologische rapporten; nr. 88. Delft: Erfgoed Delft e.o./Archeologie, 2009. - 25 blz.
- Poortier, Ruud W.**, *Het Christelijk Lyceum Delft en zijn archieven: een overzicht van documenten*. Delft: [de samensteller], 2009. - 29, [9] blz.
- 'De eerste protestants-christelijke lagere scholen in Delft.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 89-109.
- Postuma, Petra**, *Daar heb ik mijn handen voor gekregen: 15 portretten van kunstzinnige Delftenaren*. - Delft: VAK, 2009. - [32] blz. - Uitgave t.g.v. de uitreiking van het kwaliteitskeurmerk door de Stichting Certificering Kunsteducatie & Amateurkunst in sept. 2008. Een deel van de interviews verscheen eerder in de cursusbroschures seizoen 2007/08 en 2008/09.
- Ridder, J.W. de**, 'De Congregatie van de Zusters Augustinessen van Barmhartigheid in Delft: een eeuw lang zorg voor zieken en bejaarden.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 113-128.
- Ritsema, P.J.**, 'Het Delftse geslacht Stuling'. [S.l.: s.n., ca. 2000]. - [37] blz. - Afschrift van een in 1968 vervaardigd manuscript.
- Saint-Hilaire, Hervé**, 'Vermeer, notre regard qui manque à la lumière.' *De Rembrandt à Vermeer*; blz. 70-73. Dit tijdschrift verscheen buiten de nummering om bij *Le Figaro*.
- Schackmann, Wil**, 'Delft en de landbouwkoloniën.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 71-88.
- Scheeres, Mirjam**, *The dental conditions of the late medieval/early modern populations from the infirmary, the Oude en Nieuwe Gasthuis, in Delft*. Leiden, 2008. - 73, [24] blz. - Master thesis Sciences based Archaeology, Leiden, 30 mei 2008.
- Schledorn, Loet**, 'Vrede gaat boven alles.' *Delft* 11 (2009) 2, blz. 11-13. - Betreft de wijze waarop de vrede medio 1648 werd afgebeeld op penningen, prenten en schilderijen.
- Serlé, Saskia, ... [et al.]**, *Wall of fame: Irenetunnel Delft*. Schiedam: De Bockfabriek, 2009. - 151 blz. Uitgave tot stand gekomen dankzij Werkplaats Spoorzone Delft, Gemeente Delft e.a.

Snoo, Anne de, 'Maurits bespot of geprezen?' *Jaarboek Vereniging Oranje-Nassau Museum* 2006, blz. 50-67.

Stakelbeek, Hans, *Poptabof, een wijk vol vernieuwingen: een plan voor een fotografieproject*. Delft: Stakelbeek, 2003. - [7] bl. tekst, 13 bl. pl. - Het project is uitgevoerd, een uitgave hiervan verscheen o.d.t.: 32x5x4: 640 m² Poptabof: 32 huiskamers in de Delftse buurt Poptabof. Delft: Gemeente Delft: Woonbron, 2005.

Stevens, Laura, (samenst.), *Building passion: sterke vrouwen in de bouw*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2009. - 192 blz. - Korte impressies en portretten van o.a. de volgende (Delftse) vrouwen: Francine Houben, Antoinette Wijffels, Anke van Hal, Kristel Aalbers, Edith Bijleveld en Monica Chao-Duivis.

Struijk, A.J.J. (Aart), 'Buitenplaatsen aan de Rotterdamseweg.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 59-69.

Tulp, J., *Delftindruk: thematische bronnenpublicatie ten behoeve van de lokale geschiedenis*. Delft: Tulp. 2008-2009. - 3 dl., Dl. II: Stad en bevolking (2009), 321 blz.; Dl. III: Bedrijvigheid, wetenschap en onderwijs (2009), 370 blz. - Geannoteerde bibliografie van publicaties m.b.t. Delft.

Vanwesenbeeck, Cees, 'Maurits en Hugo, oorlog en vrede.' *Delf 11* (2009) 2, blz. 14-16.

Wees, Trudy van der, 'Nieuw strand en duinen herstellen oude kustlijn: visionair Ronald Waterman vindt eindelijk gehoor.' *Delf 11* (2009) 1, blz. 29-30.

- 'Oud-verzetsman Lex Erdin: voor de duivel niet bang.' *Delf 11* (2009) 2, blz. 22-24.

- 'Volkstuinjtes en V-1's op een Delfts fabrieksterrein.' *Delf 11* (2009) 4, blz. 24-26. - Artikel gebaseerd op (fragmenten uit) het dagboek van C.M. Hage (1897-1976), directeur van de Delftse Lijm- en Gelatinefabriek, uit de periode 1940-1945.

Weve, Wim F., 'Het water geblokkeerd.' *Delf 11* (2009) 1, blz. 4-7. - Betreft de barrières in de gracht rond de stad ter bescherming tegen water en illegale personen of goederen.

- 'Water in de toren.' *Delf 11* (2009) 1, blz. 20-22. - Betreft de watertoren in het Delftse Kalverbos.

- 'De stad op de kaart.' *Delf 11* (2009) 3, blz. 13-15.

- 'Huizen zoeken op de Kaart Figuratief.' *Delf 11* (2009) 3, blz. 16-19.

- 'Delft in de verdediging.' *Delf 11* (2009) 4, blz. 4-7. - Betreft de Delftse stadswallen, poorten en torens.

- 'De Le Comteprijs 2007.' *Delfia Batavorum jaarboek 18* (2008), blz. 143-148.

Wijffels, Antoinette, [et al.] (samenst.), *Culturele supermarktgids 2009: Delft cultuurjaar 2009*. Delft: Stichting DelfsPeil; Lijm & Cultuur, 2009. 136 blz. Overzicht van workshops door kunstenaars, theatermakers en musici, culturele uitjes en optredens voor het hele bedrijf.

Wiel, Kees van der, 'Achter de gevels van Delft.' *Delf 11* (2009) 4, blz. 18-20.

- 'Een dominee ontmaskerd.' *Delf 11* (2009) 4, blz. 21-22. - Bij huizenonderzoek bleek dat Pieter de Hooch een gezelschap schilderde op de locatie van het voormalige St. Hiëronimus klooster, tussen Oude Delft en stadswal. Eén van de afgebeelden is de Delftse predikant Volker van Oosterwijck (1602-1675).

Wilt, Carla de, 'Inspraak en uitspraak in Middeleeuws Delfland.' *Delf 11* (2009) 1, blz. 14-17.

- 'Delfland op de kaart.' *Delf 11* (2009) 3, blz. 4-7.

Wolleswinkel, E.J., 'Uit de Collecties van de Hoge Raad van Adel: een wapenboek uit

1560 van Jan Jansz. Potter, notaris en landmeter te Delft.' *De Nederlandsche Leeuw* 126 (2009), blz. 23-27.

Wulp, Bas van der, 'Water in het wapen?' *Delft* 11 (2009) 1, blz. 28. - Artikel over de golfjes in het Delftse stadswapen.

- 'De Fransen stappen op: een Delfts ooggetuigenverslag.' *Delft* 11 (2009) 2, blz. 17-19. - Mr. Hendrik van Berckel (1783-1862) beschreef in november 1813 de gebeurtenissen.

Talens

• FOTO • VIDEO •

Groot assortiment
de beste service!



www.talensfoto.nl



**Delft
markt 36**
Sinds 1931

Makkelijk parkeren
in de
Phoenix garage



Het gemeentebestuur van Delft in 2009

Burgemeester:

mr.drs. G.A.A. Verkerk

Gemeentesecretaris:

H.G.L.M. Camps

Wethouders:

J.D. Rensen (PvdA)

R. Vuijk (VVD)

S.C.C.M. Bolten (GroenLinks)

A.L. Koning (PvdA)

L.J. Merckx (STIP)

Raadsleden:

PvdA

W.J. de Bie (2006)

R.D. Blinker (1998)

J. Buis (2008)

R. Clason (2006)

E.C. Damen (2006)

mw. M. van Holst (2006)

P. Kiela (2002)

G. Kroon (2006)

B. Mousavi Gourabi (2006)

R.M. de Prez (1998)

mw. F.M. Stolker* (2002)

CDA

N.A.J.M. van Doeveren* (1994)

mw. M.D.Th.M. de Jong (2002)

mw. M.C. Junius (2003)

J.J. Keuvelaar (2006)

A.J.F. van Tongeren (1997)

VVD

L.B. Harpe* (2006)

mw. L.J. van der Hoek (2000)

A.S.A. van Leeuwen (2001)

mw. W.C. Steffen-Hoogendoorn (1982-2002, 2005)

Leefbaar Delft

J.P. de Wit* (1998)

* = fractievoorzitter

het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is
actuele informatie: <http://www.raad.delft.nl/>.

De Delftse bevolking

Op 31 december 2009 telde Delft
96.761 inwoners, 50.846 mannen en
45.915 vrouwen.

Bron: Gemeente Delft, Informatiediensten/O&S

Groen Links

S.M. Brandligt (2008)

mw. K.F. Norbruis* (2006)

C. Tas (2002)

R.C.A. Witsenboer (2006)

SP

mw. L. van Rossum (2006)

M.J.W. Sipkema* (2006)

J. van Pagée (2008)

STIP

B.J.J. Bennebroek (2008)

J.J. Veltman* (2008)

Stadsbelangen

W.M. de Koning (1998)

A. Meuleman* (1998)

D66

P.F. Kuijper* (2008)

ChristenUnie/SGP

H. van Til* (2006)

Onafhankelijk Delft

M.H.J.M. Stoelinga* (2002)

A.J. Stoop (2006)

Lid Van der Werf

mw. B. van der Werf* (2006)



Fred Nijs Fotografie

**PORTRET-, REPORTAGE-
EN BEDRIJFSFOTOGRAFIE
COMMERCIEËLE FOTOGRAFISCHE
ILLUSTRATIES
BRUIDSREPORTAGES
EIGEN STUDIO**

Mobiel: 06 558 171 57

Privé: 015 261 44 16

Voor bruidsreportage's:

Fred Nijs Junior: 06 557 252 29

Over de auteurs

Drs. J.P.L. Bakx (1976) studeerde archeologie aan het Amsterdams Archeologisch Centrum, onderdeel van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2006 is hij werkzaam bij Erfgoed Delft Archeologie als archeoloog, met name voor het buitengebied en omliggende gemeenten.

Mw. A.M. Bergman (Delft 1929-2010) was van 1951 tot 1986 werkzaam bij de Nederlandse Kabelfabriek. Zij voltooide bij de LOI de cursussen Journalistiek, Nederlandse Letterkunde, Cultuurgeschiedenis en Kunstgeschiedenis.

Drs. E.J. Bult (Den Haag 1954) studeerde sociale geografie aan de Vrije Universiteit en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna werkte hij van 1985 tot en met 1990 bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Momenteel is hij als seniormedewerker verbonden aan Erfgoed Delft Archeologie. Hij geeft tevens colleges aan de universiteit van Leiden.

Dr. W.M.J.I. van Giersbergen (Schijndel 1952) is voorzitter van de redactiecommissie van Delfia Batavorum. Ze studeerde onder andere kunstgeschiedenis en promoveerde in 2003 op het proefschrift *'De kunst is gebeeld en al bijzaak'*. *De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant*. Ze was werkzaam in verschillende musea en sinds 2000 is ze verbonden aan het Gemeentearchief Rotterdam. Nadat ze tot 2008 hoofd topografische atlas was, is ze nu werkzaam als seniormedewerker. Ze heeft tal van publicaties op haar naam staan over met name het kunst- en kunstnijverheidsonderwijs in de negentiende en begin twintigste eeuw.

Dr. Th.C.J. van der Heijden (Rijswijk 1945) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Leidse universiteit. Hij promoveerde te Nijmegen op een proefschrift over de Hollandse rederijderskamers. Daarnaast schreef hij een aantal boeken en artikelen over (zeventiende-eeuwse) literair-historische onderwerpen en werkte mee aan *Schrijvers over Delft: acht literaire routes* (2008). Tot 2007 was hij leraar Nederlands aan het Stanislascollege te Delft.

Dr. H.L. Houtzager (Delft 1935), lange tijd voorzitter van de redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen opgeleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap*. Tot juli 1996 was hij werkzaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis van de geneeskunde. In 2006 werd hij benoemd tot erelid van Delfia Batavorum.

Drs. S.H. Jongma (1977) studeerde archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2005 is hij werkzaam bij Erfgoed Delft Archeologie als archeoloog gespecialiseerd in de middeleeuwen.

Drs. F. de Jong (De Lier 1951) is lid van de Redactiecommissie van *Delfia Batavorum*. Zij studeerde sociaal-economische geschiedenis en volgde de postacademische cursus bibliotheekwetenschap. Sinds 1981 is zij docent techniekgeschiedenis aan de TU Delft, verbonden aan de faculteit Techniek Bestuur en Management (TBM). Zij publiceerde enige gedenkboeken en is gespecialiseerd in de geschiedenis van het Technisch Onderwijs en Onderzoek in het bijzonder aan de TU Delft.

M. Kerkhof (1983) studeerde archeologie aan de universiteit van Leiden met als specialisatie de pre- en protohistorie van Noordwest-Europa. Sinds 2004 is ze als archeoloog werkzaam bij Erfgoed Delft Archeologie.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de redactiecommissie, studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde. Hij is onderzoeksleider van het historisch-kartografische onderzoeksproject 'URU-Explokart' van de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is lid van de commissie Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

Drs. M.A. van der Meer (Delft 1942) is secretaris van de redactiecommissie. Zij was werkzaam in het voortgezet onderwijs en doceerde daar o.a. wiskunde. In de jaren negentig studeerde zij cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Haar afstudeerscriptie heeft als onderwerp *Wonen in het Agnetapark*. Zij geeft cursussen geschiedenis, met name de geschiedenis van de stad Delft.

J.A. Meter Hagg (Den Haag 1952) studeerde MO-A Nederlands en was van 1978 tot 1993 verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, waarbij hij de vereiste bibliotheekopleiding heeft gevolgd. Vanaf februari 1993 is hij als bibliothecaris werkzaam bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Delft, sinds oktober 2006 Cultureel Erfgoed Delft.

M. van Noort (Delft 1933) was van 1975 tot 2000 secretaris van de Redactiecommissie van *Delfia Batavorum* en is vanaf 2002 voorzitter van de Excursiecommissie. Sinds de oprichting van het medisch farmaceutisch museum De Griffioen in 1989 vervult hij de functie van secretaris. Tot aan zijn pensionering was hij als manager werkzaam bij een farmaceutische multinational als hoofd opleidingen medische dienst en waarborg kwaliteit klinisch onderzoek.

B. Penning MA (Dordrecht, 1983) studeerde archeologie aan de universiteit van Leiden. Sinds 2004 is hij als archeoloog werkzaam bij Erfgoed Delft Archeologie.

A.J.J. Struijk (Delft 1950) is geboren aan de Rotterdamseweg in Delft. Als afstammeling van een snuifmolenaar heeft het molenaarsberoep en de geschiedenis van molens zijn speciale interesse. Hij schreef enkele artikelen over de geschiedenis van molens, zoals over snuifmolen De Hollandsche Tuin, witmolen De Oranjeboom en een artikel over molentypen en molenberoepen. 's Zomers is hij vrijwillig rondleider op museummolen De Vlieger in Voorburg. Verder heeft hij als hobby genealogie, wat in 1991 resulteerde in een boekje *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Struijk, een Zuid-Hollandse familie uit Oosterbout*.

Drs. J. Vrans (Deventer 1951) heeft Nederlands gestudeerd in Leiden en was vijftientig jaar werkzaam in het onderwijs. Hij is een van de oprichters van het Delfts Toneel Gezelschap dat een eigen theater bezit aan het Rietveld. Hij speelt in het DTG, regisseert, schrijft en beheert de financiën. Hij heeft sinds 1998 een eigen bedrijf dat zich bezighoudt met trainingen en consultancy. In 1996 verscheen van hem een publicatie *Delft ende Elckerlyc* in verband met de opvoering van het spel in de Oude Kerk.

Mr. H.V. van Walsum (Rotterdam 1932) bezocht het gymnasium te Rotterdam, en nadat zijn vader in 1948 burgemeester van Delft geworden was, het Stedelijk Gymnasium te Delft. Na zijn rechtenstudie te Utrecht was hij korte tijd advocaat te Rotterdam. Daarna zocht hij zijn werkkring in het locale bestuur en was burgemeester van achtereenvolgens Gieten (1962-69), Doesburg (1969-80), Rheden (1980-85) en tenslotte Delft, waar hij in 1985 mr. R.M. Gallas opvolgde. In 1997 werd hij gepensioneerd. Bij zijn afscheid kreeg hij de erepenning van de gemeente en werd hij ere-ingenieur van de Technische Universiteit.

Ir. W.F. Weve (Delft 1947) studeerde architectuur en restauratie aan de TH Delft. Daarna onderzocht en beschreef hij als wetenschappelijk ambtenaar aan die instelling enkele monumenten in rijksbezit. Sinds 1987 is hij als bouwhistoricus werkzaam bij de gemeente Delft. Hij maakt sinds 1997 deel uit van de redactie van het cultuurhistorisch bulletin *Delf*, sinds 2008 het cultuurhistorisch magazine *Delf*, waarin hij veelvuldig publiceert. Hij is medeauteur van de in 2009 verschenen *Architectuurgids Delft*. Hij is secretaris van de commissie voor de Le Comteprijs.

Project- & Woninginrichting



VAN WITTELOOSTUIJN

Koornmarkt 89 - 2611 ED Delft - Tel. 015-2124273

Openingstijden showroom:
woensdag t/m vrijdag van 11.00-17.30 uur,
zaterdag van 10.00-17.00 uur, daarbuiten op afspraak.

www.vanwitteloostuijn.nl

Het leven heeft veel mooie momenten

samenwonen, trouwen, kinderen, een eigen huis, een eigen bedrijf...



*Dat regel je maar beter goed
en zakelijk met*

Westvest
Netwerk Notarissen

Zekerheid voor nu en later

Westvest
Netwerk Notarissen



www.westvest.nl

Westvest 38
2611 AZ Delft
T (015) 219 19 99
E info@westvest-notarissen.nl

Lijst van adverteerders

Archief Delft	24	Leonidas (Chocolaterie en Lunchroom) & Georg Jensen Damask	167
Auto Centrum Delftstreken	22	Aannemersbedrijf gebr. Mensert BV	95
Den Blauwen Snoeck, Visrestaurant	23	Naaborg Bouwbedrijf	94
Computershop Delft	43	Fred Nijs, Fotobureau	230
Hoogheemraadschap van Delfland	128-129	Kantoorvakhandel A.J. Prins	168
DOK	44	De Profs	96
Fa. Du Clou	93	Gebr. J. en P.A. de Roo	144
Van der Dussen Restaurant Lounge	42	Kees Rozenburg Antiquiteiten	178
J.W. Elsenaar Drogisterij	58	Pieter de Ruyter Restauratie	145
Hotel de Emauspoort	126	Schols en 't Hart Grafmonumenten	57
Evenementenbureau Delft	73	Van Silfhout & Hogetoorn	72
Jan Hoekstra	94	Talens	228
Hubo	127	Drukkerij Vis Offset	248
Boekhandel Huyser	130	Westvest, notarissen	235
Van Kapel Elektrotechnisch Bureau	143	Van Witteloostuijn Projekt/woninginrichting	234
Kleyweg's Stads Koffyhuis	146	Slijterij & Wijnhandel 'De Wijnstok'	93
Legendijk Vastgoed	154	Zorgdrager	177
Van der Leeuw Optiek	153	De Zwart, Mode	74

Naamregister

samengesteld door Frida de Jong

- A3 34
A4 30
Aalbers, W.H.M. 9, 10, 163, 169
Aalbers-Offermans, M.J. 10
Aarau 34
Abtsregt 133
Abtswoudse Polder 187
Academie van Beeldende Kunsten Den Haag 213
Achterom 15, 90
Ackerdijk 34, 133
Acquet, Hendrik d' 59, 60, 64
Adams, Victor 110
Adapazari 34
Adelaide, stoomschip 215
Adrichem, Arnoud van 32
Afrika 27
Agneta park 18, 37, 147, 149, 152, 215
Agnietenkerk 51
Ajax 112
Akker, G.L.S. van den 10
Albrecht, hertog 17, 209
Albrechtskolk 209
Alexander de Grote 210, 211
Altena, bedrijventerrein 212
Ambon 65
Amicitia, muziekvereniging 122
Amicitiae, Stads Muziek Collegie 102, 118, 119
Amsterdam 59, 83, 84, 87, 99, 113, 121, 137, 208
Anatomisch Theater 66, 118
Angers 65
Animaris Umerus 38
Anna Boogerd 141
Anthonie Heinsiusstraat 35
Antwerpen 99, 213
Apeldoorn 30
Apollo 110, 112, 113
Apollo, muziekorkest 122
Arnenius, R.H. 121
Arti et Amicitiae 198
Artillerie- en Genieschool 77, 99
Artis 205
Aschman, Pieter 114
Aschman, Thomas 114
Asvest 15
Augustinus, G.J. 9, 10
Aukema-Schepel, Agneta 147, 149
Aula TU 33
Bacinol 26, 33, 36
Bacon, Nathalieu 66
Bagijntoren 184
Bakker, J.A. 113, 115
Bakx, J.P.L. 231
Bangladesh 75
Baren, G. van 218
Barenkamp 84
Bary, Wim 160
Bataafsch Genootschap 68
Batholinus, Thomas 60, 64
Beatrijs 155
Beatrix, koningin 219
Becker, P.G. 4, 7, 10
Beek, Tom van 160
Beeke, Leendert 64
Beelen, Jeroen 37
Beets, Nicolaas 120
Beets, W. 105
Beieren 17
Beijers, veilinghuis 211
Bekink, E. 9
België 112, 208
Bennebroek, B.J.J. 229
Berg, D.J. van der 11
Berg, S.J. van den 120, 122
Bergen op Zoom 45
Bergen, J.E.J. van 9, 10
Bergman, A.M. 6, 7, 10, 13, 231
Berkel 68
Berkel, B. van 106
Berkel, Batholomeus van 103
Berkel, Hendrik van 99
Berkman, Thijs 38
Berlijn 62, 76, 211
Bernhard, prins 219
Beurden, Koos van 164
Bie, W.J. de 229
Biesland 132
Bleyswijck, Abraham Cornelisz. van 68
Bleyswijck, Dirck van 59, 60, 64, 65, 200
Blinker, R.D. 229
Bodart, Lambert Eugen Florian 207
Boef, Mieke de 16
Boeckestijn, Janpieter 165, 166
Boerhaave, Herman 60, 64

- Boerhaave, Museum 204
 Bolten, S.C.M. 229
 Bombled, K.F. 109, 113
 Bomenwijk 37
 Bongaert, David François 99
 Boogaard, B.van den 80
 Boogaart, P.van den 78
 Boogert, Johannes van den 68
 Boon, Ton 30
 Bosboom, Johannes 109
 Bosch, Jeffrey 216
 Bosse, P.P. van 214
 Botanische tuin 164
 Bouma, Eric 28, 29
 Bouman, Erik 28
 Bousquet, zeepfabriek 15, 172, 173, 176
 Boven, C.P.A. van 92
 Brabantse Turfmarkt 79
 Bracco Gartner, L.F.J.R. 10
 Brahmputra 75
 Brasserskade 132
 Brazilië 65
 Breda 45, 47, 77, 99
 Bree, Matthijs van 110, 111
 Breestraat 15
 Bremer, W. 169, 170
 Brester, A. 86
 Brickenheimer, J.H.A.A. 208
 Briel, Den 14
 Brillenburg Würth, Maarten 171
 Broer, Christa 26
 Broerhuissteeg 85
 Brugge 213
 Bruijn Kops, C.J. de 87
 Bruijn, Marc-Jan de 219
 Brussel 113
 Bubb Kuyper, veilinghuis 206, 207, 214
 Buffa & Zn. 109
 Buijsrogge, Sven 38
 Buitenhof, wijkcentrum 30
 Buitenhofdreef 17
 Buitenhuis, Het 30
 Buitenlandsch Leesgezelschap 122
 Buitensingel 89
 Buitenwatersloot 18, 85, 139
 Bult, E.J. 231
 Burch, geslacht Van der 189
 Burg, J.J.M. van der 25
 Burg, Johan Frederik van de 134
 Buuren, melkboer Van 140
 Buytenweye, De 28
 Buzzio, Catharina 141
 Calvé 16, 27, 39, 147, 212,
 Camaretten 91
 Camps, H. 229
 Cellebroedersteeg 80
 Cels, Cornelis 99,
 Cepezed 36
 Ceramica 34
 Ceres projecten 172
 Charlton-Jones, Richard 200
 Chijs, Jacobus de 103
 China 60, 198
 Choorstraat 35
 Christelijk Lyceum Delft 16, 26, 38
 Christie's 202, 204, 205
 Clason, R. 229
 Claus, prins 219
 Coelho, Maurice B. 210
 Coenen, F.H. 119
 Coesermans, Johannes 68
 Colff, P.J. van der 78, 80
 Collenbrander, Theodoor A.C. 203
 Comedia, toneelgroep 156, 157, 160
 Commissie Behoud Stadsschoon 10, 18-20
 Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht
 76, 78-80, 82
 Connexion 36
 Coppoolse, J. 9
 Cornelis de Wittstraat 35
 Costa, J. da 120, 121
 Cramer, Jacqueline 32
 Crécy 199
 Crooswijk 14
 Cruquius 34
 Daalen, A.P.A. van 169
 Dagradi, Chris 27
 Dalsum, Albert van 161
 Damen, E.C. 229
 Dameshuis 38
 De Drie Klokken 212
 De Fabrieksbode 151, 215
 De Genestet, P.A. 121
 Deen, K.J.H.W. 9
 Defresneprijs 160
 Dekker, Cees 39
 Delf 12
 Delfesta, stichting 155, 160, 161
 Delfgauwseweg 132
 Delfland, hoogheemraadschap van 31
 Delfshaven 208, 209
 Delfts Symphonie Orkest 32
 Delfts Toneel Gezelschap 36, 162, 165, 166
 Delftsch Studenten Corps 137
 Delftsche Werkmansvereniging 122
 Delftse Kunstwacht 34
 Den Bosch/s-Hertogenbosch 45, 47, 49, 51,
 53, 55
 Deunhouwer, Peter 17
 Deutsches Museum 204

- Diana, godin 112
 Diest, Petrus 156
 Dijk, J.C. 9
 Dijkhoornseweg 219
 Dijkstal, Hans 35
 Dijkstra, Anne 16
 Dings, René 219
 Doelenstraat 80
 Doeveren, N.A.J.M. van 229
 DOK 16-18, 29, 40
 Donnadieu, C.F. 116, 118
 Doorman, Joop 39
 Doorn van Westcapelle, H.J. van 76
 Doorninck, D.J. van 9, 10, 12, 20, 176
 Dordrecht 45, 81, 216
 Dorlandus, Petrus 156
 Dorresteijn, Tom 30
 DP6 architectuur 34
 Drabbe, Janna 206
 Draijer, T. 103
 Drenthe 16, 84
 DSM / Gist 26, 148, 149, 151, 214, 215, 218
 Duitsland 79, 208
 Duivenvoorde 13
 Dumaij, Tim 38
 Dürer, Albrecht 62
 Dussen van Beefthingh, Pieter van 108
 DUWO 38
 Dynamohal 34
 Easton, Titia 198
 Eduard III 199
 Egeling, L.J. 85
 Egmond, abdij 187
 Elckerlyc 155-164
 Elisabeth, engel 110
 Emma, koningin 219
 Eneco 32
 Engeland 75, 198
 Enkhuizen 59
 Enquist, Anna 25
 Erasmus Universiteit Rotterdam 205
 Erfgoed Delft 7, 21, 79, 83, 85, 88, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 112, 117, 118, 120, 121, 135, 136, 150, 158, 200
 Erfgoed Delft Archeologie 179-185, 190, 191, 192
 Erfgoed Delft, gemeentearchief 7, 79, 83, 85, 88, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 112, 117, 118, 120, 121, 135, 136, 150, 158, 213, 217
 Erfgoedhuis Zuid-Holland 27
 Essen, Jacobus van 80
 Esteli 39
 Euripides 110
 Europa 30, 66
 Explosieve Opruimings Dienst 26, 30
 Ezelsveldlaan 30
 Ferschtman, Lisa 32
 Feyge, Truus 25
 Fijnje, Wybo 198
 Fillietz de Bousquet, Reijnier de 104
 Floris I 187
 Floris Jacobsz. 186.
 Fodor, C.J. 108
 Fotoclub '59 29
 Fraiture, W.A.E.X. de 9, 10, 21
 Franckenberg von Proschlitz, D.O.L. 109
 Franeker 66
 Frankenthaler 13, 14
 Frankrijk 65, 198, 208
 Frederik Hendrik, prins 45, 49, 51, 53
 Freiberg 34
 Gaag 185, 187, 188
 Gabeler, H. 172, 176
 Ganges 75
 Gastel, J. van 9
 Gasthuislaan 78
 Gasthuisplaats 20
 Gasthuissteeg 211
 Geerders, amanuensis 204, 205
 Geerweg 85, 141
 Geestbeschaving, Letterkundig Genootschap 122
 Gemeenlandhuis 64, 202
 Gemeenschap, De 150
 Gemeentearchief Rotterdam 82
 Gerlach, C.G.E. 106
 Germanicus 112
 Gerrit Bastiaansz. 206
 Gerritsma, G.T.M. 6
 Getreuer, Walter 28
 Gevers, Mart 161
 GGD 39
 Giersbergen, W.M.J.I. van 4, 9, 10, 17, 231
 Gilde Delft Stadswandelen 6, 30, 147
 Gispén 15, 171
 Gispén, Piet 211
 Glaskloksingel 219
 Goedhart, Bob 161
 Gogh, kunsthandel Vincent van 108, 109
 Gore, Al 33
 Gouda 51
 Goudappel, C.D. 9
 Goudsbloem, rederijkerskamer De 51
 Goudswaard, Arie 138
 Graaf, Gerrit de 137
 Grakist, J. 6
 Gratie, Hofje van 175
 Gravensande Guicherit jr., M.A. M. 's- 103, 113, 120, 123

- Gravensande Guicherit sr., Maximiliaan
 Anne 's- 100
 Gravenzande, Cornelis Isaacz. 's- 64, 65
 Greve, Wilhelmus 206
 Greve, Willem 68, 69
 Griekenland 198
 Griffioen, B.K.P. 6
 Griffioen, M.C.M. 6
 Groenlo 45
 Groningen 17, 90
 Groot, J. de 105
 Grotius College 15, 31, 164
 Gysberti Hodenpijl, F.M.T. 103
 Haafden, A.W. van 78, 79
 Haag, Den 46, 48, 66, 77, 87, 88, 90, 99,
 107, 113, 119, 121, 136, 141, 198, 202,
 208, 213
 Haaglanden 29, 36, 39
 Haagsche Brood- en Meelfabriek 214
 Haagse Schetsclub 213
 Haarlem 49, 107, 139
 Haaxman, P.A. 97, 103, 106, 108, 109, 111,
 116
 HaersmaBuma, M.A.P. van 11
 Hamburg 76
 Hannover 75
 Hansler, Hendrik 114
 Hansler, Keetje 114
 Harmoniekapel 151
 Harnaschpolder 29, 32, 189
 Harpe, L.B. 229
 Hartman, M.A.C. 169
 Hartog Heijs, Hermanus 103
 Hartog Heys van Zouteveen, Hermanus 87
 Hartz, J.P. 105, 113
 Harwich 215
 Hauwe, Pierre van 25, 32
 Hazenbroek, vrouw 84
 Heel, J.F. 9
 Heemstede 162
 Heerhugowaard 26
 Heiden, advocatenkantoor Van der 162
 Heijden, hovenier Van der 174
 Heijden, Th.C.J. van der 231
 Heijden-Wolfhagen, P.C. van der 6
 Heijmans, H.G. 10, 17
 Heilige Geestkerkhof 32
 Heilige Geestzusterhuis 220
 Hein, Piet 45, 53
 Hembrug, artillerie-inrichting 218
 Henket, Nico Hubert 87, 89
 Hensbergen, Lo van 161
 Hensen, Lammert 134, 136, 137
 Hercules 112
 Hermitage, Amsterdam 15
 Heuvel, André van den 160, 161
 Hilkhuijsen, J.W.L. 4, 10, 217
 Hippocrates 76
 Hippolytusbuurt 204
 Hippolytuskerk 28
 Hoek, L.J. van der 229
 Hoeke, P.M.J. 135
 Hoekstra, J. 173
 Hoekwater, Cornelis 100, 108, 112
 Hoekwater, Jan Daniël 100, 102
 Hoessler, Jacoba Cornelia 136
 Hoeven, Aad van der 28
 Hoeven, Jannie van der 28
 Hof van Delft 86, 132, 212, 214
 Hofplein 207
 Hogendorp, fam. Van 16
 Hogendorp, Gijsbrecht van 49
 Hogere Burgerschool 122
 Hoijer van Brakel, Lousa Aletta Paulus 107
 Holland Festival 155, 160
 Hollandse Molen, vereniging De 40
 Holst, Loes van 40
 Holst, M.van 229
 Honselersdijk 14
 Hoogheemraadschap van Delfland 209
 Hooikade 36
 Hoop der Toekomst, kleuterschool De 151
 Hoorn 59
 Hoornse Hof 219
 Hoppenbrouwer, J.F. 109
 Hopsteech 140
 Horssen, W.B. van 213
 Houbolt, Eduard Joannes Fredericus 212, 213
 Houwtuinen 219
 Houtzager, H.L. 6, 9, 12, 61, 206, 231
 Houwe, Cornelis van 211, 212
 Hove, A. van 109
 Hove, Anna van 208
 Hove, B.J. van 208
 Hoven, Jeroen van der 33
 Hoytink, Elisabeth 161
 Huët, Adriaan 87
 Huijsmans, Constant 110, 111
 Huurman, bouwbedrijf 172
 Iddink, boekhuis 26
 Ikada, adviesbureau 26
 India 59
 Indië 66, 208
 Industrieschool 117, 118
 INHolland, Hogeschool 136, 141
 Ipse, stichting 174
 Italië 198
 J.W. Blokpenning 9
 Jaagpad 212
 Jagt-Toet, J.H.M. van der 9, 10, 21

- Jan de Wittstraat 35
 Jansen, Anita 200
 Jansen, Iris 162
 Jansen, J.P.H. 10, 11
 Jansen, Theo 38
 Japan 59, 198
 Jazz Festival Delft 35
 Jelgerhuis, Johannes 99, 110
 Jochems, A.A.F. 202
 Johan Maurits de Braziliaan 65
 Jonckers, Nettie 148
 Jong, Coen de 26, 38
 Jong, F. de 4, 10, 232
 Jong, M.D.Th.M. de 229
 Jonge Batavieren, rederijderskamer De 51
 Jonge, C.H. de 9
 Jongma, S.H. 232
 Jonquière, P. 9, 21
 Joosten, F.W.M.G. 202
 Jooz, Balthasar 99
 Juliana, koningin 156, 219
 Junius M.C. 229
 Kaandorp, Brigitte 25
 Kabelfabriek 30
 Kaldenbach, Kees 213
 Kalverbos 15, 86, 135-137, 196
 Kamer van Charitate 78
 Kamerlingh Onnes, Harm 197, 198
 Kamerlingh Onnes, Menso 197
 Kanaalweg 34
 Kantoorgracht 180, 181
 Kapelsbrug 20, 21
 Kate, J.J.L. ten 121
 Kazelt, A.114
 Kazelte, Mietje 114
 Keenenburg 185, 188
 Keers, A. 9
 Keizer, Guido 15, 16
 Kelderman, J. 10
 Kellendonk, Frans 39
 Kempen en Begeer, Van 28
 Kemper-van Eendenburg, W.C.E. 9, 21
 Kerkhof, M. 232
 Kerklaan, A.P.I. 85
 Kers, weduwe 80
 Keuvelaar, J.J. 229
 Kfar Saba 34
 Kiela, P. 229
 Kilic, Halil 33
 Kipp, Petrus Johannes 17, 100, 113, 116, 117
 Klankbordgroep Gasthuisplaats 10, 20
 Kleyweg, A.C. 6
 Klinkenberg, J.C.K. 202
 Kloosterhuis, Gerard 202
 KMA 99, 110
 Knollaert, C. 80
 Koch, Robert 91
 Koelman, J.D. 108
 Koelstra, J. 9, 15
 Koelstra-van der Struif, J. 9
 Koenders, A.G. minister 27
 Kok, David 31
 Kok, hotel De 26
 Kok, J.Jurriaan 203
 Kolkzijde 20
 Konijnenburg, A.C. van 175
 Koninck Bluesfestival, De 26
 Koning, A. L. 29, 30, 229
 Koning, W.M. de 229
 Konings, Joost 31
 Koninklijke Academie van Beeldende Kunst
 Antwerpen 110
 Koninklijke Akademie 104, 106, 112, 116,
 117
 Koninklijke Bibliotheek 46, 48, 211
 Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische
 Vereniging 34, 38-40
 Kool, Johannes 137
 Koolekit, pannenkoekhuis De 187
 Koornmarkt 66, 212
 Kopenhagen 40
 Kopkas 220
 Koppen, P.A. van 6
 Korenbloem, rederijderskamer De Nieuwe
 121
 Koreneef, C. 9
 Korthals, Jan 217
 Kouwenberg, H.J. 79
 Krabbé, Jeroen 161
 Krakeelpolder 212
 Kranendonk, P.J. van 80
 Kreuger, Frederik H. 30, 36
 Kriens, L. 10, 169
 Krispijn, vrouw 84
 Kristalweg 220
 Krogt, P.C.J. van der 4, 10, 12, 149, 212,
 219, 232
 Krogt, René van der 11, 20, 31, 33, 35, 37,
 41, 149, 214
 Kroon, G. 229
 Kruithuis 181
 Kruseman, Marie 149
 Kuhler, W. 78, 80
 Kuhn, Anna 141
 Kuijk, Johannes van 86-89
 Kuiper, Hans 37
 Kuiper, J. 133
 Kuiper, P.F. 229
 Kunst en Wetenschap Minnend Gezelschap
 68

- Kunz BV, bouwbedrijf 172
 Kunz, G.G. 9, 26
 Kunz-van der Spek, C. 26
 Kupferstichkabinet 62
 Kwinsheul 13
 Laantje van Mater 219
 Land, Axel Laurens 80, 86
 Lange Geer 15
 Langedijk 89
 Langenhuizen, Pieter Lz. 87
 Langeweg, Huub 147
 Langue, Willem Reijersz. De 30, 200
 Lankhout & Co, S. 217
 Lansbergen, G.L. 7, 10
 Lansingerland 193, 196
 Laocoön 112
 Le Comteprijs 10, 15, 196, 176
 Leeghwaterstraat 29, 33
 Leerdam Crystal 28
 Leeuw, Aart van der 84
 Leeuwen, A.S.A. van 229
 Leeuwen, Alex van 28
 Leeuwen, H.W. van 6, 9, 11
 Leeuwen, W.A.G. van 6
 Leeuwenhoek, Antoni van 60, 64, 65, 204,
 205
 Legen-Branger, P.10, 11
 Legermuseum 198, 217
 Leiden 17, 64, 65, 67, 68, 87, 121, 202
 Lennep, Jacob van 120, 121
 Lepelbrug 135
 Lessenaar 220
 Leupen, I. 11
 Leur, J.L.W. van 6
 Lier 213
 Lijm & Cultuur 26
 Lindenhof 148
 Lipkens, Antoine 116
 Liverpool Street Station 215
 Loef, J.J. van 9
 Loenen, Van 35
 Londen 76, 107
 Loosduinen 90
 Louwe, Henri de 215
 Lumen 26, 27, 38
 Lutherse Gemeente 78
 Lutherse Kerk 30
 Lutz, Pieter 35
 Maas 47, 86, 90
 Maastricht 157, 160
 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 98,
 122
 Maatschappij tot Bevordering van de
 Nijverheid 122
 Maatschappij van Weldadigheid 16
 Maatschappij voor Nijverheid en Handel 87
 Madrigaalkoor 32
 Maison Neuve 149
 Man, Cornelis de 64
 Mandele E.P.J. van der 103
 Mandele, H.P. van der 103, 104
 Mandele, J. van der 78, 79
 Mandelezaal, Van der 30, 39
 Marco Polo, scouting 40
 Marcuskkerk 33
 Maria Duystlaan 220
 Maria van Jessekerk 41
 Marken, J.C. van 147-152, 214, 215
 Marken-Matthes, Agneta van 37, 147-152, 215
 Markt 15, 30-34, 40, 157, 159, 161-163, 171,
 202
 Marselis Hartsinck, J.P.103
 Marsijn, Stephanus 80
 Martinus Nijhofflaan 18
 Mast, Pieter van der 65
 Matthes sr., mw. 150
 Maurits, prins 45, 53, 100
 Max Havelaarschool 28
 Medisch Farmaceutisch Museum De
 Griffioen 201
 Meer, Adriaan van der 67
 Meer, Jan van der 66, 67
 Meer, M.A. van der 4, 10, 12, 232
 Meer, Willem van der 66
 Meerten, L. van 103, 117
 Meester, Johan de 155, 157, 160, 161
 Meijer, M. 159
 Meijerink, Gerard 36
 Meijknecht, Ton 39
 Meisjeshuis 35, 220
 Mekelweg 33
 Mengelers, J.H.J. 11
 Menno ter Braaklaan 33
 Mensert, Gerrit 6
 Mensert, Jan 6
 Mensert, Willem 6
 Merens, W.E. 10
 Merckx, L.J. 25, 30, 36, 229
 Metelerkamp, R.J.C. 82
 Meter Hagg, J.A. 232
 Meuleman, A. 229
 Meulenbroek, Agaath 161
 Meyer, Louis 109
 Middelburg 61
 Midden-Delftland 32, 179, 185, 189, 193-195
 Midden-Delftlandvereniging 9
 Mierevelt, Michiel van 66, 201
 Mierevelt, Pieter van 66
 Mobiele Eenheid 41
 Moerman, Jacques 16

- Molenbuurt 37
 Molenkamp, Onno 161
 Molenstraat, 15, 172, 173
 Monchy, Pieter de 147
 Mondriaan Stichting 201
 Monster 90
 Moodz, restaurant 31
 Mooi Weer Spelen 32
 Mooij-Groenhof, A.E. 10
 Moskou 75
 Mosterd, W. 134
 Mount Everest 31
 Mousavi Gourabi, B. 229
 Muelhaus, Daniël 216, 217
 Musis Sacris, Letter- en Toonkunst
 Genootschap 102, 119
 Naaborg, Julia 26
 Nederlandsche Comedie 156, 157, 160
 Nederlandsche Kunstkring 213
 Nederlandsche Maatschappij van Landbouw
 en Landontginning 83
 Nederlandsche Vereeniging voor
 Luchtbescherming 217, 218
 Nederlandse Maatschappij ter Bevordering
 van de Geneeskunst 82
 Neeleman, J. 176
 Nethsingha, Andrew 40
 Nickersteeg 19
 Nieuwe Haven 135
 Nieuwe Kerk 33, 66, 155, 157
 Nieuwe Langendijk 213
 Nieuwe Plantage 16, 132, 198
 Nieuwstraat 204
 Nieuwe Langendijk 13, 36
 Nigeria 25
 Nijs, Fred 25, 29, 32, 34, 37
 NIOD 217, 218
 Nispen tot Sevenaer, Eppo van 25
 Noltee, Cor 216
 Nooitgedacht, pakschuit 36
 Noord-Brabant 76
 Noordeinde 30
 Noordeindseweg 132
 Noordwijk 68, 69
 Noort, A van 13, 14
 Noort, M. van 4, 6, 9, 10, 232
 Noorwijk-binnen 206
 Nootdorp 179, 192, 193, 195, 196
 Nootmans, P. 51
 Norbruis, K.F. 229
 Notenboom, Arie 134
 NRC 204, 205
 Nunspeet, Jan van 137
 Oeconomische Tak van de Hollansche
 Maatschappij 98
 Oel, J. van 9
 Oerlemans, Reinout 34
 Ohrly, Sophia Elisabeth 99
 Oldenkamp, J. 4, 7, 10, 27, 91
 Oldenzaal 45
 Oliefabriek 212
 Olofsbuurt 212
 Olsder-Toxopeus, E.H. 9
 Onderzoek en Behoud het Goede,
 leesinrichting 122
 Oosteinde 13
 Oosten, fam. Van 131, 137, 138, 141
 Oosten, Willem Pieter van 131-138, 142
 Oostenrijk 214
 Oosterstraat 85
 Oostsingel 40, 220
 Oostzee 75
 Open Monumentendag 10, 15, 36
 Openbare Gezondheidscommissie 86, 87
 Oranje-Nassau, huis 49, 53
 Oranjeplantage 13
 Orléans 64
 Ostaijen, Paul van 37
 Ouboter van der Grien(d)t, Cornelis 99,
 109, 114, 116
 Oud Diaconaal Leesgezelschap 122
 Oud, J.J.P. 197
 Oude Delft 89, 218
 Oude en Nieuwe Gasthuis 78-82, 212
 Oude Kerk 36, 40, 41, 66, 68, 155, 161
 Oude Kerkstraat 216
 Oude Langendijk 36
 Oude Vrouwenhuis 38, 67
 Ouden, G. den 176
 Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft 9
 Overgaauw Pennis, C. 77
 Overgaauw Pennis, C.E. 103, 120
 Overijssel 16
 Overschie 208, 209
 Overschie, Clemens Adriaansz. Van 66
 Paape, Gerrit 198
 Paardenmarkt 15, 174, 180
 Pagée, J. van 229
 Papestraat 38, 67
 Papsouwsewaan 18
 Parijs 99, 113, 203, 213, 217
 Paris 110
 Parochiaal Armbestuur 135
 Patrick en Viviane Berko, kunsthandel 208,
 209
 Patrimoniumstraat 35
 Pauw, Elizabeth 175
 Pauw, Hofje van 15, 174-176
 Pauwmolen 132
 Peert, A.J.J.M. van 9

- Pelt, R. van der 10
 Penning, B. 333
 Pennock, Lon 147
 Perk, A.100, 103, 105
 Perk, J. 105
 Perk, J.C. 120
 Personare, Stichting 39
 Peter Korf de Gidts, antiquair 199
 Peters, Nick 9
 Petiver, James 64
 Pfeiffer, C.H. 78, 80
 Phaff, H.E. 9
 Philips IV 53
 Phoenixstraat 36, 148, 156, 183, 184, 219
 Piccard, weduwe 80
 Pictura, tekengezelschap Dordrecht 114, 217
 Pieter van Opmeerschool 28
 Pieterse, Hans 26
 Pieterstraat 141
 Pijbes, Wim 32
 Pijnacker 133, 179, 193, 195, 196
 Pijnacker/Pijnaacker, Maria 30, 200
 Piso, Willem 65
 Platform Spoor 10
 Plato 112
 Ploegmakers, J.W.M. 9
 Ploegmakers-Talens, A.H.J. 9
 Poelbrug 216
 Polder, J.J. de 78, 80
 Polo, Marco 63
 Polytechnische School 87, 89, 112, 122
 Poole, J.J. 103
 Porceleyne Clauw, De 211, 212
 Porceleyne Fles 80, 137, 207, 208
 Potahof 32
 Potter, Jan 186, 187
 Prez, R.M.de 229
 Prins Bernhardlaan 132
 Prins Cultuurprijs, A.J. 39
 Prins Hendrikstraat 136
 Prinsenhof, Stedelijk Museum, Het 12, 39, 64, 66, 68, 155, 157-159, 201
 Proeflokaal, 't 28
 Projectgroep Delfts Aardewerk 9, 15
 ProRail 40
 Pruisen 75
 Pulchri Studio 198
 Purcell, Henry 39
 Putten, Michael van 16
 Quartel, D.F.H. de 10
 Raam 88, 180, 185
 Raamgracht 180-182
 Rabobank 17, 18
 Radio Ziekenomroep 39
 Raemsonck, Gandert van 36
 Raemsonck, Hjalmar van 36
 Rapenbloem, rederkerskamer De 45, 55
 Ravestijn, Erik 31
 Ray, John 66
 Redactiecommissie Delfia Batavorum 9
 Reinier de Graaf 204
 Reinier de Graaf Gasthuis 26
 Rembrandt 34
 Remmerswaal, 10
 Rensen, J.D. 26, 229
 Restauro Architecten 189
 Reus, M.P. 217
 Revis 53
 Reyersz., Andries 45
 Rietveld 31, 83, 84, 88, 180, 185
 Rietveld, Gerrit 147
 Rijen 76
 Rijksmuseum 32
 Rijn-Schiekanaal 16
 Rijswijk 16, 136, 137, 213
 Rochus Claesz. 186, 187
 Roelofs Heyrmans, H.H.R. 112
 Romanov, fam. 15
 Roodenberg, M.A. 84
 Rooijen, P.H. van 202
 Rooijendijk, Carula 15
 Rooms-Katholieke Gemeente 78
 Roos, Delftse 28
 Roos, Koos de 26
 Roos, molen De 31, 40, 183, 184
 Rossum, L. van 229
 Rotterdam 59, 68, 82, 83, 85, 87, 90, 98, 99, 106, 119, 121, 134, 136, 207, 210, 215
 Rotterdams Genootschap 107, 113, 115
 Rotterdamseweg 34, 135, 137, 141
 Royal Society 65, 204
 Rozemond, A.J.H. 6, 9, 17
 Rozenburg, plateelbakkerij 203
 Rumphius, Georg Everhard 65
 Rust Roest, villa 147, 149, 151
 Ruysch, Frederick 60, 64
 Ruysch, P. 10, 11
 Saaymans Vader, W.J. 137
 Salisbury 199
 San Marino 211
 Sancerre 49
 Sarphati, Samuel 83, 84
 Sasboutstraat 28
 Schackman, Wil 16
 Schagen, Cornelis van 212
 Schapers, R. 181, 196
 Schatkaart, basisschool De 38
 Scheepmakerij 30, 90
 Scheidges, P.P. 109

- Schendel, Petrus 109
 Scheveningen 78, 80, 87, 89, 90, 215
 Schie 19, 31, 132, 187, 208, 209
 Schiedam 87, 89, 90, 136
 Schieman, Aaltje 114
 Schieman, J. 114
 Schilder, Johannes 134
 Schildercollege 107
 Schipluiden 185, 188
 Schleurholts, Ronald 36
 Schmidt, Willem Hendrik 17, 106, 108
 Scholten, UvA 205
 Schoolmeester, schrijver De 121
 Schoonhoven, Cornelia 211, 212
 Schouman, Aart 109
 Schouman, Izaak 99, 100, 106, 109, 113
 Schouten, H. 11
 Schuylenburg, mw. Van 107
 Sebastiaanbrug 29
 Sedee, Marianne 16
 Serpo 28
 Sessler, J.W.103
 Siberië 90
 Sidestone Press 179
 Simonis en Buunk 197
 Sint Christoffel, Huyse van 38
 Sint John's College 40
 Sint Joris Gasthuis 77
 Sint Lucas, gilde Amsterdam 217
 Sint-Claraconvent 181
 Sint-Maartensrecht 187, 188
 Sint-Nicolaasgilde 67
 Sint-Petersburg 15
 Sint-Sebastiaansbrug 19
 Sion, klooster en buitenplaats 16
 Sipkema, M.J.W. 229
 Skatejam 39
 Skippon, Philip 66
 Slijper, laboratorium directeur 204
 Slotboom, M. 10
 Snel, D. 135
 Snellaert, Christiaan 155, 210, 211
 SNS Reaal Fonds 201
 Son, P.A. van 80
 Sonnehoeck, De 13
 Sotheby 30, 200
 Soutendam, J. 106
 Soutendam, J. archivaris 17
 Soutendam, Jannes, arts 80, 84
 Spangen, heer van 209
 Spanje 45, 49, 53
 Speakers 26
 Spiering, Hendrik 204
 Spies, F. 9
 Spinola 45
 Spoorzone 4, 18, 28, 183, 219
 Sri Lanka 38
 Staal 84, 90
 Stadsdoelen 118, 119, 100, 161
 Stadstekenschool 99, 110, 115, 116
 Stalpaert van der Wielegeweg 220
 Stam, Wietse 16
 Stanislas College 16, 25, 26, 164
 Staring, A.C.W. 121
 Stationsplein 18, 28, 36
 Staveren, Teun van 16
 Steckmolen 184
 Steen, Jan 110
 Steffen-Hoogendoorn, W.C. 229
 Steijger, René 31
 Sterlincx van Antwerpen, Pieter 49
 Sterringa, A. 12
 Stevinlaboratoria 33
 Stichting Elckerlyc Delft 164, 165
 Stichting Herdenkingsmonument Agneta
 van Marken-Matthes 147
 Stichting Hippolytuskapel 9
 Stichting Kunstweek 39
 Stieltjes, Thomas Johannes 89
 Stille Putten 84, 90
 Stipriaan Luiscius, J.M. van 80
 Stoelenga, M.H.J.M. 229
 Stolk, Betje 114
 Stolk, Mietje 114
 Stolker, F.M. 229
 Stoop, A.J. 229
 Storms, W. 108
 Strategische Monumenten Zaken 10
 Struijk, A.J.J. 233
 Sumatra 198
 Surinamestraat 32
 Swammerdam, Jan 65
 Tak, rederijerskamer De/afdeling
 Letterkunde 120, 121
 Tan, Shanice 16
 Tandem Fit Surculus Arbor 97, 99-122
 Tanthofkade 187
 Tas, C. 229
 Teeken- en Industrieschool 122
 Teirlinck, Herman 157
 Tekenacademie De Kunst om De Kunst
 Leiden 197
 Tekengenootschap 99, 102, 106, 118, 119
 Ten Kate, H.F.C. 109
 Tent, De 150, 151
 Tetar van Elven, Museum 17
 Tetar van Elven, Paul 106
 Tetar van Elven, Pierre 101
 TH/TU 17, 31, 32, 39, 162, 218
 The Romantic Agony, veilinghuis 210

- Thijsse, L. 6
 Thooft, Joost 86
 Thorbecke, J.R. 83
 Tiendweg 187
 Tijn, P.D. van 10
 Til, H. van 229
 Timmers, Stephan 31
 TIP 37
 Tol, A.C. van 171
 Tollens, Hendrik 120, 121
 Tollens, rederijkerskamer 122
 Tongeren, A.J.F. van 229
 Toonkunst, afdeling 119, 120
 TOP 28
 Tortolani, Guiseppe 141
 Tot Nut en Vermaak, leesgezelschap 122
 Townsend, John 34
 Troelstra, Pieter Jelles 137
 Trompetsraat 141
 Tubbing, Diny 39
 Tucht-en Dolhuis 68
 Tulip Inn Hotel 34
 Turk, snackbar De 26
 Tutein Nolthenius, Adolf 198
 Tutein Nolthenius, Hugo 16, 17
 Tweemolentjeskade 132
 Uffenbach, Johan Friedrich von 68
 Uffenbach, Zacharias Conrad von 68
 Unen, Ad van 39
 Universiteit van Amsterdam 204
 Utrecht 17, 47
 VAK, kunstcentrum De 26
 Valbrug 186
 Valetton, J.E. 103
 Van Gendt, boekenveiling 211
 Van Goor, uitgever 202
 Van Leeuwenhoeksingel 36, 219
 Van Markens Stichting 148
 Van Miereveltlaan 220
 Van Putten en Compagnie, firma 212
 Van Sabben Poster Auctions 217
 Van Slingelandtstraat 35
 Van Stockum, veilinghuis 212, 213, 216
 Vanwesenbeeck, C.D.M. 10, 11
 Varend Corso 34
 Veer, Hendrik de 87-90
 Velde, Pieter van de 134
 Veltman, J.J. 229
 Veluwe 47
 Vendu Notarishuis Rotterdam 208
 Venduehuis der Notarissen Den Haag 202,
 203, 207, 211
 Venus 112
 Veolia 36
 Verbeek, J.P.G. 25
 Verenigde Oost-Indische Compagnie 59, 65
 Verenigde Staten 38
 Verenigde West-Indische Compagnie 59, 65
 Vereniging Rembrandt 201
 Verhoeven, G. 11, 17
 Verhoeven, Gerrit 219
 Verhoogt, Hetty 161
 Verhulst, J.H. 119
 Verkerk, G.A.A. 11, 25, 32, 34, 219, 229
 Vermeer 21, 25, 36, 290
 Vermeercentrum 32, 33, 36
 Vermeulen, P.J.A.H. 86
 Verschuyf, Ferry 31
 Verschuyf, M.A. 9
 Versfelt, J. 9
 Verveer, Samuel 109
 Verweij, Pieter 134
 Verwersdijk 66, 89, 118
 Veste, Theater De 28, 164
 Vesteplein 31
 Vestia Delft 9, 15, 174, 176
 Veth, Bastiaan 116
 Vidomes 29, 35
 Vis Blokhuiszjen, Dirk 108
 Visch met de Croon, brouwerij De 176
 Visser, P.C. 9
 Vlack, Michiel 51
 Vlamingstraat 89
 Vliet 197
 Vliet, Willem Willemsz. van der 30, 200,
 201
 Voedselbank 36
 Voetius 53
 Voldersgracht 36
 Voorburgh, Cornelia van 67
 Voorde, C. vande 61
 Voordijkshoorn 219
 Voorschoten 13, 198
 Voorstraat 15, 28, 89, 175, 216
 Voorzorg, muziekvereniging 122
 Vooyo, A.C. de 77
 Vos, H.H. 6
 Vos-de Koning, W.M. 6
 Vries van Heijst, F.M. de 90
 Vries, P.J. de 10
 Vrijenban 131-138, 142
 Vrins, J. 333
 Vroom, Siem 161
 Vrouwenregt 133
 VSB Fonds 201
 Vuijk, R. 29, 229
 VVD 219
 Waaggebouw 122
 Waalse Gemeente 78
 Waalse kerk 100, 160

- Wagner, J.T. 104, 105
 Waldorp, Antonie 208
 Waller 215
 Wallertuin 17, 38
 Walsum, G.E. van 9
 Walsum, H.V. van 6, 12, 233
 Walsum-Kieft, G.D. van 9, 10, 12, 176
 Walsum-Quispel, J.M. van 9
 Waltman, boekhandel 218
 Washington 211
 Wassenaar 89
 Wassenaar, Orkest Van 13
 Wateringsevest 26, 39
 Waterslootse Poort 100, 101
 Weber, J.H. 90
 Wees, G.M. van der 9-12
 Wegh, A.M. 169, 170
 Weijer, Herman 33
 Weissenbruch, Jan 109
 Wereldzaak, De 39
 Werf, B. van der 229
 Werkgroep Homoseksualiteit 27
 Wesseling, dansschool 26
 Wesseling, S.H. 100
 Westerkwartier 212
 Westeroen van Meeteren, G.N. 80
 Westerpop 31
 Westland 13, 14, 18, 90, 179
 Westlands Museum 14
 Westlandweg 38
 Westrheene, Tobias van 106, 108, 109
 Westrheene, Willem van 103
 Weve, W. F. 6, 10, 169, 213, 233
 Wijbenga, D. 9
 Wijngaarden, Th. van 213
 Wijnhaven 20
 Wijs-Kamp, J.M. de 9
 Wilhelmina, koningin 219
 Wilhelminapark 212
 Willem I, koning 76, 98, 112, 113
 Willem III, koning 208
 Willem Naghelstraat 220
 Willem van Oranje 45, 49, 55
 Willem-Alexander 32
 Willemse, J.J. 204, 205
 Willen V, stadhouder 198
 Willoughby, Francis 66
 Wilt, Thomas van der 68
 Winkel, weduwe 105
 Wipmolenkolk 135
 Wit, J.P. de 229
 Witsenboer, R.C.A. 229
 Wolff von Gudenberg, Wilhelm 203
 Wolfschläger 81
 Woonbron 29
 Woud, 't 189
 Woudt, hofwoning 't 189
 Wulp, B. van der 10, 11
 Wulp, Bas van der 219
 Zanden, Erik van 16
 Zeeland 59
 Zeelenberg, M. 170
 Zeer, Janny 33
 Zierikzee 14
 Zocher, L.P. 149
 Zoetemelk, Marthi 28, 29
 Zoölogisch Laboratorium Artis 204, 205
 Zuid-Afrika 38
 Zuidervaart, Huib 205
 Zuiderzee 84
 Zuidkolk 33
 Zuidplantsoen 26
 Zuidwal 34
 Zuylen, J. van 205
 Zwennis, W.C.M. 9
 Zweth 132

Correctie

In het jaarboek 2008 is in het artikel *De eerste protestants-christelijke lagere scholen in Delft* op pagina 95 de naam van Martinus Smink verkeerd gespeld. Ook in het register is dezelfde foutieve spelling toegepast.



KLEURRIJK...

**drukwerk is onze
specialiteit!**

Van ontwerp tot eindproduct

Wij leveren o.a.: briefpapier / enveloppen

visitekaartjes / brochures / jaarverslagen

periodieken / catalogi / boeken / flyers / mailings

in full color, maar ook in zwart-wit!

Drukkerij Vis Offset
A. Einsteinweg 25a
2408 AP Alphen a/d Rijn
T: 0172-444667
F: 0172-440209
E: info@drukkerij-vis.nl



vis

Historische Vereniging Delfia Batavorum - Delft

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **Delfia Batavorumprijs** (de J.W. Blokpenning) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De **Commissie Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Gemiddeld acht keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies**, waarvan minstens één buiten Delft.

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van het **Cultuur Historische Bulletin Delf** en een **nieuwsbrief**.

De vereniging heeft een **website**: <http://www.delfia-batavorum.nl>.

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelden kan bij het secretariaat:

Delfia Batavorum, Kanaalweg 10, 2628 EC Delft,

e-mail info@delfia-batavorum.nl.